

**O`ZBEKISTAN RESPUBLİKASI JOQARI
HA`M ORTA ARNAWLİ BİLİMLENDİRİW
MİNİSTRİLİĞİ**

**Biznes ha`m isbilermenlik
tiykarları pa`ninen**

(Joqarı oqıw orınları ha`m ka`sip -o`ner kolledji
talabaları ushın oqıw-metodikalıq qollanba)

NO`KIS - 2016

Biznes ha`m isbilermenlik tiykarları. Oqıw-metodikalıq qollanba. Ka`sip-o`ner kollejleri ushın. Kalenov K., Alieva G., Abduxalikova M., Uzakova E., Seytnazarova H

ANNOTATsıYa

Biznes ha`m isbilermenlik tiykarları oqıw-metodikalıq qollanbası ka`sip-o`ner kollejleri talaplarına bag`darlang`an. Oqıw qollanbada biznes ha`m kishi isbilermenliktin` teoriyalıq tiykarları, olardı sho`lkemlestiriw, biznes rejenin` a`hmiyeti, kishi ka`rxanalar tu`rleri, O`zbekistan Respublikası salıq sisteması, onın` a`hmiyeti, yuridikalıq ha`m fizikalıq shaxslardı salıqqa tartıw ha`mde salıqqa tiyisli nızambuzarlıqqa qarsı gu`resiw ma`seleleri jarıtılğ`an.

Biznes ha`m isbilermenlik tiykarları. Oqıw-metodikalıq qollanba. Ka`sip-o`ner kollejleri ushın No`kis pedagogikalıq institutı oqıtıwshıları Kalenov K., Alieva G., Abduxalikova M ha`m No`kis sotsial ekonomikalıq kolledji oqıtıwshıları Uzakova E., Seytnazarova H menen birlikte o`z-ara birge islesiw, ta`lim sıpatın jaqsılaw maxsetinde du`zilgen shartnamasına tiykarlanıp islep shıg`ıldı. No`kis-2016 jıl.

Pikir bildiriwshiler:

A.Xudaybergenov – Berdaq atındag`ı QMU ekonomika ilimleri kandidatu, dotsent

P.Xojalepesov – A`jiniyaz atındag`ı No`kis MPI ekonomika ilimleri kandidatu, dotsent

Kirisiw.

Ha`zirgi ku`nde elimizde kishi biznes ha`m isbilermenlikti rawajlandırıwǵa o`z aldına itibar qaratılmaqta. Sebebi, kishi biznes ha`m jeke isbilermenlikti rawajlandırıw ma`mleketimizdin` ekonomikalıq siyasatınin` strategiyalıq wazıypası. Bu`gingi ku`nde bul taraw tek ekonomikalıq o`siw pa`tlerin` jedellestiriw g`ana emes, ba`lkim elimiz ushin og`ada a`himiyetli bolg`an xalıqtın` da`ramatların` arttırıwdı sheshiwshi, sonday aq jan`adan-jan`a jumıs orınların` payda etiwshi jo`nelis bolıp barmaqta.

Bul haqqında O`zbekistan Respublikası Prezidenti İ.A.Karimov 2015–jıldın` tiykarg`ı juwmaqları ha`m 2016 jılda O`zbekistandı sotsial-ekonomikalıq rawajlandırıwdın` en` a`himiyetli tiykarg`ı bag`darlarına Ministrler qabinetinin` ma`jlisinde shıǵıp so`ylegen so`zinde «Ha`zirgi ku`nde kishi biznes subektleri jalpı ishki o`nimnin` derlik 56 payızdan aslamin` islep shıǵarmaqta. Al, 2000 jılda bolsa bul ko`rsetkish 31 payızdı qurag`an edi. Bunday na`tiyje birinshi na`wbette kishi biznes ha`m jeke isbilermenlikti ma`mleket ta`repinen u`zliksiz qollap-quwatlanıp atırǵanının` na`tiyesi»<sup>1</sup>, - dep o`z aldına ta`kirarlap o`tiwi elimizde kishi biznes ha`m jeke isbilermenlikti rawajlandırıwdı jan`a

¹ Каримов И.А. 2012-жыл Ўатанımız раўажланыўын жаңа басқышқа көтеретуғын жыл болады. // Еркин Қарақалпақстан, 2012 жыл 21 январь.

basqıshlarga ko`teriwge erisiwimiz tiyisliligin atap o`tedi.

Bul pa`ndi okıtıwdın` tiykarg`ı maxseti talabalarg`a biznes ha`m isbilermenliktin` mazmunın, olardıń milliy ekonomikamızdı rawajlandırıwdag`ı ornı ha`m xalıqtın` ba`ntlilik mashkalasın sheshiwdegi roli haqqında teoriyalıq ha`m de a`meliy bilimler beriwden ibarat.

Pa`ndi oqıtıwdın` tiykarg`ı wazıypası bolsa elimizde biznes ha`m isbilermenlikti rawajlandırıwdın` o`zine ta`n o`zgesheliklerin, sho`lkemlestiriwdin` – huquqiy qollap-quwatlaw ma`selelerin, kishi biznes ha`m isbilermenlik xızmetin du`ziw, jobalastırıw, basqarıw, olardıń finanslık iskerligin kredit penen ta`miyinlew formaların, biznes ha`m isbilermenlik subektlerinin` bank, salıq, ha`m audit penen bolatug`ın baylanısların, informatsiyalar menen ta`miynlew usılların ha`m olardıń ekonomikalıq na`tiyeliligin arttırıw jolların talabalarg`a u`yretiwden ibarat.

«Biznes ha`m isbilermenlik» pa`nin u`yreniw na`tiyjesinde, talabalar kishi biznes ha`m isbilermenlik xızmetin rawajlandırıw bag`darları, kishi biznesti belgilewshi kriteriyalar, kishi biznes ha`m isbilermenlikti ma`mleketler ta`repinen qollap-quwatlaw is ilajların, shet eller ta`jiriybesi, kishi biznes ha`m isbilermenlik xızmetinin` ekonomikalıq na`tiyeliligin arttırıw ha`m basqa bilim ha`m ko`nlikpelerdi payda etiwden ibarat.

«Biznes ha'm isbilermenlik» pa'ni oqıw rejesindegi basqada ekanomikalıq pa'nler menen tıg'ız baylanısta bolıp, olar bir-birin tolıktırıp otıradı.

1-Tema: BİZNESTİN` MA`NISI HA`M ONIN` OB`EKTIV ZA`RU`RLIGI

1.Biznes tu`sinigi ha`m onın` ma`nisi

Ha`r qanday ekanomikalıq sistemanın` rawajlanıwı xojalıq ju`rgiziwshi sub`ektler ekanomikalıq iskerliginin` na`tiyjeli sho`lkemlestiriliwine baylanıslı. Biznes sisteması bazar ekanomikasının` a`hmiyetli sisteması esaplanıp, onın` rawajlanıw da`rejesi milliy ekanomikanın` ulıwma jag`dayı ha'm na`tiyjeliligine tuwrıdan-tuwrı o`z ta`sirin o`tkizedi.

Biznes – mu`lkke iye puxaralardıń da`ramat keltiriwshi iskerligi bolıp esaplanadı. Biznes bul is, lekin ol a`puayı is bolmastań insanlar ortasındaǵı isbilermenlik qatnasıqları arqalı ju`zege keledi. Demek biznes - o`z mu`ta`jligin qanaatlandıırıwǵa qaratılǵan iskerlik esaplandı.

Ayırım a`debiyatlarda «biznes» ha'm «isbilermenlik» tu`siniklerinin` parıqlanıw za`ru`rligi, isbilermenlik biznestin` tiykarg`ı quramı ha'm qa`siyeti ekenligi ayıp o`tileği, basqa a`debiyatlarda bolsa bazar ekanomikası sub`ektlerinin` xojalıq ju`rgiziw iskerliginde bul tu`sinikler o`z-ara baylanıslı ha'm a`meliy ta`repten orınbasar esaplanadı, biraq «biznes» ha'm «isbilermenlik» ha`reketin

ekonomikalıq tarawdın` ko`lemi ko`z qarasınan sinonim dep qarawǵa bolmaydı, dep ko`rsetilgen.

Batıs a`debiyatlarında, tiykarınnan S.Rozzenblat, B.Bonningten, B.Nidis ta`repinen jazılǵan «Biznes kontseptsiyası» kitabında biznes ja`miyet mu`ta`jliklerin qanaatlandıırıwshı islep shıǵarıw sisteması, dep ko`rsetilgen.

Tiykarınan alg`anda islep shıǵarıw sistemasının` ha`reket etiwı ushın insan iskerlik ko`rsetiwı sha`rt, «miynet baylıqtın` atası ha'm iskerlik printsipi, jer bolsa onın` anası» ....usı ko`z qarastań biznes ekanomikalıq kategoriya sıpatında ekanomikalıq qatnasıqlar sub`ektinin` o`z ma`plerine tiykarlanıp aldına qoyılǵan ma`ksetlerine erisiw bag`darındaǵı ja`miyetlik islep shıǵarıw sheǵarasındaǵı iskerlikti sa`wlelendiredi. Biznes uzaq da`wirdi qamrap alıwshı rawajlanıw jolın basıp o`tken. XX a`sirdin` ortalarında sistema ko`rinisine iye bolǵan.

Bizneste joqarı strategiyalıq maqsetler anıq sharayat, perspektivadaǵı o`zgerisler tiykarında belgilenedi ha'm o`z na`wbetinde taktikalıq maqsetlerge bo`linedi. Biznes ekanomikanın` ba`rshe tarawları, territoriyaları ha'm elementlerin qamrap alıw za`ru`rliginde onın` jekkelik qa`siyeti de ko`zge taslanadı. Biznes o`z ortalıǵı ha'm infradu`zilmesı bolmasa ha`reket ete almaydı. Biznes penen ekanomikanın` qamrap alınıwı onın` sub`ektlerinin` maqsetke erisiw da`rejesi normasında a`melge asırıladı.

Biznes sistema sıpatında o`z mexanizimine yie. Biraq bul mexanizm haqqında ha`r qıylı pikirler bar. Ayırım a`debiyatlarda.... biznes sistemasının` ta`rtipke salıwshısı sıpatında nızamshılıq ha`m normativ xu`jjetler ilgeri su`riledi. Bul jerde biznes sisteması tuwrıdan tuwrı ma`mleket ta`repinen ta`rtipke salınıwı ayılğ`an.

Ayırım a`debiyatlarda .... bunday ta`rtipke salıwshı sıpatında biznes qatnasıwshıları ortasındag`ı kelisimli\_\_qatnasıqlar haqqında pikir ju`rgiziledi. Kelisimli is ju`zesinen bir-biri menen baylanıs qılıwshı o`z-ara minnetlemelerin orınlaw ha`reketleri ha`r ta`repke zıyan keltirmewi, olardıń suvereniteti buzılmaslıg`ın an`latadı.

Biznes sisteması ekonomikalıq sistemanın` strukturalıq bo`limi esaplanıp, ekonomikalıq sistema ma`mleket ha`m bazar mexanizmi ta`repinen ta`rtipke salınadı. Biznes sub`ektleri ortasındag`ı kelisimli qatnasıqlar bolıwın an`latıwshı tiykarg`ı faktor bul nızamshılıq esaplanadı. Onı jaratıw bolsa ma`mlekettin` tiykarg`ı wazıypası esaplanadı.

Biznes isi menen shug`ıllanıwshılar biznesmenler dep ataladı. Jaqın da`wirlerge shekem biznesmen degende isbilermen kapitalist, ha`r qanday isten o`zi ushın da`ramat qıdırıwshı, o`zin bayıtıw ushın hesh qanday joldan qaytpaytug`ın adamlar tu`siniletug`ın edi.

Bazar ekonomikasına o`tiw na`tiyjesinde bul tu`sinikke basqasha tu`s berildi ha`m «biznes»

degende bazar ekonomikası sharayatında payda alıw maqsetinde o`nim ha`m xızmetler islep shıg`arıw ha`m satıwg`a qaratılğ`an ekonomikalıq iskerlik penen shug`ıllanıwshı subekt tu`sinile baslandı. Ha`zirgi waqıtta ekonomikalıq a`debiyatlarda «biznesmen» aldındag`ı «isbilermen» dep atalsada, biraq onın` tu`p negizinde payda keltiriwshi, o`zinin` yaki ijarag`a aling`an kerekli qarjıg`a iye bolğ`an, ekonomikalıq iskerliktin` qa`legen tu`ri menen shug`ıllanıwshı adamlar tu`siniledi.

Biznesmen so`zi birinshi ma`rtebe Angliya ekonomikasında XVII a`sir aqırında payda bolıp, ol «Mu`lk iyesi» degen ma`nisti an`latqan.

Biznes bul – islep shıg`arıwdı sho`lkemlestiriw, ekonomikalıq iskerlik ha`m qatnasıqlar, pul islew degendi an`latadı. Biznes so`zi xalıq aralıq so`z bolıp, ol du`n`yada ken` tarqalg`an ha`m onnan ba`rshe ma`mleketlerde paydalanıladı. Bul so`zdin` ma`nisinde is penen shug`ıllanıw yaki biznesti sho`lkemlestiriw tu`siniledi.

Biznesmen – bul ha`r dayım o`z isinin` pidayısı, bilimdan adam. Biznesmen en` aldı menen biznes isin qalay a`melge asırıwdı, qanday sharayatta a`meliy ha`reket etiwdi, isbilermen aldında ushıraytug`ın tosiqlardı sheshiw jolların ha`m qanday jetiskenliklerge erisiwdi biliwi kerek.

Ol islep shıg`arıwdı sho`lkemlestiriwdi, o`nimdi sata biliwi kerek. Ol bazar qatnasıqları

sharayatında ju`zege keletug`ın sharayatlardı tuwrı bahalay biliwi, tuwrı jol tan`lay alıwı lazım.

Ha`r bir biznesmen tek o`z ku`shine, bilimine iseniwi ha`m su`yeniwi kerek.

2. Bizneske ta`sir etiwshi faktorlar

Biznes bazar ekonomikasına say ekonomikalıq iskerlik bolıp, ol belgili bir sotsial-ekonomikalıq na`tiyjege erisiw ushın tovar ha`m xızmetlerdi islep shıg`arıw ha`m almasırdı sho`lkemlestiriw boyınsha mu`lk iyelerinin` maqsetli ekonomikalıq iskerligi esaplanadı.

Biznes ha`m isbilermenlik xızmetin rawajlandırıwǵa to`mendegi faktorlar ta`sir ko`rsetedi:

-biznes xızmeti ken`eyiwi tendentsiyasının` to`menlewi;

- hayallar isshi ku`shinin` ekonomikag`a kirip keliwi;

- iri o`ndiriste isshilerdin` qısqarıwı;

- jan`a biznes iskerligin ashıw templerinin` artıwı usag`anlar.

Biznestin` ma`nisi to`mendegilerde o`z sa`wleleniwin tapqan:

1. Biznes iskerliginin` sub`ekti bolıp, O`zbekstan Respublikasının` Konstitutsiyası ha`m O`zbekstan Respublikasında isbilermenlik haqqındag`ı nızamına muwapıq balag`at jasına jetken ha`r bir puhara o`z mu`lkine yaki mu`lk iyesinin` wakalatı

tiykarında o`z qa`legen nızamg`a qayshı bolmag`an iskerlik tu`ri menen shug`ıllanıwı mu`mkin.

2. Biznes iskerligin tan`law, onı sho`lkemlestiriw ha`m rawajladırıw ma`nisi ta`repinen ma`mleket, ja`miyet a`hmiyetine iye bolg`an is bolıp, ol erkin tan`lanatug`ın iskerlik esaplanadı. Biznes iskerliginin` u`sh tu`ri ha`m og`an say ra`wishte isbilermenliktin` 3 toparı bar:

A) jan`a tovar ha`m xızmetler proektin sho`lkemlestiriw. Bul tu`rdegi biznes penen intellektual mu`lk iyeleri innovatsiya isbelermenleri shug`ıllanadı;

B) islep shıg`arıwdı sho`lkemlestiriw menen shug`ıllanıwshı isbilermenler;

V) tovardı satıw, qayta satıw ha`m kommertsiya islerin sho`lkemlestiriw menen shug`ıllanıwshı isbilermenler.

3. Maqset jag`ıman isbilermenliktin` eki tu`ri bar:

A) payda alıw, ekonomikalıq na`tiyjege erisiw maqsetinde;

B) ja`miyetlik na`tiyjege (ma`selen ta`biyattı qorg`aw, yaki jas a`wlad ta`rbiyası, den – sawlıqtı saqlaw) erisiwdi maqset etkenler.

Biznes iskerligi to`mendegi qa`siyetlerge iye:

- shug`ıllanıw atırg`an taraw boyınsha biznesmennin` bilimge iyeligi;

- biznesmennin` ta`wekelshilikke tiykarlanıp, sho`lkemlestiriwshilik penen qararlar qabıl etiwı;

- ekonomikalıq protsesslerdi teren` analiz ete alıwı;

- nızamlarg`a a`mel etiwı;
- innovatsion iskerlik iyesi bolıwı;
- o`z maqsetine umtılwı;
- jaqsı sho`lkemlestiriwshi bola alıwı;
- o`z so`zinin` u`stinen shıg`a alıwı;
- tejemli ha`m hadal bolıwı;
- o`z ja`ma`a`ti ushın ha`r dayım gu`resiwi.

Biznes iskerligi to`mendegi sha`rt-sharayatlardıń bolıwın an`latadı:

1. Mu`lk qatnasıqlarının` uyg`ınlasıwı, yag`nıy bul qatnasıqlar to`mendegilerde sa`wlelenedi:

- iyelik etiw, yag`nıy satıw, ijarag`a beriw, sawg`a etiw;

- paydalanıp turıw, yag`nıy ma`lim bir sha`rt ha`m to`lew arqalı mu`lkten waqtınsha paydalanıw;

- operativ basqarıw, yag`nıy mu`lk iyesinin` qadag`alawı astında resurslardı tejep bo`listiriw ha`m islep shıg`arıwdı sho`lkemlestiriw boyınsha mu`lkti basqarıw huqıqına iye bolıw;

2. İsbilermenlikke to`mendegi erkinlikler beriliwi kerek:

- o`nim assortimenti ha`m islep shıg`arıw usılın tan`law erkinligi;

- sheriklerdi tan`law erkinligi;

- qarjılardı nızam shegarasında sarplaw erkinligi.

3. Bazardın` ashıqlıg`ı, yag`nıy tovarlar, mag`lıwmatlar, qarjılar, isshi ku`shi, shiyki zat ha`reketi ushın tosiqlardıń joqlıg`ı.

4. Bazar instrukturasının` ha`reket etiwı:

- kommertsiyalıq bankler;

- tovar, fond, miynet, valyuta birjalrı;

- kommertsiyalıq ta`wekelshiligi ha`m mu`lk qamsızlandırılıwı;

- mag`lıwmat ha`m reklama derekleri, g`alaba xabar quralları, baylanıs quralları;

- ekspert byuroları, sertifikat orayları, bajıxanalar, salıq qadag`alaw sho`lkemleri, arbitrajları.

5. İsbilermenlik ushın huqıqıy kepilliklerge, yag`nıy isbilermenlikti qorg`awshı nızamshılıqqa tiykarlanadı.

6. Jan`a biznes iskerligine kadrlar tayarlaw, kredit alıw, salıq to`lew, ta`biyiy baylıqlardan paydalanıw boyınsha ma`mleket ta`repinen beriletug`ın jen`illikler.

3. O`zbekstan Respublikasında biznestin` qa`liplesiwi

O`zbekstan Respublikası g`a`rezsizlikke erisiwi na`tiyjesinde ma`mleket ekonomikasında tu`p o`zgerisler ju`z berdi. U`sı o`zgerislerden biri bolıp, ma`mlekette biznes iskerliginin` qa`liplesiwi esaplanadı. Ma`mlekette ekonomikanın` jedel rawajlanıwının` tiykarg`ı sebeplerinen biri biznes iskerligi ha`m jeke isbilermenlikti qollap – quwatlaw na`tiyjesinde a`melge asırıldı.

Ma'mlekette biznes iskerligi ha'm jeke isbilermenlikti qollap-quwatlaw tiykarinan finanslıq, administrativlik ha'm huqıqıy ta'repten a'melge asırılmaqta.

Biznes ha'm jeke isbilermenliktin` jolg`a qoyılıwı islep shıg`arıwdı payda etti. Biznes penen shug`ıllanıwshılar yuridikalıq statusqa iye bolıp, g`a'rezsiz sub`ektler sıpatında o`z nızamına muwapıq belgili sotsial-ekonomikalıq na`tiyjelilikke ha'm payda alıwg`a umtılıp tiykarg`ı ha'm aylanba qarjılardan paydalanıp ha'reket etip kelmekte.

Bazar ekonomikası sharayatında to'mendegi iskerlik printsipleri hareket etedi:

- biznes iskerligi a'meldegi nızamshılıqqa qayshı bolmag`an ha'r qanday iskerlik penen shug`ıllanıwı mu'mkin. O`z qa`lewi menen nızamg`a qayshı bolmag`an ha'r qanday qarardı g`a'rezsiz qabil etiw, iskerlikti g`a'rezsiz rejelestiriw ha'm sap paydanı isletiwdi g`a'rezsiz belgilew huquqına iye;

- mu'lk iyesi ha'm miynet ja'ma'a`tinin` qararına muwapıq biznes iskerligi menen shug`ıllanıwshılar tu'rli mu'lk formaları: jeke, aktsionerlik, ja'ma'a`tlık, ma'mleketlik, qospa biznes iskerligi mulki tiykarında ju'zege keliwi mu'mkin ha'm olardan ten` huquqlı sha'rt-sharayatlarda paydalanadı;

- biznes penen shug`ıllanıwshılar o`z huquqları ha'm g`a'rezsizliklerin saqlag`an halda, o`z qa`lewlari menen qa`legen basqa isbilermenler ha'm

biznesmenler menen belgili maqset jolında birlesiwı mu'mkin;

- biznes iskerligin basqarıw onın` nızamına ham nızamshılıqqa muwapıq a'melge asırıladı;

- biznes iskerligin saplastırıw, birlestiriw, qayta sho'lkemlestiriw olardıń sho'lkemlestiriwshileri ta'repinen sonday huquq berilgen, nızamda belgilengen arnawlı organ yaki xojalıq sudı qararı tiykarında a'melge asırıladı;

Bazar ekonomikası sharayatında biznes iskerliginin` o`zine say qa'siyetleri bar. Bular to'mendegiler:

1. Biznes iskerliginin` g`a'rezsizligi:

- islep shıg`arıw ha'm o'nim satıwdın` ba'sekege shıdamlıg`ın anıqlaw ha'm tovar assortimentinin` quramın bazardag`ı talap ha'm usınısqı qarap g`a'rezsiz belgilewde;

- tovar ha'm shiyki zat jetkizip beriwshilerdi, qarıydarlardı, da'ldalshılardı tan'law ha'm sha'rtnamalar du'ziwde g`a'rezsiz bolıwda;

- bahalardı nızamshılıq tiykarında g`a'rezsiz belgilewde;

- salıqlar ha'm basqa ma'jbu'riy to'lemeler to'lengennen keyin qalg`an paydanı g`arezsiz bo'listiriw, da'ramat ha'm qa'rejetlerdi g`a'rezsiz rejelestiriw imkaniyatına iye bolıwda;

- issi ha'm xızmetshilerdi g`a'rezsiz tan'law ha'm orın – orına qoyıw imkaniyatına iye bolıwda;

- uzaq mu`ddetli karjılar dereklerin izlew ha`m qarjılardı sarplaw bag`darların tabıwda sa`wlelenedi.

2. Mu`lk ha`m islep shıg`arıw qurallarına iyelik qasiyeti to`mendegilerde sa`wlelenedi:

- islep shıg`arıw quralları, islep shıg`arılğ`an o`nim, da`ramatına mu`lkdar bolıp, olardan o`zi qa`legenindey paydalanıwda;

- tolı xojalıq esabı tiykarında yuridikalıq shaxs huquqları ha`m minnetleri tiykarında iskerlik ju`rgiziwde;

- ma`mleket o`z biznes iskerligin mu`lkiy qurallar, resurslardı operativ basqarıw arqalı a`mege asıradı. Olar jeke biznesten parıqlı bolıp, mu`lkti satıw, qarız ornına to`lew, basqa mu`lk penen qosıw usag`an islerdi sho`lkemler ruxsatsız a`melge asırmaydılar;

3. Biznes iskerligi ma`mleket ta`repinen ol yaki bul ta`repke bag`darlanıwı:

- salıqlar ha`m olardıń tu`rleniwi arqalı;

- ta`biy resurslar ushın to`lenetug`ın haqı arqalı;

- qa`rejetler (amortizatsiya) ha`m ta`biyiy kemeyiw normaları arqalı;

- valyuta kursı arqalı;

-bajıxana to`lemleri arqalı;

- ekologiyalıq norma ha`m a`tirap ortalıqqa taslang`an shıg`ındı ushın to`lenetug`ın haqı arqalı;

-sotsiallıq haqı arqalı;

- monopolıyag`a qarsı gu`resiw ta`rtibi arqalı;

- ma`mleket standartları ha`m texnikalıq sha`rtler arqalı a`melge asırıladi.

O`zbekstan Respublikası Prezidentinin` «Jeke isbilermenlik, kishi biznesti rawajlandırıwdı ja`nede xoshametlew shara-ta`dbirleri haqqında»g`ı pa`rmanına muwapıq jeke isbilermenlik ha`m kishi biznesti rawajlandırıw tiykarında mu`lkdarlar klassın qa`liplestiriw kishi ha`m jeke isbilermenlik iskerligi tarawına kredit resursların ken`nen tartıw ha`m shet el kapitalların tuwrıdan-tuwrı alıp kiriw ushın qolaylı sharayat jaratıw maqsetinde olardı ha`r ta`repleme ekonomikalıq-sotsiallıq ha`m finanslıq qollap quwatlawda ken`sharatlar jaratılmaqta. Ha`zirde kishi biznes ha`m isbilermenlikti rawajlandırıw maqsetinde olardı san ha`m sapa jag`ınan xoshametlenip atır.

2-Tema:KİSHİ BİZNES HA`M

İSBİLERMENLİKTİN`

ShO`LKEMLESTİRİWSHİLİK TİYKARLARI

1. İsbilermenlikti sho`lkemlestiriwdin` huquqiy tiykarları

Respublikamız g`a`rezsizlikke eriskennen son`milliy ekonomikanı bekkemlew onı rawajlandırıw jolında institutsional o`zgerisler a`melge asırılmaqta. Sonın`ishinde, Respublikamız Prezidenti ta`repinen ma`mleketimiz abırayın halıq aralıq da`rejege ko`teriw, shet el investitsiyasın tartıw, jeke isbilermenlikti qollap-quwatlaw boyınsha qabıl etilgen qarar ha`m pa`rmanlar bug`an anıq mısıl bola

aladı. Kishi biznes ha'm jeke isbilermenlik xızmetin jaratıw ha'm rawajlandırıw to'mendegi tiykarg'ı normativ hu'jjetler menen ta'rtipke salınbaqta: O'zbekistan Respublikası Prezidentinin` 1992 jıl 21 yanvardag'ı «Ekonomikalıq reformalardı ja'nede teren'lestiriw, rawajlandırıw ilajları haqqında», 1994 jıl 15 marttag'ı O'zbekistan Respublikasında mu'lti ma'mleket qaramag'ınan shıg'arıw ha'm menshiklestiriw protsessin ja'nede rawajlandırıwdın` a'hmiyetli bag'darları haqqında, «Kishi ha'm jeke isbilermenlikti xoshametlew haqqında»g'ı O'zbekistan Respublikasının` 1995 jıl 21 dekabr` nızamı, 1995 jıl 5 yanvardag'ı «Jeke isbilermenlikte sho'lkemlestiriwshilik ko'rsetiw ha'm onı xoshametlew haqqında»g'ı Pa'rmanı, «Kishi ha'm orta isbilermenlikti rawajlandırıwdı hoshametlewdin` qosımsha sharaları haqqında»g'ı 31 yanvar` 1997 jıl Pa'rmanı, «Jeke isbilermenlikte sho'lkemlestiriwshilik ko'rsetiwdin` ayırım ilajları haqqında»g'ı Pa'rmanı,

O'zbekistan Respublikası Prezidentinin` 2011 jıl 24 avgusttag'ı “Kishi biznes ha'm jeke isbilermenlikti ja'nede rawajlandırıw ushın qolay isbilermenlik ortalıg'ın jaratıw boyınsha is-ilajlar haqqında»g'ı PF-4354-sanlı Parmanı ha'mde 2011 jıl 25 avgustdag'ı “Byurokratlıq tosiqlardı saplastırıw ha'm isbilermenlik ha'reketin erkinlestiriwdi ja'nede asırıw is-ilajları haqqında»g'ı PQ-1604-sanlı Qarar.

O'zbekistan Respublikası Prezidentinin` 2012 jıl 10 apreldegı “Tuwrıdan-tuwrı sırt el

investitsiyaların tartıw ilajların xoshametlewge baylanıslı is-ilajlar haqqında»g'ı ”gı PF-4434-sanlı Parmanı.

O'zbekistan Respublikasının` 2012 jıl 2 maydag'ı O`RQ-328-sanlı «Isbilermenlik ha'reketi erkinliginin` kepillikleri haqqında»ı»gi O'zbekistan Respublikası Nızamına o'zgeris ha'm qosımshalar qiritiw haqqında»ı»gi Nızamı.

O'zbekistan Respublikası Prezidentining «O'zbekiston Respublikasının` 2016-jıl»g'ı tiykarg'ı makroekonomikalıq ko'rsetkishleri prognozi ha'm Ma'mleketlik byudjeti parametrleri haqqında»gi №.2255 qararı 2015-jıl 22-dekabr.

“Jeke mu'lk, Kishi biznes ha'm jeke isbilermenlikti isenimli qorg'awdı ta'miynlew, onı tez pa'tte rawajlandırıw jolında»g'ı tosiqlardı alıp taslaw is-ilajları haqqında»g'ı 2015 jıl 15 maydag'ı PF-4725-sanlı Pa'rmanı

O'zbekistan Respublikası Prezidentinin` «Isbilermenlik subektlerine «Bir ayna» ko'rinishinde ma'mleketlik xızmet ko'rsetiw ta'rtibin ja'nede jetilistiriw is-ilajları haqqında» g'ı 2015 jıl 28 sentiyabr PQ – 2412 sanlı Qararı.

Isbilermenlikke baylanıslı normativ-huquqiy hu'jjetler

- Ja'mi normativ-huquqiy hu'jjetler - 1219 Sonnan:
- Nızamlar – 156
- Prezident qararları ha'm pa'rmanları – 138

- Hu`ku`met qararlari – 280
- Uazirlik ha`m vedmstvolardin` normativ tu`rdegi hu`jjetleri – 646

2014 jil ha`m 2015 jildin` I-shereginde a`dillik Uazirligi ta`repinen isbilermenlikke baylanisli

- **16** proektr tayarlandi
- **212** projekt huquqiy ekspertizadan o`tkerildi
- **171** vedmstvoliq hu`jjetler Ma`mleket diziminen o`tkerildi
- **58** isbilermenlik subektlari ushin artiqsha administrativlik ha`m basqada sheklewler tiykarsiz qarajetlerdi keltirip shig`aratug`in halatlar aniqlanip, saplastirildi.
- **6** ma`mleketlik dizimnen o`tkerilmegen nizamsiz hu`jjet biykar etildi.

Isbilermenlikke, sonin` ishinde kishi ha`m jeke isbilermenlikke arnalg`an normativ –huquqiy hu`jjetler O`zbekstanda jeterli da`rejede qabil etilgen. Nizamlardin` ko`pshiligi jeke ha`m kishi biznesti ma`mleket ta`repinen qollap –quwatlaw ilajlarin, sha`rt-sharayatlarin, formalarin o`zinde sa`wlelendirgen.

O`zbekstan Respublikasi Prezidenti I.A.Karimovtin` 27 aprel` 2007 jildag`i PK-630 sanli qararina tiykar kishi biznes sub`ektlarin dizimge aliw, biznesti sho`lkemlestiruw onı alıp barıw ha`m

saplastiruw protsessleri a`piwayılastırılıp, ıqshamlastırılıp\_ ja`nede aydınlastırıldı.

Jergilikli ha`kimiyatlar janında isbilermenlerdi dizimge aliw boyınsha inspektsiyalar duzildi ha`m olarg`a hu`jjetlerdi dizimge aliw ha`mde olardı ra`smiylestiruw boyınsha ba`rshe juwapkershilik ju`kletildi.

Isbilermenlik sub`ektlarin dizimnen o`tkiziw sisteması a`piwayılastırılıp, onin` mu`ddeti 5 ku`nge qısqartırıldı, olardı ma`mleketlik dizimnen o`tkiziwdin` anıq sxeması islep shıg`ıldı, biznesti o`z ıqtıyari menen saplastiruw protsessi engizildi².

Islep shıg`arıwshi ka`rxanalar o`nimlerin ma`jbu`riy standartlastiruw ha`m sertifikatsiyalaw sisteması a`piwayılastırıldı, 250 o`nimlerge ha`m 170 tu`rli ma`jbu`riy deklaratsiya tu`rleri kısqartırıldı, auditorlıq sho`lkemler xızmetin ja`nede jetilistiruw ha`mde olar ko`rsetip atırg`an xızmetler sapası ushin juwapkershilikti asırıw mexanizmi islep shıg`ıldı³.

2. Isbilermenlik sub`ektlarinin` huquqlari

Isbilermenlik ha`reketi bazar ekonomikasın ha`reketke keltirıwshi tiykarg`ı ku`sh esaplanadı. Respublika puxaraları isbilermenlik ha`reketi menen shug`ıllanıw huquqına iye. Isbilermenler ushin berilgen huquqlar to`mendegilerden ibarat:

² Озбекистан Республикасы Президентиниң 27 апрел 2007 жылдағы ПК-630 санлы қарары.

³ 4 апрел 2007 жылдағы 615-санлы Президент қарары ҳа`м 18 май 2007 жылдағы 104-санлы Министрлер кабинети қарары.

1. Ha`r bir puhara ma`mlekette qabil etilgen nızamlar talabı shegarasında isbilermenlik penen shug`ıllanıw huquqına iye.

2.İsbilermenler islep shıg`arıw, xızmet ko`rsetiwdin` tu`rli ka`rxanaların sho`lkemlestiriw huquqına iye, eger olar nızamlar talabına qayshı bolmasa.

3.İsbilermen islep shıg`arıwdı jeke jamg`armalarına, kredit qarjılarına sho`lkemlestiriwi mu`mkin.

4.İsbilermen islep shıg`arıwdı sho`lkemlestiriw ushın o`zinin`, shan`araq ag`zalarınin` miynetlerinen paydalanıw menen birge sha`rtnama tiykarında basqa puharalardı da islep shıg`arıwg`a tartıw huquqına iye.

5. İsbilermen islep shıg`arıwdı sho`lkemlestiriwde basqa puharalardı, shet el puharaların yaki huquqiy mu`lk iyelerin de tartıw huquqına iye.

6. Qabil etilgen nızamlar shegarasında o`zi islep shıg`arıwdı sho`lkemlestiriw da`stu`ri tiykarında g`a`rezsiz ra`wishte tutınıw o`nimlerin islep shıg`arıw, onın` tutınıw baxaların belgilew huquqına iye.

7. İsbilermen g`a`rezsiz sub`ekt sıpatında o`zi tan`lag`an sub`ektler menen ekonomikalıq baylanıslardı ornatiw, islep shıg`arıw sha`rtnamaların du`ziw huquqına da iye.

8. İslep shıg`arıwg`a tartılğ`an jallanba miynetke miynet sha`rtnamalarında belgilengen da`rejede is hakılardı belgilew.

9. Banklerde esap betlerin ashıw, kreditler alıw, pul jamg`armaların saqlaw.

10. Ma`mleket ja`rdeminen ha`m sotsiallıq qamsızlandırıw sistemasınan paydalanıw.

11. Ma`mleket sudı aldında juwapker ha`m dawager bolıw.

12. Shet el sub`ektleri menen sırtqı ekonomikalıq qatnasıqlardı a`melge asırıw ha`m basqa huquqlarg`a iye.

3. İsbilermenlerdin` minnetlemeleri

İsbilermen sub`ektler ushın qabil etilgen nızamlar ha`m Ministrler Ken`esi qararları shegarasında ja`miyet ha`m jumısqa jallang`an puharalar aldında, huquqiy sub`ektler aldında olar ortasında du`zilgen pitimler tiykarındag`ı minnetlerdi orınlaw ma`jbu`riy esaplanadı.

İsbilermen sub`ektlerdin` ma`jbu`riyatları to`mendegilerden ibarat:

1. Jallanba miynetten paydalanıw puqaralar menen du`zilgen sha`rtnamalarg`a tolıq a`mel etiw.

2.İslep shıg`arıwg`a tartılğ`an isshi sub`ektlerdin` qa`niygelikleri boyınsha paydalanıw.

3.Olarg`a belgilenetug`ın is haqıları minimal da`rejeden kem bolmawına, Prezident qararına tiykarlanıp is haqının` o`siwine tolıq a`mel etiw.

4. İsshi ku`shlerin, mal-mu`lklerin qamsızlandırıw ha`m o`z waqtında ma`mleketlik sotsial-qamsızlandırıw fondına to`lemlerdi o`tkiziw.

5. A`tirap ortalıqtı qorg`aw ilajların a`melge asırıw.

6. Tutınıwshılar huqıqların ha`m ma`plerin qorg`aw.

7. Alıp barıp atırg`an iskerligi qanday bag`dar, qanday o`nim islep shıg`arıwına qaramastan litsenziyalastırıw minnetlerin a`melge asırıwı lazım.

4. İsbilermenlik ha`reketin ma`mleket ta`repinen basqarıw ha`m qadag`alaw

İsbilermenlik ha`reketleri qanday mu`lkshilik formalarına tiykarlanıwına qaramastan, onın` rawajlanıwında ma`mlekettin` roli u`lken.

Ma`mleket qabıl etilgen nızamlar ha`m qararlar tiykarında onın` rawajlanıwı, islep shıg`arıwdın` huqıqıy ta`replerin ta`rtipke salıp tursa, bazar ekonomikasi mexanizmi arqalı isbilermenlik ha`reketinin` ekonomikalıq ta`repleri ta`rtipke salıp turıladı.

Ma`mleket, bazar ekonomikasının` bas reformatorı sıpatında, isbilermenlik ha`reketleri rawajlanıwı u`stindegi tolıq qadag`alawdı alıp barıwı za`ru`r. Bul qadag`alaw isbilermenlik ha`reketlerinin` ma`mleketimizde rawajlanıwı u`ziliksiz ra`wishte, anıqlang`an kemshiliklerdi saplastırıw esabınan a`melge asırıp baradı.

Ma`mleket ta`repinen isbilermenlik ha`reketlerin qadag`alawdın` tiykarg`ı bag`darı ma`mlekettin` fiskal siyasatı tiykarında a`melge asırıladı.

Ma`mlekettin` fiskal siyasatı isbilermenlik penen shug`ıllanıp atırg`an sub`ektlerden salıq ha`m basqa to`lemlerdi alıw arqalı a`melge ta`rtipke salınadı.

Sonın` menen birge isbilermenlik ha`reketleri ma`mlekettin` monetar siyasatı arqalı da ta`rtipke salınadı. Monetar siyasat ma`mleket ta`repinen bankler arqalı milliy ekonomikanı, sonday aq isbilermenlik ha`reketlerin rawajlandırıw ushın aylanısqa tu`setug`ın pul mug`darı u`stinen qadag`alawg`a tiykarlanadı.

Aylanısqa shıg`ırılıp atırg`an pul mug`darın qadag`alawdın` abzallıqları to`mendegilerden ibarat:

- isbilermenler o`z ha`reketlerinde islep shıg`arıw qa`rejetlerin kemeytiwdi ta`minlewde innovatsiya (jan`alıqlarınan) jetiskenliklerinen paydalanıwg`a;

- islep shıg`arıwdı u`nemlew tiykarında sho`lkemlestiriwge;

- tayar tutınıw o`nimlerinin` o`zine tu`ser bahasın tu`siriwge;

- a`tirap ortalıqtı qorg`aw islerinde qoyılğ`an qa`telerge juwap beriwden ibarat.

Bul isbilermenlik minnetleri olardıń iskerligin tuwrı sho`lkemlestiriwge xızmet etedi.

3-Tema: İSBİLERMENLİK KA`RXANALARINDA BİZNES REJENİ TAYaRLAW

1.Biznes rejeni du`ziwdin` ob`ektiv za`ru`rligi ha`m a`hmiyeti

Bizneste jan`a (innovatsiya) pikirlerdi, qa`lewlerdi o`z waqtında onı haqıyqatqa aylandıradı. Ko`binese tiykarlang`an jan`a biznes ideyanı saqlap

qalıw imkaniyatı biznes-rejeni durıs tayarlaw arqalı ju`zege keledi.

Du`n`ya a`meliyatında biznes-reje ha`r dayım za`ru`rligin ko`rsetedi. O`z proektin`izdi a`melge asırıw ushın birewden pul almaqshı bolsan`ız, mısalı, bankirlerge, investorlarg`a isbilermenlerdin` maqsetlerin ha`m wazıypaların anıq biliwi ushın biznes reje bolıwı lazım. Biznes-reje biznestin` o`tken da`wirdegi, ha`zirgi ha`m keleshekтеgi jag`dayın sa`wlelendiredi.

Biznes reje bul sizin` a`melge asırılatus`ın oy-pikirlerin`izdin` rejesi. Ol ha`reketin`izdin` anıq maqseti, bag`darı ha`m tiykarg`ı basqıshların belgilep beredi.

Biznes isleri baslang`annan keyin alıng`an na`tiyjeler reje menen salıstırılıp barıladı, rejegе o`zgerisler kiritilip barıladı, solay etip biznes tuwrı bag`darg`a salınadı. Biznes –reje sonın` ushın ha`m za`ru`r. Ol ha`zirgi ha`m keyingi jetiskenliklerdi, o`siwdi sa`wlelendiredi.

Biznes –reje ha`r bir isbilermennin` a`melge asırılıw qa`demleri belgilengen hu`jjet esaplanadı. Onda biznes iskerliginin` ma`nisi, baslaw imkaniyatları, finanslastırıw sharayatları ko`rsetiledi.

Biznes-reje anıq ekonomikalıq jag`daydan kelip shıg`adı. Biznes-rejeni du`ziwde za`ru`r bolg`an qa`niygeler ma`sla`ha`tlerinen paydalanıw za`ru`r. Biznes-rejeni a`melge asırıw ushın qabıl etiw, onı finanslastırıwg`a tiykar boladı.

Biznes-rejeni tayarlaw protsessinde insannın` pikirlew qa`biletleri rawajlanadı. Ol isbilermenlik ha`reketin tuwrı jolg`a qoyıwdın` ba`rshe imkaniyatlarınan kelip shıqqan halda a`melge asıradı. Biznes-reje tiykarında islep shıg`arıwdın` ba`rshe ta`repleri qadag`alawg`a alınadı. Biznes-rejenin` tiykarg`ı wazıypası islep shıg`arıwdı sho`lkemlestiriw ushın za`ru`r bolg`an qarjılardı toplaw yag`nıy qarjılardı tartıw imkaniyatın jaratıp beredi.

2. Biznes rejenin` du`zilisi.

Biznes-rejeni islep shıg`ıw anıq sxemag`a iye bolıwı kerek. Biznes-reje ka`rxananın` iri yaki kishiligin, maqsetli rejenin` bag`darın, biznestin` qa`siyetin, kerekli mag`lıwmatlardı ha`m qanday qa`niygelerdin` ja`rdemine mu`ta`jligin qamrap aladı. Biznes-rejeni islep shıg`ıwda to`mendegi sorawlarg`a anıq juwap beriliwi kerek:

- biznestin` tiykarg`ı bag`darı ha`m ma`nisi neden ibarat;

- o`nim yaki xızmet qanday talaptı qandıra aladı;

- onın` basqalaradan ajıralıp turatug`ın ta`repleri nede sa`wlelenedi ha`m ne ushın tutınıwshılar bul o`nimdi abzal ko`redi;

- o`nim yaki islep shıg`arıw texnologiyası patentler menen qorg`alg`anlıg`ı;

Biznes ortalıq yaki firma haqqındag`ı mag`lıwmatlar.

Rejenin` bul bo`liminde biznestin` ma`nisi ha`m orınlanatug`ın islerdin` bag`darları ko`rsetiledi. biznestin` qanday formasın tan`law ha`m onın` kemshilik ha`m abzallıqların analiz etip shıg`ıw kerek. Bunın` u`sh variantı bar:

- jeke xojalıq mu`lki tiykarında;
- sherikshilik tiykarında;
- korporatsiyanı sho`lkemlestiriw tiykarında.

O`nimdi tutınıwshılarg`a (bazarg`a) jetkiziw biznes rejenin` en` tiykarg`ı bo`limi esaplanadı. Ta`jriybe sonnı ko`rsetedi, bazardı jeterli da`rejede u`yrenbeslik na`tiyjesinde ko`binese kommertsiyalıq rejeler waqıttın` o`tiwi menen o`zin aqlamaydı. İşbilermen bazardag`ı mag`lıwmatlarg`a iye bolıwı lazım. Eger qarıydar sizin` qarsılasların`ızdın` usınısına qaramay o`nimin`izdi satıp alatug`ın bahanı anıqlap alsan`ız, bazardıń ortasındag`ı wazıypanı maksimal da`rejede orınlag`an bolasız.

Marketing rejesinde (o`nimdi satıw rejesi) satılatug`ın o`nim ko`lemi ha`m og`an qalay etip erisiw mu`mkinligi ko`rsetiledi. Marketing rejesinin` tiykarg`ı elementleri to`mendegiler:

- o`nimdi tarqatıw smetası, quramı;
- bahanı qa`liplestiriw;
- reklama;
- satıwdı xoshametlew usılları;
- o`nim satılğ`annan son` qarıydarlarg`a ko`rsetiletug`ın xızmetlerdi sho`lkemlestiriw (texnikalıq tovarlar ushın);

-o`z firman`ız ha`m tovarın`ız haqqındag`ı ko`pshiliktin` pikirın qa`liplestiriw;

-ba`seke rejesi. Siz o`nimin`iz barıp tu`setug`ın bazardag`ı ba`seke haqqında bilgenlerin`izdi o`zin`izdin` potentsial sheriklerin`izge ha`m investorlag`a ma`lim etiwın`ız za`ru`r. Bunda siz to`mendegi sorawlarg`a anıq juwap beriwin`iz kerek boladı:

-sizin` tovarın`ızg`a uqsas tovardın` iri islep shıg`arıwshıları kimler?

-olardıń iskerligi, o`nim satıw ko`lemi, da`ramatı, jan`a modellerdi qollawı, texnikalıq servis isleri qanday?

-qarsılasların`ızdın` onimi haqqında ta`sirler, sıpat da`rejesi, dizaynı, qarıydarlar pikiri qanday?

- qarsılaslar o`niminin` baha da`rejesi, olardıń baha siyasatı (ulıwmalıq ta`rizde bolsa da);

-islep shıg`arıw rejesi.

Tiykarg`ı wazıypa sheriklerge haqıyqatta za`ru`r bolğ`an o`nimlerdi, kerekli sıpat, mug`dar ha`m mu`ddetlerde isler shıg`ara alıw imkaniyatın tiykarlap beriwden ibarat. Siz to`mendegi sorawlarg`a juwap tabıwının` kerek:

-o`nimin`iz eski islep turg`an ka`rxanada islep shıg`arıladıma yaki jan`a ka`rxanadama?

-bunın` ushın qanday islep shıg`arıw quwatları za`ru`r boladı ha`m ha`r jılı qanshag`a ko`beyip baradı?

- qanday a`sbap-u`skeneler zaru`r boladı ha`m olar qay jerden alıp klinedi?

Miynet ha`m materiallıq resurslar rejesi (sho`lkemlestiriwshilik reje). Rejenin` bul bo`liminde qanday qa`niygeler isletiwı, olardıń ka`sibi, mag`lıwmatı, ta`jriybesi, isti na`tiyjeli orınlawı ushın beriletug`ın is haqı sa`wlelendiriledi.

Ka`rxananın` ne menen shug`ıllanıwı, bo`limlerdin` o`z-ara baylanısları, olardıń ha`reketlerin basqarıw ha`m qadag`alaw haqqında sho`lkemlestiriwshilik sxeması beriliwi kerek.

Finans rejesinde rejeler mag`lıwmatları ulıwmalastırılıp, bir qansha hu`jjetler tayarlanıwı za`ru`r:

-islep shıg`arılıp satılatug`ın o`nim ko`lemin shamalap shıg`ıw;

-pul qarjıları rejeti ha`m tu`siminin` balansı;

-da`ramatlar ha`m qa`rejetler tablitsası;

-ka`rxana aktivi ha`m passivinin` ulıwma balansı;

-zıyansız islewge erisiw grafigi.

Juwmaqlap aytıw mu`mkin, biznes-reje sizin` maqsetlerin` izdi, orınlaytug`ın islerin`iz bag`darın sa`wlelendiredi.

3.Biznes rejeni tayarlaw

Biznes-reje tek g`ana firmanın` basshısı yaki mu`lk iyesi ta`repinen tayarlanadı. Bunda isbilermen, yurist ha`m buxgalterler tartılıwı mu`mkin. Bunda eki ta`wekelshilik tu`ri onı bahalawg`a ja`rdem beredi:

-ishki ta`wekelshilik-issshiler, tovar, materiallıq zapaslardıń jaylasqan ma`nzili usag`anlar u`stinen qadag`alaw ornatiwı;

-sırtqı ta`wekelshilik-ekonomika, jan`a nızamlar, hawa-rayı yag`nıy siz o`zgerte almaytug`ın na`rseler.

Biznes-reje du`ziliwinde qatnasıwshılardan u`lken bilim, mag`lıwmat, bazardı, jan`a texnologiyalardı biliwdi talap etedi. Onda en` aldı menen jaqın ha`m uzaq mu`ddettegi maqsetlerdi anıqlap alıw za`ru`r.

Biznes-rejeni tayarlawdın` maqsetleri to`mendegishe:

-basshılar ta`repinen ka`rxananı durıs basqarıw;

-bazar ekonomikasında biznesti a`melge asırıwg`a wyretiw;

-ka`rxananın` haqıqıy iskerligin bahalaw ha`m rejege o`zgerisler kirgiziw;

-bankler, investorlar ha`m kreditorlardı ka`rxana iskerligine baha beriw ushın mag`lıwmatlar menen ta`miynlew.

Biznes-rejeni tayarlawda ju`da` u`lken mag`lıwmatlarg`a iye bolıwı lazım. Bular to`mendegiler:

-ka`rxana islep atırg`an sharayattı u`yreniw, analiz etiw;

-ka`rxananın` ku`shli ha`m ku`shsiz ta`replerin analiz etiw;

-o`nim(xızmet)lerge bolg`an talaptın` o`siw ha`m to`menlew perspektivasın ko`rip shıg`ıw;

-ka`rxana iskerliginen ku`tiletugın na`tiyjeler;

-ka`rxana ushın za`ru`r resurslar, olardıń derekleri;

-ka`rxana iskerliginin` rejesi;

-na`tiyjelerdi anıqlaw;

-ka`rxana iskerligi na`tiyjelerin qadag`alaw.

Rejeni tayarlaw ushın en` birinshi na`wbette bazardı analiz qılıw za`ru`r. Marketing-tutınıwshılarg`a xarakteristika beriw (olardıń jası, jınısı, daramatı, o`nimdi tutınıw ko`lemi); tutınıwshılardıń ma`nzili; tovarlarg`a talaptın` o`zgerip turıwı, satıp alıw qa`bileti; o`nim sıpatınan qarıydarlarda qanaatlanıw sezimin payda etiw, qarıydarlardı tovarg`a tarta biliw; ka`rxananın` o`nimin satıw waqtındag`ı baha siyasatı; o`nimdi satıw ko`lemi, mug`darı, bazardag`ı qarıydarlardıń segmentlerge bo`lip o`nim satıwdı rejelestiriw. Onnan keyin qarsılaslardıń jag`dayı analiz etiledi. Bunda firma boyınsha bazar xızmeti, o`nim(xızmet)lerdin` qa`siyetleri, orınlı bo`listiriw, jetkiziw, reklama isleri, o`nimdi tutınıwshıg`a jetkiziw bahası, qarsılaslardıń ku`shli ha`m ku`shsiz ta`repleri jaqsılap wyrenip shıg`ıladı.

Reje du`ziw ushın resurslarg`a bolg`an talap, keleshekte satıw mu`mkin bolg`an o`nim ko`lemi, qa`rejetler, payda mug`darı esaplap shıg`aladı. Bul isler tablitsalar ha`m sxemalarda sa`wlelendiriledi.

4. Rejenin` strategiyası.

Sho`lkemlestiriwshilik ha`m menedjment

Kishi ka`rxanalardı tabıslı sho`lkemlestiriwdin` ja`ne bir faktori biznes reje tiykarında islew esaplanadı. Yag`nıy ha`r bir isti baslawdan aldın bul iskerликтin` anıq maqseti, bag`darı, ha`m tiykarg`ı basqıshları belgilenedi. Bunın` ushın isbilermen o`zi islep shıg`armaqshı bolg`an o`nim yaki xızmet islerinin` tu`ri tolıq jarıtılıwı kerek. Bunnan tisqari ol o`z iskerligin jeke xojalıq mu`lki tiykarında, yaki sherikshilik tiykarında, yaki korporatsiya sho`lkemlestiriw jag`dayların u`yrenip shıg`ıwı lazım.

Rejede ka`rxananın` strategik maqsetleri ha`m usı maqsetlerge erisiw ushın za`ru`r ha`reket jolları (taktikası) sa`wleleniwi lazım. Sonday aq ka`rxananın` islew sharayatın u`yreniw ha`m analiz etiw kerek.

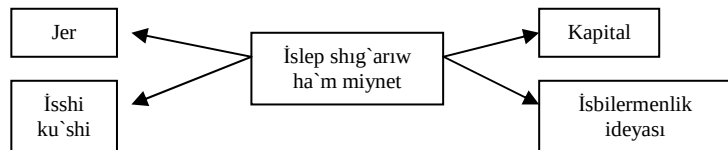
Sonday aq ka`rxananın` ku`shli ha`m ku`shsiz ta`replerin analiz etiw, o`nimge bolg`an talaptın` o`siw ha`m to`menlew perspektivasın belgilew, ka`rxana ushın za`ru`r resurslar ha`m olardıń derekleri, ka`rxana iskerliginin` na`tiyjelere qadag`alaw ornatılıwı kerek.

Isbilermenlik ha`reketinde joqarı sho`lkemlestiriwshilik, basqarıw ha`m initsiativalılıq bolıwı kerek.

4- Tema: KİSHİ KA`RXANALARDA İSLEP SHİG`ARIW PROTSESİN SHO`LKEMLESTİRİW

1. Kishi ka`rxanalardıń islep shıg`arıw protsesin sho`lkemlestiriw faktorları

Kishi ka`rxanalardıń iskerliginin` a`hmiyetli ta`repi – bul islep shıg`arıw. Bul protsesste ekonomikalıq resurslar isletiledi, o`nim xızmetlerinen ibarat turmıslıq baylıqlar jaratıladı. İslep shıg`arıw ju`z beriwı ushın onn faktorları ha`reketke keliwi sha`rt. Bul to`mendegi sxemada sa`wlelendirilgen.

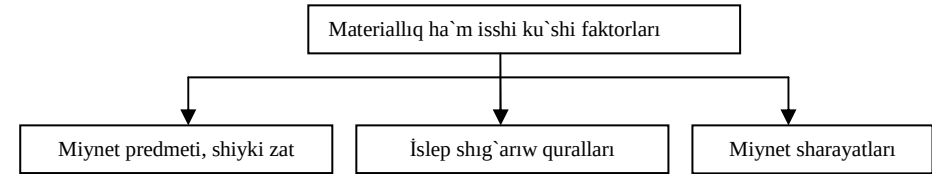

1-sxema. İslep shıg`arıw faktorları

Jer ha`m kapital islep shıg`arıwdıń materiallıq faktorı bolıp o`z quramına:

- ta`biyiy resurslar, olardan aling`an shiyki zat;
- mashina, mexanizm;
- a`sbap –u`skene;
- qurılma- imaratlardı quraydı.

Olar islep shıg`arıw quralları yaki islep shıg`arıw fondları dep ju`rgiziledi. Materiallıq faktor 3 bo`limnen ibarat bolıp ol to`mendegi sxemada sa`wlelendirilgen.

2-sxema. İslep shıg`arıwdıń materiallıq faktorları

Sxemada islep shıg`arıwdıń materiallıq faktorları materiallıq faktor menen jeke insaniy faktor isshi ku`shi birigip, miynet protsessii, yag`nıy islep shıg`arıw ju`zege keledi.

İsbilermenlik ha`reketinin` bas faktorlarınan ja`ne biri isbilermenlik sub`ekti ha`m ob`ekti esaplanadı.

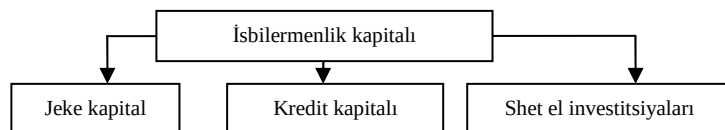
İsbilermenlik haqqındag`ı respublika nızamına muwapıq O`zbekstanda to`mendegiler isbilermenlik sub`ektleri bola aladı:

- aqıl-esi pu`tin bolıp, o`z isi ju`zesinen nızam aldında yajuwap bere alatug`ın ha`r bir puqara;
- puqaralar (sherikler)toparı, ma`mleketke, kooperativke qaraslı ha`m basqa tu`rdegi ka`rxana – ja`ma`a` isbilermenligi;
- shet el puqarası yaki yuridikalıq shaxsı, sonday-aq puqaralığ`ı bolmag`an shaxslar;
- aralas mu`lk sub`ektleri.

İsbilermenlik ob`ektleri bolıp:

- islep shıg`arıw, xızmet ko`rsetiw ha`reketindegi isbilermenlik;
- da`ldalshılıq tarawındag`ı isbilermenlik;
- finanslıq tarawdag`ı isbilermenlik esaplanadı.

İsbilermenlik ha`reketine ta`sir etiwshi ja`ne bir faktor kapital esaplanadı. İsbilermen investor bolmasa o`zi erkin o`z iskerligin sho`lkemlestire almaydı⁴.. İsbilermenlik kapitalı derekleri to`mendegi sxemada sa`wlelendirilgen.

Jeke kapital- isbilermen alatug`ın payda, a`melge asıratıg`ın amortizatsiya ajıratpaları esabınan qa`liplesedi.

Jeke kapital jeterli bolmag`an sharayatta ol qarız alıp onı tolııradı ha`m kishi ka`rxana ashıp is baslaydı.

İsbilermennin` kredit kapitalı bank, byudjet, basqa ka`rxanalardan alinatug`ın kreditler, shıg`arılatus`ın obligatsiyalar esabınan qa`liplesedi.

Qospa kapital bul shetten tartılğ`an resurs bolıp, aktsiyalardı satıw, pay ha`m kiriw vzosların toplaw, ka`rxanalardı birlestiriw na`tiyjesinde aktivlerdi ko`beytiw esabınan qa`liplesedi. Sebebi bular o`z qarjıların birlestirgen halda qospa kapital payda etedi ha`m birgelikte is ko`redi.

⁴ .”Исбилерменлик ха`м исбилерменлер хызметиниң кепилликле kafolatlari to`g`risida”gi O`zbekiston Respublikasi qonuni.”Xalq so`zi”1999 y 29 aprel

2. Ka`rxana finansın sho`lkemlestiriw sha`rtleri ha`m wazıypaları.

Ka`rxana finansı haqqında ko`pshilik bul onın` pul qarjıları dep esaplaydı. Durıs ol ka`rxananın` finansın quraydı. Biraq barlıq qarjılar da onın` finansı bolıp esaplanbaydı.

Ka`rxananın` finanslıq qarjısı dep onın` ıqtıyarında kassasında yaki bank esap betinde bolğ`an qarjılarg`a aytiladı.

Ka`rxana qarjıları finanslıq qatnasıqlardı sa`yalelendiredi. Ka`rxana finansı taza qung`a iye bolğ`an baylıqtı islep shıg`arıwda aktiv qatnasadı.

Demek ka`rxana finansın to`mendegishe ta`riyplesek boladı. Ka`rxana finansı bul ulıwmalastırılğ`an pul jıyındısı bolıp ol islep shıg`arıw protsessinde aling`an tovar formasındag`ı qunın pul qunına aylandırıw negizinde juzege keledi.

Ka`rxana finansı islep shıg`arıw protsessi ushın za`ru`r bolğ`an tiykarg`ı ha`m aylanba fondlardı qa`liplestiriwde aktiv qatnasadı.

Ka`rxana finansı tek g`ana ka`rxanada islep shıg`arıwdı sho`lkemlestiriwde qatnasıp qoymastan, ma`mleketlik byudjet, salıq sho`lkemleri, qamsızlandırıw kompaniyaları ha`m finans-kredit mekemeleri menen de baylanısta boladı.

İsbilermen ka`rxana qarjıların isletiwde tiykarınan onın` bo`listiriliwine, islep shıg`arıwda belgilengen bag`darlarda paydalanıwğ`a ha`m onın` u`stinen qadag`alaw ornatiwğ`a itibar beriwı kerek.

İsbilermen ka`rxananın` finans qarjılarını tiykarg`ı ha`m aylanba fondlar negizinde u`ziliksiz ra`wishte ken`eytirilgen qayta islep shıg`arıw negizinde ta`kirarlanıp turıwın qadag`alawı za`ru`r.

Ka`rxananın` finans kapitalı islep shıg`arg`an taza qung`a iye bolg`an tovar formasındag`ı qun onın` kommertsialıq ka`rxanaları, sub`ektleri menen bolg`an ekonomikalıq baylanıs negizinde onın` da`ramatı qa`liplesedi. Qa`liplesken ka`rxananın` jasaw ha`reketi bir qansha tsikllardan ibarat bolıp ol to`mendegi basqıshlardı o`z ishine aladı: ka`rxananı sho`lkemlestiriw, qayta sho`lkemlestiriw, quramın jetilistiriw, sanatsiya, bankrotlıq ha`m saplastırıw. Bul basqıshlar ka`rxananın` iskerligi na`tiyjesinde a`melge asırıladı. Bul protsesstin` ju`zege keliwi ko`pshilik jag`dayda ka`rxananın` finanslıq jag`dayına baylanıslı.

Ka`rxananın` finanslıq resursları onın` o`z maqsetlerin a`melge asırıw bag`darında isletiliwi mu`mkin bolg`an pul qarjıları resursları esaplanadı. Olar ka`rxana iskerliginin` rawajlanıwına, islep shıg`arıwdı sho`lkemlestiriw ha`m rawajlanıwına, tutınıwshıg`a xızmet ko`rsetiwdi rawajlandırıw`a bag`darlaw yaki ha`zirshe zapasta saqlap turıwı mu`mkin. Kapital-finanslıq resurslarının` bir bo`legi bolıp ol islep shıg`arıw, sawda protsessin rawajlandırıw ushın (ma`selen, shiyki zat satıp alıw, isshi ku`shin tartıw ha`m basqa isler shıg`arıw`a za`ru`r bolg`an na`rseler) bag`darlanıp, pul ko`rinisindegi

kapital sıpatında sa`wlelenedi. Demek, kapital – aylanısına bag`darlang`an pullar bolıp, olar ma`lim da`rejede payda keltiredi.

Pul aylanısı onı isbilermenlik ha`reketine tartıw, qarızg`a beriw, jallanba isshi kushin tartıw kibi bir ansha imkaniyatlar na`tiyjesinde a`melge asırıladı.

Kapital-potentsial ra`wishte ha`m aqıllılıq penen isletilgende o`zinin` ja`nede ko`beyiwine alıp keliwi mu`mkin bolg`an baylıq dese boladı.

Kapitaldın` ha`zirgi waqıtta ko`pshilik ta`n alg`an ulıwma ko`rinisin to`mendegishe tu`sintiriw mu`mkin.

İnvestor ta`repinen avans sıpatında berilgen pul qarjıları- islep shıg`arıw protsessinde satıp aling`an o`ndiris resursları arqalı jan`a qung`a iye bolg`an tovar o`nimlerin jarattı.

Tovarlardı satıwdan payda bolg`an qun o`zinde investor kapitalın, jumısshı ku`shi qunın ha`m jan`a jaratıl`an u`steme qunın sa`wlelendiredi.

İnvestor ta`repinen sarplang`an pullardın` barlıg`ı sarp etilmey, ba`lki investor ta`repinen avans ta`rizinde berilip, pul aylanısı toqtag`annan son` investorg`a qosımsha da`ramat penen qaytarıladı.

Finanslıq rezervler kapitalı qosımsha payda keltiriw ushın ko`birek aylanıwı kerek.

Finanslıq rezervler kapitalının` du`zilisine tiykarg`ı fondlar, aylanba fondlarına qoyıl`an pul qarjıları kiredi. Tiykarg`ı fondlar-miynet quralları jıyındısının` bahalı ko`rinisi esaplanadı. Ol islep

shıg`arıw ha`m xojalıq ka`rxanaları shegarsında xızmet ko`rsetip o`z qunın qaytadan jaratılğ`an o`nim qunına o`tkizedi.

Aylanba fondlar –ka`rxana islep shıg`arıw fondının` bmr bo`legi bolıp, ol bir islep shıg`arıw da`wirinde (tsiklda) isletilip, o`z qunın islep shıg`arılıp atırğ`an o`nimge tolıq o`tkizedi.

3. Biznesti finanslastırıw derekleri

Kishi biznes ka`rxanalarında ka`rxananın` finanslıq hareketi olardın` ma`mleket, basqa ka`rxanalar, sho`lkemler, shaxslar menen o`z-ara qatnasıqların ta`rtipke salıw menen baylanıslı bolğ`an pul esap –kitapların xarakterleydi.

Onsha ko`p bolmag`an isbilermenler o`z islerin o`zlei qarjı menen ta`miynleydi. Ko`pshilik adamlar sırtqı dereklerge mu`ta`j boladılar. Pul resursların` 4 tu`ri bar:

1. Sawda krediti, bul «pul» tovar qunı esaplanıp, onı sizge jetkizip beriwshiler sizge qarız etip beredi ha`m qarızdı esletilgen mu`ddetlerde toplaw sha`rtin qoyadı.

2. Qısqa mu`ddetli kreditler bankler ha`m basqa kredit beriwshi sho`lkemler ta`repinen arnawlı, maqsetli, mu`ddetli kreditler sıpatında mu`ta`jlıktı qanaatlandırıw ushın beriledi. Bunday kreditler ushın qarız bir jılğ`a jetpesten u`ziliwi kerek.

3. Uzaq muddetli kredit bul zaemlar bir jıldan artıq mu`ddetke ka`rxananı keneytiriw yaki jetilistiriw ushın beriledi.

4. Aktsionerlik kapitalda investordın` qatnasıwında bunday resurslar qaytarılmaydı. Aktsionerlik kapitalına islep shıg`arıw quralları satıp alınadı, islep shıg`arıw protsessinde aling`an payda aktsionerlik kapitalı mug`darına qarap bo`listiriledi. Bul jerde to`mendegi soraw tuwıladı:

Pul qarjıların qay jerden alıw mu`mkin?

Qarjı menen ta`miynlewdir` derekleri to`mendegiler:

- kommertsialıq bankler;
- finans kompaniyalar;
- investitsialıq kompaniyalar;
- investitsialıq fondlar;
- kredit sholkemleri;
- qarıydarlar;
- dos ha`m tanıslar;
- trans kompaniyalar ha`m banklerdin` trans bo`limleri;
- ma`mleketlik, halıq aralıq ha`m ja`miyet sho`lkemleri, kishi biznesti qollap-quwatlaw da`stu`rinde qatnasıwshılar;
- islewshiler;
- u`skene islep shıg`arıwshılar;
- qamsızlandırıw kompaniyaları;
- napaqa frndları;
- jeke investorlar;
- finanslıq ma`sla`ha`tshiler;

-da`ramattın` ma`lim bo`legi ka`rxananın` jamg`arma fondı qarjıların quraydı ha`m islep shıg`arıwdı ken`eytiriw ushın sarıplanadı.

Ka`rxana finansının` jane bir wazıypası onı islep shıg`arıw protsessin sho`lkemlestiriw maqsetinen kelip shıqqan halda bo`listiriwden ibarat.

Ka`rxana qarjılarının` bo`listiriliwi, onnan paydalanıw u`stinen isbilermen ta`repinen, finans sho`lkemleri ta`repinen qadag`alaw ornatıladı.

Maqset ka`rxana finansınan masetli paydalanıwdı ta`miynlew.

Ka`rxananın` islep shıg`arıw ha`m ekonomikalıq iskerligi qadag`alanıp barıladı.

Finanslıq qadag`alaw ka`rxana qarjılarının na`tiyjeli belgilengen maqsetler bag`darında orınlanıwın ta`miyinleydi. Ol ka`rxana ka`niygelerinin` miyneilerine na`tiyjeliligin asırıwg`a, shiyki-zat resurslarınan u`nemlep paydalanıwdı ta`miyinleydi.

4. Ka`rxana finansın sho`lkemlestiriw sha`rtleri

Ka`rxana finansının` sho`lkemlestiriw ha`m onnan na`tiyjeli paydalanıw to`mendegi sha`rtlerge baylanıslı boladı.

1.Ka`rxana da`rejesinde finans qarjıların oraylastırıw. Bul ka`rxanag`a finanslıq bag`darlardı sho`lkemlestiriw ushın za`ru`r sharayatlardı jaratadı.

2.Ka`rxananın` finans qarjıları zapasların tu`rlendiriwin ta`miyinleydi. Bul bolsa, pul qarjılarını

za`ru`r bolg`an islep shıg`arıw bag`darlarına sarplanıwın ta`miyinleydi.

3. Finanslıq rejelestiriw. Keleshekte qarjılardı kelip tu`siw derekelerin anıqlawdı ha`m onna rejeli paydalanıwdı ta`miynleydi.

4.Ka`rxananı o`z iyeleri menen finanslıq qatnasıqların tuwrı sho`lkemlestiriw.

Demek ka`rxana finanslıq menedjer menen birgelikte, ka`rxana finansınan tuwrı paydalanıw boyınsha reje islep shıg`ıwı kerek. Bul reje isbilmendi ma`lim da`ramat alıyain ta`miynlewi kerek.

Ka`rxana finansının` na`tiyjeli islewi ka`rxananın` da`ramatının` o`siwine baylanıslı.

Onın` da`ramatlı bolıwı: islep shıg`arılıp atırıl`an o`nimlerdi tutınıw bazarı talabı tiykarında jetilistirip barıw, paydalanıp atırıl`an shiyki zat resursların, texnika ha`m texnologiyaların satıp, finans qarjılarına aylandırıw, islep shıg`arıwdı modernizatsiya qılıw, miynetti intesivlestiriw, o`ndiris texnika ha`m texnologiya quwatlarınan tolıq paydalanıw, miynetti sho`lkemlestiriwdin` progressiv usıllarınan paydalanıw za`ru`r.

Ka`rxananın` payda alıwı qa`rejetlerge qarag`anda alınıp atırıl`an da`ramatlardı u`stiligine baylanıslı.

Ka`rxananın` na`tiyjeligin asırıw:

-marketing izertlewleri tiykarında islep shıg`arıwdı bazardın` tutınıw talaplarına sa`ykeslestirip barıwına;

-islep shıg`arılıp atırg`an o`nimlerdin` sıpatların asırıp barıwg`a;

-paydadın sebepsiz, na`tiyjesiz paydalanıwdın` aldın alıwına;

-tutınıwshılar mene du`zilgen xojalıq sha`rtnamalarına a`mel qılıwına baylanıslı.

Ka`rxana fianansı eki bo`limnen jeke ha`m jallanba qarjılarının quraladı. Jeke finans qarjıları ka`rxana paydası, amortizaiya qarjıları ha`m o`zindegi artıqsha bolgan texnika ha`m texnologiyalardı satıwdan tu`sken tusım.

Jallanba yaki tartılğ`an qarjı alıng`an kreditlerden quraladı. Ol belgilengen mu`ddet ishinde qarjı iyesine qaytarıladı.

5. Ka`rxanamı finanslıq basqarıwdın` a`xmiyeti

Ka`rxana (firma) iskerligin basqarıwdın` tiykarı qurallarınan biri bazar ekonomikası da`wirinde mu`lkshilik ha`m xojalıq ju`rgiziw formasınan qa`ttiıy na`zer, ka`rxanalarda islep shıg`arıwdı na`tiyjeli sho`lkemlestiriwdin` en` da`slepki sistemalar basqarıw rolin asırıwdan baslanadı. Basqarıw quralınan ka`rxana o`z aldındag`ı wazıypalardı sheshiw arqalı qoyılğ`an maqsetke erisedi. Basqarıw ob`ekti – bul islep shıg`arıw, sub`ekti bolsa – basqarıw ta`rtibi.

Basqarıwdın` jetekshi wazıypaları marketing iskerligi arqalı rejelestiriw. Buxgalteriıw esabı, analiz, ta`rtipke salıw ha`mde qadagalaw ha`m audit arqalı a`melge asıradı.

Finanslıq basqarıw ha`r qıylı mu`lk tu`rindegi firma, birlespelerdin` finanslıq xojalıq protsesslerinin` ju`z beriwi, rawajlanıwı ha`m o`zgerisinin` sotsial-ekonomikalıq na`tiyjeliligi ha`mde finanslıq turaqlılıg`ı, to`lew qa`bileti, ba`sekege shıdamlı bolıp xızmet ko`rsetiwı ushın za`ru`r texnik, sho`lkemlestiriwshilik, materiallıq, finanslıq, innovatsion baylıqlarınan aqılğ`a muwapık paydalanıp atırg`anlıg`ına baha beriwine ayıladı.

Finanslıq esaptın` maqseti xojalıq ju`rgiziwshi sub`ektlerdin` xızmetin a`melge asırıwda paydalanatugın resurslardı na`tiyjeli basqarıw ushın za`ru`r bolğ`an informatsiyanı qa`liplestiriwden ibarat.

Finanslıq basqarıw:

-ekonomikalıq protsess, ha`diyse ha`m waqıyalardın` rawajlanıwının o`zgerisin ob`ektiv(sırtqı) ha`m sub`ektiv(ishki) ta`sir etiwshi faktorlardı baylanıslı tu`rde u`yreniw;

-u`yrenilip atırg`an firma, mekeme, sho`lkem ha`m birlespelerdin` iskerligin tolıq ha`m ken` uyrenen anıq ha`m ob`ektiv baha beriw;

-unamlı ha`m unamsız ta`sir etken faktorlardı anıqlaw;

-bar bolğ`an imkaniyatlar, na`tiyjelilikti asırıwdın` jol-jobaların ko`rsete alıw;

-aldıng`ı ideya ha`m ta`jiriybelerdi u`yrenilip atırgan protsesske qollanıw bag`darların anıqlaw tiykarında onın` na`tiyjeliligin asırıw mu`mkin.

İslep shıg`arıw - bo`listiriw, aylanıs protsesslerine xızmet etip, ka`rxana fondların u`zliksiz shen`berde aylanıwın a`melge asıradı. Sonın` ushın buxgalteriya esabı materiallıq baylıqlardı jaratıwg`a bag`darlang`an ka`rxanalardıń qarjılarının na`tiyjeli jag`daylarınan paydalanıwdı basqarıw ushın za`ru`r bolg`an informatsıyanı qa`liplestiredi.

6. Ka`rxananın` islep shıg`arıw qa`rejetleri

Ka`rxana qarjıların aylanıstıg`ı tiykarıg`ı basqısh materiallıq baylıqlardı jaratıw protsessi bolg`an islep shıg`arıw basqıshı esaplanadı. İslep shıg`arıw protsessin buxgalteriya esabında sa`wlelendiriw, islep shıg`arıwg`a ketken qa`rejetler, sarplang`an islep shıg`arıw quralları (miynet buyımları ha`m miynet quralları amortizatsiyası) ha`m isshi ku`shi (is haqı formasındag`ı za`ru`riy miynet) ha`m islep shıg`arıw o`nimleri – tayar buyımlar formasında belgilenedi. İslep shıg`arıw qa`rejetleri pul formasında esapka alınadı. İslep shıg`arıw protsessinde jaratılğ`an milliy da`ramattın` bo`listiriw protsessi ju`zege keledi. Bo`listiriw waqtında za`ru`riy o`nim (ka`rxana ishshilerinin` is haqı)nin` puldag`ı ko`rinisi, ka`rxana sap da`ramatı (payda)nın` ha`m ma`mlekettin` oraylastırılğ`an sap da`ramatı (qosımsha qun salıg`ı, aktsiz salıg`ı, paydadan ajratpalar) summası esaplanadı.

Ka`rxananın` ta`miynat basqışında ka`rxana pul qarjıları menen o`zine za`ru`r bolg`an materiallıq baylıqlardı satıp aladı. Satıw basqışına islep shıg`arıw basqışında jaratılğan o`nimnin` qarıydarlarg`a satılıwı ju`z beredi. Bul basqıştan son` ka`rxana qarjıları ja`ne pul formasında aylanadı.

Satıw protsessinin` juwmaqlanıwı materiallıq islep shıg`arıw tarawında jaratılğan sap da`ramattı bo`listiriw imkaniyatın beredi. Bul jerde buxgalteriya esabında ma`mleket daramatına o`tkiziliwi lazım bolğan, ka`rxana ta`repinen alıng`an payda summasınan, qosımsha qun salıg`ı, aktsiz salıg`ı, payda (da`ramat) salıg`ı anıqlanadı ha`m belgilenedi.

Satıw protsessii tamamlang`annan son` ka`rxana tiyisli sho`lkemlerge(byudjet, byudjetten tısqarı fondlarg`a, bankler, tovar jetkizip beriwshi) beriliwi lazım bolg`an summalardı o`tkiziw imkaniyatına iye boladı.

İslep shıg`arıw iskerligin a`melge asırıw ka`rxana qarjılarının` ha`reketine baylanıslı.

5-Tema: İSBİLERMENLİKTİ SHO`LKEMLESTİRİWDİN` HUQUQIY FORMALARI

1. İsbilermenliktin` abzallıqları ha`m kemshilikleri.

Kishi bizneste isbilermenlikti sho`lkemlestiriwdin` en` a`piwayı forması bul jeke isbilermenlik.

Jeke isbilermenlik – xojalıq ju`rgizıwdın` hu`qıqıy forması bolıp, onda mu`lk iyeleri bir shaxs yaki shan`araqqa qarashlı bolıp, onın` iskerliginen kelgen da`ramat (to`lemeler ha`m salıqlar to`lengennen keyin qalg`an bo`legi) qa tolıq iyelik qıladı.

Jeke isbilermenlik usaqlap satıwda, ulıwma awqatlanıw tarawında, turmıslıq xızmet ko`rsetiw tarawında, fermershilikte, meditsina a`meliyatında ha`m o`nermentshilikte ko`birek ushıraydı. Jeke isbilermenliktin` eki tu`ri bar:

a) jeke– yag`nıy ka`rxana sho`lkemlestirmesten;

b) menshik ka`rxana – yag`nıy yuridik shaxs formasında bolıwı mu`mkin.

Jeke isbilermenliktin` abzallıqları to`mendegilerden ibarat:

-isshi sho`lkemlestiriwdegi a`piwayılıq, g`a`rezsizlik, erkinlik ha`m tezlik. Yag`nıy isbilermen qarar qabıl etiwı ushın joqarı sho`lkemlerge xabarlasıwı yaki sherikleri razılıg`ın alıwg`a za`ru`rligi bolmaydı;

-iske qızıqtırıwshı sebeplerdin` ko`pligi, bunda payda tek isbilermennin` o`zine kelip tu`sedi ha`m bul o`z gezeginde onı ko`birek islewge, is u`stinen qadag`alaw ornatiwg`a, istin` ko`lemin ken`eytiriwge qızıqtıradı;

- jeke isbilermen o`z ha`reketinde qollanıp atırgan texnologiyalar, islep shıg`arıw usılların sır saqlaw imkanına iye.

Jeke isbilermenliktin` kemshilikleri de bar bolıp, olar:

-ku`shsiz finanslıq negizge iye bolıwı, u`lken mug`dardag`ı kapitaldı tartıwda qıyınshılıqlardıń bolıwı;

-xojalıq iskerliginde qa`wip-qa`ter ha`m ta`wekelshilik joqarı da`rejede ekenligi;

-ba`rshe xojalıq iskerligi ushın sheklenbegen juwapkershiliktin` ha`reket etiwı;

-jekke xojalıq mu`lkin basqa shaxsqa beriwde qolaysızlıg`ı;

-mu`lk iyesinin` miynetke jaramsız bolıp qalg`anda jekke xojalıq mu`lkinin` quramın saqlap qalıwdın` qıyınshılıqları ha`m basqalardan ibarat.

Joqarıdag`ı kemshiliklerdi saplastırıw niyetinde isbilermenler ko`bine mal-mu`lklerin yaki kapitalların qosıp birlesidiler.

2.Aktsionerlik ja`miyetlerdin` formaları, aktsionerlik ja`miyettin` abzallıqları

Aktsionerlik ja`miyet – bul fizikalıq shaxslar kapitallarının` birlesiwi bolıp, ol aktsiyalar shıg`arıw jolı menen du`ziledi. Aktsiyalar fond birjalarında aylanısta boladı – bir shaxstan ekinshisine erkin o`tedi ha`m aktsiya qımbatlı qag`azı aktsioner ushın onın` qosqan u`lesi haqqındag`ı xu`jjeti esaplanadı.

Ja`miyettin` amanatshı – aktsionerler aldındag`ı juwapkershiligi, aktsiya ushın to`lenetug`ın pul mug`darı, yag`nıy ja`ma`a` kapitalına kiritilgen u`lesi

menen sheklenedi. Ol ashıq ha'm jabıq tu'rde bolıwı mu'mkin.

Aktsionerlik ja'miyet xojalıq ja'miyeti bolıp, onın nızam fondı (qarjısın) nominal qunı sheklengen aktsiyalar sanına bo'listirilgen boladı ha'm bul fond usı aktsiyalardı satıw arqalı qa'liplesedi.

Ashıq tu'rdegi aktsionerlik ja'miyetler o'z aktsiyaların ashıq satadı, qımbat bahalı qag'azlar bazarı nızamı shegarasında sheklenbey erkin sayada-satıq isleydi.

Jabıq tu'rdegi aktsionerlik ja'miyetler aktsiyaları qımbat bahalı qag'azlar bazarında aylanısta bolıwı ja'miyet nızamına muwapıq qadag'an etilgen, ol tek g'ana atı ko'rsetilgen aktsiyalar shıg'aradı.

Ashıq aktsionerlik ja'miyetler basqa tu'rdegi ja'miyetlerge aylanıwı mu'mkin emes. Jabıq tu'rdegi aktsionerlik ja'miyetler bolsa o'z aktsiyaların ashıq jazılıw o'tkiziw yaki fond bazarında satıw ushın shıg'arıw jolı menen ashıq aktsionerlik ja'miyetke aylanıwı mu'mkin.

Aktsiyalarg'a ashıq jazılıw o'tkiziw arqalı ashıq tu'rdegi aktsionerlik ja'miyetlerdi payda etiw ushın to'mendegiler lazım:

- bir yaki bir neshe shaxsqa ja'miyetti sho'lkemlestiriw ushın wa'killik beriw haqqındag'ı sha'rtnamag'a iye bolıw, ja'miyetti sho'lkemlestiriw ha'm birgelikte ha'reket ko'rsetiw

-aktsiyalarg'a jazılıw o'tkiziw, sho'lkemlestiriwshilik konferentsiyalardı o'tkiziw, ja'miyet ha'm onın aktsiyaların dizimnen o'tkiziw.

Ma'mleket mu'ltin menshiklestiriw arqalı to'mendegi usıllar menen aktsionerlik ja'miyetti payda etiw mu'mkin:

-a'piwayı jol menen – bunda puxaralar jabıq yaki ashıq aktsionerlik ja'miyetlerdin ob'ektlerin auktsion arqalı yaki konkurs jolı menen satıp alıw arqalı;

-ma'mleket ka'rxanası miynet ja'ma'a'ti ta'repinen jabıq aktsionerlik ja'miyetti payda etiw ha'm usı yuridikalıq shaxs ta'repinen ka'rxananı satıp alıw jolı menen;

-ma'mleketlik ka'rxanalardı ashıq aktsionerlik ja'miyetlerge aylandırıw jolı menen.

Ba'rshe ja'ma'a't ka'rxanaları ushın to'mendegi ulıwma ta'repler birlestiredi:

-nızam kapitalnıń tiyisli bo'leklerge yaki aktsiyalarg'a ma'jbu'riy bo'liniwi;

-ja'miyettin o'z ma'jbu'riyatları boyınsha tek o'zinin mu'lti boyınsha sheklengen juwapkershiligi;

-aktsionerler arasında o'z-ara qa'tnasıqlar, ka'rxanalardı basqarıwda aling'an da'ramatlardı olardın kiritgen u'leslerinen qarap bo'listiriliwi;

-aktsionerler ja'miyetke o'z kapitalların kirgiziw arqalı onın ha'reketin basqaradılar, biraq o'z miynetleri menen onda qatnasıyayı za'ru'r emes.

Aktsionerlik tiykarında alıng`an da`ramat aktsiya iyelerine aktsiya paket mug`darına qarap to`lenedi. A`lbette aktsionerler ja`miyetleri negizinde sho`lkemlestirilgen islep shıg`arıw protsessi ma`lim jen`illiklerge iye. Bul jenillikler tomendegilerden ibarat:

- aktsionerlik ja`miyetlerde isbilermenlik jeke isbilermenlik sharayatındag`ıg`a qarag`anda joqarı boladı. Sebebi aktsionerlik ja`miyeti islep shıg`arıw protsessin sho`lkemlestiriw ushın jeterli da`rejede za`ru`r bolg`an islep shıg`arıwdı sho`lkemlestiriw ha`m basqarıw bo`limlerge, islep shıg`arıw qaniygelerine iye boladı;

- aktsionerlik ja`miyette qabıl etilgen ma`jbu`riyatlar boyınsha juwapkershiligi joqarı boladı;

- aktsionerlik ja`miyetinde bo`limler da`rejesinde qa`niygelerdin` jeterli bolıwı onı basqarıw ha`m tiyisli shara ha`m ilajlardı qabıl etiwdi ta`minleydi ha`m onın` a`hmiyetin asıradı;

- investitsiyalardı tartıw imkanıyat shegaraları ken` boladı;

- aktsionerlik ja`miyette jumıs penen ta`miynlew, jumıs orınlarına qa`niygelikleri boyınsha jaylastırıw jaqsı jolg`a qoyıladı;

- aktsionerler ja`ma`a`sında alınatugin da`ramattan onın` ag`zalarınnı` ma`pdarlıq da`rejeleri joqarı boladı;

- aktsioner ag`zalar aktsionerlik ja`miyet ha`reketleri boyınsha tolıq juwapkerler.

3. Korporatsiyalar

Korporatsiya bul islep shıg`arıw sub`ektlerinin` tarmaq ma`plerinen kelip shıqqan halda sho`lkemlestirilgen birlespe. Korporatsiyalar Evropa Awqamı ma`mleketlerinde, AQSh, Yaponiya ha`m Qubla Shıg`ısta rawajlang`an qubla Koreya, Tayvan`, Gonkong, Malayziya ha`m sog`an usag`an ma`mleketlerde ken` rawajlang`an.

Korporatsiyalar ma`mleketlik ha`m ma`mleketlik emes formalarına bo`linedi. Olar ekonomikalıq rawajlanıwı boyınsha o`ndirislik ha`m o`ndirislik emes korporatsiyalarg`a bo`linedi.

O`ndirislik emes korporatsiyalar kommertsialıq isler menen derlik shugıllanbaydı. Olar tiykarınan halıqtın` den-sawlıg`ın saqlaw, jaslardı ta`rbiyalaw, ag`artıw sistemasın rawajlandırıw, mayıp, napaqa alıwshılardı sotsiallıq qorg`aw isleri menen shug`ıllanadı.

Korporatsiyalar ashıq ha`m jabıq formalarında ushıraydı. Jabık korporatsiyalar tek g`ana usı korporatsiyada isleytug`ın isshilerge onın` aktsiyaların satıw arqalı qa`liplesedi. Ashıq tu`rdegi korporatsiyag`a ha`r bir puxara onın` aktsiyaların satıp alıw tiykarında ag`za bolıwı mu`mkin.

Korporatsiyag`a ag`za bolg`anlar onın` ulıwma jıynalıısında qatnasıw huqıqına iye boladılar. Jabıq

tu`rdegi korporatsiya aktsiyalarına ag`za bolg`an sub`ektlər bunday huqıqqa iye emesler.

Korporatsiya formasında qa`liplesken ka`rxanalar rawajlang`an bazar ekonomikasına tiykarlang`an ma`mleketlerde ekonomikalıq jaqtan tiykarg`ı orındı iyeleydi.

Korporatsiyalardın` abzallıqları tomendegilerden ibarat:

- korporatsiyalar islep shıg`arıw protsessin sho`lkemlestiriw ushın en` aldı menen bazar talapların teren` u`yreniw tiykarında o`zlerinin` islep shıg`arıw strategiyaların islep shıg`adı;

- korporatsiyalar kishi biznes ka`rxanalarına qarag`anda ilimiy-texnikalıq jetiskenliklerdi islep shıg`arıwda qollanıw boyınsha u`stinlik da`rejesine iye boladı;

- korporatsiyalarda olarg`a za`ru`r bolg`an islep shıg`arıw quralları, shiyki zatlar menen ta`miynlew kishi biznes ka`rxanalarındag`ıg`a qarag`anda joqarı da`rejede ta`minleydi;

- korporatsiyalar o`zlerinin` islep shıg`arg`an o`nimlerinin` qa`rejetleri kishi biznes ka`rxanalarında islep shıg`arg`an o`nimler qa`rejetleri qunına qarag`anda arzan bolıwı, olardın` ba`sekege shıdamlılıq da`rejelerin joqarılalıw imkaniyatına iye boladı.

Juwmaqlap aytqanda, bazar ekonomikası sharayatında korporatsiyalar ba`sekege shıdamlı ka`rxanalar bolıp o`zlerin tolıq finanslastırıw

dereklerine iye. A`lbette ma`lim da`wirlerde islep shıg`arıw protsessin ken`eytiw yaki jan`a o`nim tu`rlerin islep shıg`arıwda ma`lim mug`dardag`ı kreditlerden paydalanadılar. Biraq olardın` kreditti jabıw da`rejeleri kishi biznes ka`rxanalarına qarag`anda joqarı da`rejede boladı.

4. Offshor kompaniyası

Offshor kompaniyası – bul jen`illiklerge iye salıqlardı to`lew (yaki to`lemew) territoriyasında sholkemlestirilgen ka`rxana bolıp, ol dizimge aling`an jerde turaqlı turmaytug`ın shaxslarg`a tiyisli. Ko`plegen ma`mleketlerde shet el investitsiyaların ko`birek tartıw maqsetinde kiritilgen amanatlar haqqındag`ı mag`lıwmattın` nızamshılıq yaki da`stu`riy kepillikler jolı menen ashkara etilmesligin ta`minlewshi ha`m qatar jen`illikler beriw sisteması qa`liplestirilgen bolıp, bul sistema shet el isbilermenlerine olardın` isbilermenlik ha`reketin usı ma`mleket territoriyasında alıp barıw sha`rti menen qabıl etiledi. «Offshor zonası» dep atalg`an bunday territoriyalarda Batis Evropada – Gibraltar, İrlandiya, Genuya, Djersi, Mal`ta, Lyuksemburg ha`m Jaqın Shıg`ısta – Kipr, Baxreyn, B.A.A`., Livan, uzaq shıg`ısta Gonkong, Singapur, Labudan atawı, Oraylıq Amerika ha`m Karib ten`izinde – Bagam atawları, Britan, Virdjiniya atawları usag`anlar kiredi.

Offshor ka`rxanası juwapkershiligi sheklengen ja`miyet yaki kompaniya formasında sho`lkemlestiriledi. Offshor kompaniyasının` salıq

to`lew ta`rtibine ta`sir ko`rsetiwshi tiykarg`ı sha`rt bul onın` rezident yaki rezident emeslik statusı esaplanadı. Rezident emeslik statusı rezident statusınan parqı sonda, olar o`zleri jaylasqan territoriyadan tısqarıda turıp basqaradılar. Rezident emes kompaniyalar a`melde jergilikli salıq to`lew sistemasınan pu`tinley shıg`arıladı. Kompaniyanın` iyeleri jer sharının` ha`r qanday jerinen turıp tuwrıdan – tuwrı basqarıwı mu`mkin. Kompaniyalardıń finanslıq ha`reketi valyuta boyınsha sheklewlerdin` bolmag`anlıg`ı sebepli alıng`an da`ramat qa`legen tu`rdegi valyutada erkin shıg`ıp ketiwı mu`mkin. Sol sebepli offshor kompaniyaları, kapitaldı qashırıw ushın payda etiledi degen pikirler tarqalg`an. Biraq offor kompaniyaların` ko`pshiligi haqıqıy xojalıq iskerligin a`melge asırıw ha`m sawda operatsiyaların qarjı menen ta`minlew, xızmet ko`rsetiw, investitsiyalardı basqarıw usag`an ha`reketler menen shug`ıllanadı.

5. Xolding kompaniyası

Xolding – bul mulk iyeleri tarepinen bir qansha g`arezsiz aktsionerlik ja`miyetler iskerligin qadag`alaw maqsetinde payda etilgen ja`miyet esaplanadı. Xolding birlesken ka`rxanalar – shuba ka`rxanalar (qaram,filial) dep ataladı. Xolding kompaniyalar o`zinin` shuba___ka`rxanaları aktsiyaların` qadag`alaw paketlerin o`zinde a`mlew jolı menen finans kapitalın toplaydı.

Xolding kompaniyaları g`a`rezssiz ha`reket etiwshi ayırım ka`rxanalar aktsiyaların` qadag`alaw paketleri bir shaxs ta`repinen satıp alıw arqalı sho`lkemlestiriliwi mu`mkin.

Xolding kompaniyalar eki qıylı bolıwı mu`mkin:

-finanslıq xolding. Ol tiykarınan finanslıq ta`repten qadag`alaw, basqarıw wazıypasın orınladı;

-aralas xolding – ha`r qıylı xojalıq iskerligi islep shıg`arıw ha`m sawda-satıq penen shug`ıllanadı.

Ma`mleket nızamshılıg`ında tiykarınan xolding kompaniyaları to`mendegishe sho`lkemlestiriliwi mu`mkin:

-iri ka`rxanalardı qayta sho`lkemlestiriwde olardıń strukturalıq bo`limlerin g`a`rezsiz yuridik shaxs sıpatında payda etiw jolı menen;

-yuridikalıq ta`repten g`a`rezsiz ka`rxanalardıń aktsiya paketlerin birlestiriw jolı menen;

-jan`a aktsionerlik ja`miyetlerdi sho`lkemlestiriw jolı menen.

To`mendegi jag`daylarda xolding kompaniyaların sho`lkemlestiriwge ruxsat berilmeydi:

-islep shıg`arıw quralları ha`m tutınıw tovarları sawdasında;

-awıl-xojalıg`ı islep shıg`arıwı, awıl xojalıg`ı o`nimlerin qayta islew ha`m olardıń materiallıq texnikalıq ta`minatında;

-ulıwbma awatlanıw ha`m halıqqa turmıslıq xızmet ko`rsetiwde;

-halıqqa xımet ko`rsetiwde.

Xoldingtin` tiykarg`ı sha`rti- bul ka`rxanalardın` birlesiwı iqtıyariy bolıwı.

6. Sın`ar ka`rxanaları (shuba)

Sın`ar karxanalar – bul ka`rxanalar yuridik shaxs ta`repinen sho`lkemlestirilgen bolıp, ha`r qanday mu`lk formasına iye bolıwı mu`mkin. Bunda:

-sho`lkemlestirilgen sın`ar karxanag`a mu`lkti yaki onın` bir bo`lgin beriw;

- sın`ar karxanag`a beriletug`ın mu`lkke mu`lk iyesinin` yaki onın` wa`kalatına iye bolg`an ka`rxananın` razılıg`ı;

-sho`lkemlestiriwshi ka`rxana sın`ar karxanag`a beriletug`ın mu`lkke iyelik etpew sha`rtlerine a`mel qılıwı kerek.

Sın`ar karxananı sho`lkemlestiriw ha`m onı dizimnen o`tkiziw tiykarg`ı ka`rxanalardın` sho`lkemlestiriliwı ta`rtibinde o`tkiziledi. Sholkemlestiriwshi ha`m sın`ar karxanaları ortasındag`ı katnasıqlar sho`lkemlestiriwshi hu`jjetler tiykarında ta`rtipke salınadı.

Sın`ar karxanalar ha`r qa`nday mu`lk formasında qaliplesip ol yuridikalıq statusqaiye boladı. Sın`ar karxanalardı sho`lkemlestiriwde to`mendegilerge a`mel qılıw za`ru`r:

- sho`lkemlestirilip atırg`an sın`ar karxanalarına ag`za bolg`anlar mu`lktin` bir bo`legin yaki tolıq formada beriwı;

- sho`lkemlestirilip atırg`an sın`ar karxanag`a berilip atırg`an mu`lkke mu`lk iyesinin` yaki onı beriw wa`kalatına iye bolg`an sho`lkemnin` razılıg`ı;

- sın`ar ka`rxananı sho`lkemlestiriwshi ka`rxana onın` mu`lkine iyelik etpesliginen ibarat.

Sın`ar ka`rxanalar basqa ka`rxanalar sıyaqlı ma`mleket ta`repinen belgilengen ta`rtipte dizimnen o`tkiziledi. Sın`ar ka`rxanalar o`zlerinin` shaxabshaların qanday mu`lkke tiykarlang`an halda sho`lkemlestiriliwine qaramastan ashıwları mu`mkin.

Sın`ar shaxabshaları banklerde o`zlerinin` esap betlerin ashıp, o`z iskerliklerin kishi biznesti sho`lkemlestiriw ha`m ma`lim da`rejede payda alıwdı ta`miynlewleri kerek.

Sın`ar ka`rxanası g`a`rezsiz shaxabshaları g`a`rezsiz ra`wishte xojalıq esabı tiykarında o`z iskerliklerin alıp barıwları kerek.

7. Shet el firmaları

Bazar ekonomikası sharayatında milliy ekonomika tek g`ana ishki ekonomika sub`ektleri tiykarında rawajlanıwı mu`mkin emes. Olar shet el sın`ar ka`rxanaların, firmalardı tartıwı mu`mkin. Shet el firması xojalıq ha`reketi menen shet ell yaki qospa ka`rxanalar ta`repinen ta`rtipke salınıp turıladı.

Shet el firmalarının` turaqlı wa`killikleri rezident emesler esaplanadı. Shet el firmaları sırtta turıp o`zinin` sın`ar ka`rxanaların za`ru`r bolg`an tovarlar ha`m xızmetler menen ta`miynlep turadı.

Shet el firmaları ishki bazarg'a kirip bariwı ushın o`zlerinin` o`nimlerin o`zge ma`mleketlerdin` ishki bazarlarında izertlewler ju`rgizedi. Shet el firmaları o`nimlerin reklama qılıw ju`da` az qa`rejetlerdi quraydı ha`m joqarı da`rejede da`ramat alıwdı ta`miynleydi. shet el firmalarında is haqılardı to`lew, basqa firmalar menen ekonomikalıq baylanıslardı alıp bariwda sa`wlelenedi, onı a`melge asırıw ushın infradu`zilmelerdi qa`liplestiriw za`ru`r.

Shet el firmalarında ishki milliy ekonomikada ha`reket ko`rsetip atırg`an firmalar kibi banklerde arawlı esap betlerine, is haqı fondına iye bolıwları ha`m halıqtı sotsiallıq qorg`aw talaplarına a`mel qılıwları za`ru`r. Shet el ka`rxanaları – yuridik shaxs rezident esaplanadı, onın` nızam kapitalında yag`nıy ustav kapitalında shet el kapitalları qatnasadı.

Shet el ka`rxanaları iskerligi da`ramat alıw menen baylanıslı bolıp, ishki ekonomikada belgilengen salıq tu`rlerin to`lep bariwları ma`jbu`riy esaplanadı.

Shet el ka`rxanaları usı tarawda wakalatı bolg`an banklerde esap betlerin ashıwları mu`mkin. Esap betlerin eki bag`darda milliy valyuta ha`m shet el valyutası bag`darında ashılıwı mu`mkin.

Shet el ma`mleketleri investitsiyalarına tiykarlag`an ka`rxanalar qarjıları u`lesi nızam kapitalının` 50 protsentinen aspawı kerek.

8. Konsalting birlespeler

Konsalting firmaları islep shıg`arıw, klientlerge tiyisli ma`sla`hatler beriw, texnikalıq proektlerdi a`melge asırıwshı arawlı firma. Konsalting firmaları kishi biznestin` rawajlanıwı ushın za`ru`r bolg`an ma`sla`hatlerdi beredi. Konsalting firmalarınin` tiykarı wazıypaları – mag`lıwmatlar toplamı tiykarında sorawnama fondın jaratıw, reklamalar strategiyasın islep shıg`ıw, tu`rli taraw bag`darları boyınsha firmalardın` sho`lkemlestiriwi, onın` rawajlanıwı, ma`sla`ha`tler beriw, shet el texnika ha`m texnologiyaların milliy ekonomikanı rawajlandırıwıg`a tartıw, investitsiya shet el qarjılarının paydalanıwdın` abzallıqların anıqlaw ma`seleleri boyınsha tiyisli ma`sla`ha`tlerdi beredi. Konsalting xızmetleri bazar ekonomikası sharayatında respublikada ken` jayılğ`an bolıp, ol tiykarınan to`mendegi ma`seleler boyınsha ma`sla`ha`tler beriwdi qamrap almaqta.

Tiykarınan kishi biznes sub`ektlerin qaysı taraw tarmaqlarında sho`lkemlestiriw, og`an yuridikalıq statusın beriw ushın qanday hu`jjetler za`ru`rligi, kishi biznes ka`rxanaları sırtqı ekonomikalıq iskerligin sho`lkemlestiriw ma`seleleri boyınsha olardın` ma`sla`ha`tlerinen paydalanadı. Kishi biznes sub`ektlerin finanslıq turaqlı rawajlanıwı, o`nimlerin sıpatlı, ba`sekege shıdamlı bolıwı boyınsha ha`m olardın` qa`wipsizligin ta`miynlew jolında da ma`sla`ha`tler berediler. Konsalting xızmetin ko`rsetiwshi firmalar milliy ekonomikanın` ba`rshe

tarmaqlarında ha'm ekonomikalıq regionlarda jaylasqan xuqıqıy ha'm fizikalıq sub'ekter menen qatnasıqta boladı.

6-Tema: KA`RXANANI SHO`LKEMLESTIRIWDIN` TIYKARG`I FAKTORLARI

1. Kishi ka`rxanani sho`lkemlestiriw ushın za`ru`r bolg`an en` a`hmiyetli faktorlar

Bu`gingi ku`nde bazar ekonomikasınan` en` a`hmiyetli talabı kem miynet sarıplag`an halda, ko`birek ha'm sıpatlı o`nim islep shıg`arıw tiykarında adamlardıń talap xa'm mu`ta`jliklerin tolıq qanaatlandırıw ha'm sonın` tiykarında payda alıwdan ibarat.

Milliy ekonomikanın` tiykarg`ı bag`darı ilimiy jetiskenlikler tiykarında ja`miyette islep shıg`arıwdın` u`ziliksiz rawajlanıwın ta`miynleytug`ın jan`a ekonomikalıq qatnasıqlardı ha'm ideyalardı qarar taptırıw, ekonomikanı rawajlandırıwdı tu`pten qayta reformalaw, xojalıqtı ju`rgiziwdin` jan`a usılların oylap tabıw ha'm onı a`meliy ku`ndelikli turmısqa engiziwdi talap etedi.

Bunın` ushın:

-materiallıq islep shıg`arıw tarawına ko`birek isbilermen ha'm bilimdan adamlardı tartıw;

-mendjer, marketing, isbilermenlik ha'm bazar ekonomikası tarayai boyınsha, tu`rli qa`niygeler ushın jeterli ha`r ta`repleme u`ziliksiz jan`a bilim beriwdin` ken` shara-ilajların a`melge asırıw;

-islep shıg`arıw protsesslerin ba`sekege shıdamlı etip sho`lkemlestiriw;

-orınlarda o`nimdi qayta isleytug`ın kishi ka`rxanalardı sho`lkemlestiriw;

-jeke ja`rdemshi xojalıqlardıń rawajlanıwın jetilistirip barıw;

-jeke mu`lkshilikke ken` imkan beriw;

-aktsionerlik sho`lkemlerdi sho`lkemlestiriw;

-shet el qatnasıqların bekkemlew tiykarında olardıń kapitallarınan o`nimli paydalanıw;

-finans, kredit ha'm bank islerin jetilistirip barıw za`ru`r.

2. Kishi biznes ha'm kishi ka`rxanalar

Bazar ekonomikası sharayatında kishi biznesti shlkemlestiriwde sub'ekter oz mu`lkleri, islep shıg`arıw quralları menen qatnasadı.

Bular:

-jeke halda iskerlik alıp barıwshı isbilermen;

-mikrofirmalar;

-kishi ka`rxanalar.

Jeke isbilermen islep shıg`arıwdı o`zleri sho`lkemlestirip biznes iskerligi menen shug`ıllanadı. Ol menedjerlik wazıypasın ha'm o`zi atqaradı.

Isbilermen o`z jeke iskerliginin` rawajlanıwı, islep shıg`arıw ko`leminin` o`sip barıwı ma`lim qıyınshılıqlardı keltirip shıg`aradı. Bul qıyınshılıqlar tiykarınan isbilermenlik ha`reketin sho`lkemlestiriw ushın za`ru`r bolg`an qarjılarg`a iye bolıw, kerekli islep shıg`arıw quralları, shiyki zatlar menen

ta'miynlew, o'nimlerdin` sıpatlı bolıwın ta'miynlew ushın qa'niygeli isshi qushine iye bolıwı, tayar o'nimlerdi tutınıwshılarg'a jetkizip beriw menen baylanıslı.

Ka'rxana iskerligin na'tiyjeli alıp barıw ushın isbilepmen to'mendegi sıpatlarga iye bolıwı kerek:

- o'z tarawının bilimidanı bolıwı;
- ekonomika tiykarların biliwi ha'm onı ekonomikalıq analiz ete alıwı;
- huqıqıy ta'rbiyashı sıpatında o'z isshilerin huqıqıy jaqtan ta'rbiyalaw;
- isshilerdin` du'n`ya qarasların biliwi;
- komp'yuter texnikasın jaqsı iyelewi;
- shet el sub`ektleri menen sheriklik qılıwı ushın shet tillerin biliwleri za`ru`r.

Biznes a`lemindegi belgili teoretik ha'm a`meliyatshı esaplang`an Gerbert N`yutonın` «Puldarlıq isskustvosı» kitabındag`ı pul tabıw ha'm asıraw haqqındag`ı qag`ıydalarg'a isbilermenler a`mel qılıwları za`ru`r. Bul qag`ıydalar to'mendegilerden ibarat:

- anıq maqsetti ko`riwge;
- qılınatug`ın islerdi rejelestiriwge;
- sha`rtnamalardın` u`ziliksizligin ta'miynlewge ha'm onı saqlap qalıwge`a;
- mu`lk esabına pul o`tkiziwge;
- tanıs bilislerden paydalanıwge`a ha'm olar menen u`ziliksiz baylanıs ornatiwge`a;

- satıw mu`mkin bolg`an na`rselerge pul sarıplawge`a;

- o'z paydasın alıwge`a;

- baha arzanlıg`ında satıp alıwge`a ha'm qımbatlag`anda satıwge`a;

- o'z bankirlerinin` sozlerin tın`lawge`a;

- pulın`ızdın` ha`r dayım aylanıp turıyain ta'miynlewge;

- qansha pul qoyıw mu`mkin bolsa sonsha qarız alıwge`a;

- xesh qashan qarız bermeslikke;

- qarızdı isti rawajlandırıw ushın alıwge`a;

- bahanın` terbeliwin baqlap barıwge`a itibar beriwge Gerbert N`yuton usınıs etedi.

3. Kishi ka'rxana ha'm bazar

Kishi ka'rxananın` na'tiyjeli iskerligine ta`sir etiwshi ja`ne bir faktor bul islep shıg`arılıp atırg`an o`nimge sa`ykes bazardıń bolıwı.

Bazar ortalıg`ı isbilermenlerdin` konkurenti esaplanadı. Ol yaki hu`jim qıladı yaki qorg`awge`a o`tedi. Bazar ortalıg`ına shıg`ıwdan aldın qarıydarlardın` diydi jaqsılap u`yreniliwi ha'm kommertsiyag`a u`lken a`hmiyet beriliwi kerek. Bazar ortalıg`ının` aldın kemrek bo`legin, keyinshelik ko`birek bo`legin yielewge ha`reket qılıwı kerek. Konkuretnlerden ko`re sıpatlıraq, arzanraq o`nim jetistiriw bazar ortalıg`ında o`z ornın saqlap qalıw girewi esaplanadı. Bunın` ushın bolsa texnika quralların tan`law, miynet ha'm ekonomikalıq –analiz

isleri, esap-kitap isleri durıs alıp barılıwı kerek. Bazar ortalıg`ında o`nim birew bolıp, og`an ba`sekiles basqa o`nim bolmasa ol jag`dayda o`nim bahası joqarı bolıw imkanı ju`zege keledi.

O`nim bahasın anıqlawda to`mendegilerge itibar beriw kerek:

-bahanı o`nimnin` satılıwına imkan beriwin;

-o`nim ushın sarıplang`an qarjılardıń qaplanıwına;

-baha, payda ha`m ilajı barınsha ko`birek payda keltiriwi kerek.

O`nimnin` bahası anıqlang`annan son` onı tutınıwshıg`a jetkiziwi kerek. Bul wazıypanı isbilermen o`zi yaki basqa arnawlı sho`lkemlerge tapsırıwı mu`mkin. Bunda o`nimin`iz satılğ`annan keyin ha`m qarıydarg`a qosımsha xızmet ko`rsetiw isbilermenlik ha`reketinin` mol tabısının` girewi esaplanadı.

4. Resurslar menen ta`miynlew.

İsbilermen ha`m onın` qa`bileti

İsbilermenlik ha`reketi menen shug`ıllanıwg`a kirisiwden ha`r bir shaxs islep shıg`arıw protsessin baslawdan aldın o`z aldına ne islep shıg`arıw kerek degen sorawdı qoyadı, bunnı` ushın ol bazarı wyrenip qanday o`nimlerge talap joqarı, qaysı o`nimdi islep shıg`arıw ushın resurslar bar ekenligin u`yrenip shıg`ıwı lazım. İsbilermen islep shıg`armaqshı bolğ`an o`nimi ushın resurslardı imkanı barınsha arzan bahada satıp alıw jolların tabıwı, sonday aq islep shıg`arıw

protsessinde jana texnika, texnologiyalardan paydalanıw ha`m qa`niygeli isshi ku`shine iye bolıw onın` mol tabısının` girewi esaplanadı.

Jeke – insanıy faktor bul islep shıg`arıw protsessinin` a`hmiyetli faktori bolıp, bunda isshi ku`shi, onın` miyneti a`hmiyetli resurs bolıp, islep shıg`arıw qa`rejetlerinin` derlik 3-4 bo`legi usı resursqa tuwrı keledi.

İsshi ku`shinin` mug`dar ha`m sıpat o`lshemi bar. Mug`dar o`lshemi –bul islew qa`biletine iye ha`m isley alatugın adamlar sanı. Sıpat jagınan bul islewshilerdin` qaniygeligi, talantı, bilim ta`jriybesi esaplanadı. İsbilermen isshi ku`shine bolğ`an talaptı real is haqı mug`darı menen belgileydi. Eger real is haqı ko`terilse isbilermen isshi ku`shine bolğ`an talaptı qısqartıradı yaki kerisinshe.

Sonday aq isbilermen islep shıg`arıwdı na`tiyjeli sho`lkemlestiriwde o`zinin` isbilermenlik qa`biletinen paydalanıwı kerek. İsbilermenlik ha`reketi a`piwayı isshi ku`shinen parıq qılıp, islep shıg`arıwg`a baylanısıwdan ibarat bolğ`an ayrıqsha wazıypanı orınlaydı. Ol ta`biyattan isbilermen bolıp, ayrıqsha bir talant, joqarı bilim, arnawlı tayarlıq ha`m juwapkershiliktin` birlesiwı esaplanadı.

İsbilermenlik qa`bileti materiallıq faktorlar menen birikpeydi, ba`lki usı faktorlar menen isshi ku`shinin` na`tiyjeli birikpesi ekonomikalıq iskerlikten jaqsı na`tiyje alıwdı ta`miynleydi.

7- Tema: BİZNESTE İSBİLERMENLİKTİN KLASSİFİKATsİYaSI İSBİLERMEN LİDER SİPATINDA

1. Bizneste isbilermenliktin` klassifikatsiyası

İsbilermenlik ja`miytlik qatnasıqlardı sawlelendiriwdin` anıq bir forması bolıp, ol ja`miyettin` materiallıq ha`m ruwxıy imkaniyatların asıradı, ha`r bir insannın` qabileti ha`m talantın a`meliy jaqtan a`melge asıwı ushın negiz jaratadı. İsbilermenlik ortalıg`ının` u`sh tarawın kompleks sıpatında ta`riplew mu`mkin. Bular: - huqıqıy taraw – bul isbilermenlerdin ka`siplik iskerlik ko`rsetiw ushın ja`miyet ta`repinen ornatılğ`an «oyın qag`ıydaları», yagnıy bul qag`ıydalar ha`m nızamlı xu`jjetler bolıp, olar ekonomikalıq protsesste tiykargı sub`ektlerinin` isbilermenlik ha`reketin ta`rtipke salıp turadı. Bul nızamlar tiykarında isbilermen na`tiyjeli xa`reket alıp baradı. Sotsiallıq taraw o`z ta`rtibine ko`re tu`rlishe bolıp, onı qurawshı usıllar bar. Bular:

- ja`miyette rawajlanıwdın` joqarı maqsetlerinen erisiwdin` u`stemlilik printsipi;
- milliy da`stu`rler ha`m u`rp-a`detler;
- millettin` sawatlılıq darejesi ham qa`niygelerdin` ka`siplik tayarlıq da`rejesi;
- dogerek a`tiraptagılardıń, ortalıqtın` isbilermenlik ha`reketi ha`m isbilermenlik wa`killerine qatnası;

- isbilermenlik ha`reketin na`tiyjeli a`melge asırıw ushın za`ru`r bolg`an infrastrukturanın` bar bolıwı;

- ma`mleketlik apparattın` isbilermenlik ha`reketi ha`m isbilermenlerge bolg`an qatnası;

- ekonomikalıq taraw belgilengen isbilermenlik tarawındag`ı ba`seke ortalıg`ın ha`mde bahanı qa`liplestiriw sha`rtlerin sa`wlelendiriwden qa`liplese.

Bahanı qa`liplestiriw islep shıg`arıw faktorları bahaları da`rejesine, ssuda protsentine, salıqqa tartıw stavkaları da`rejelerine baylanıslı.

Ba`seke sharayatının` mug`dar ha`m sıpat ta`repi bolıp, mug`dar ta`repi isbilermenliktin` bazardag`ı u`lesinin` ko`lemi, onın` bazardag`ı baha siyasatı menen klassifikatsiyalanadı.

Sıpat ta`repi isbilermen ta`repinen islep shıg`arılıp atırğ`an tovarlar menen tutınıwshı mu`ta`jliklerin joqarı, orta yaki to`men da`rejede qandırılıwın bildiredi.

İsbilermenlik bul umtılw, qanday da bir jan`a isti basqarıwg`a qarar etiw, qanday da bir a`hmiyetli na`rseni jaratıwg`a umtılw esaplanadı. «Biznes»-so`zi ingliz tilinen alıng`an bolıp isbilermenlik xa`reketi dep awdarıladı.

İsbilermen bul ta`rtip penen puxta oylap is qılatug`ın adam. Ol yuridikalıq shaxs sıpatında yaki yuridikalıq shaxstı sho`lkemlestirmesten isbilermen ha`reketi menen shug`ıllanıwshı fizikalıq shaxs.

Isbilermenlik -a`meldeggi nizamlarg`a muwapıq da`ramat alıwg`a qaratılğ`an yuridikalıq ha`m fizikalıq shaxslar ta`repinen o`nim islep shıg`arıw jolı menen ta`wekel etip o`z mu`lkiy juwapkershiligi astında a`melge asırilatug`ın initsiativalıq iskerlik esaplanadı.

O`zbekistanda kishi biznes ha`m isbilermenliktin` rawajlanıwı 5 da`wrđi quraydı.

Birinshi da`wir qaliplesiw da`wiri bolıp 19 a`sirdin` u`shinshi shereginen 1917-jılğ`a shekem dawam etti.

Bul da`wirde investitsiyalıq sistema qa`liplesedi 50 mınnan artıq o`nerment ha`m 110 mın` ka`sipler, 350 ge jakın kishi ha`m orta ka`rxanalar ha`reket etken.

Ekinshi da`wir stagnatsiya(turg`ınlıq) da`wiri 1918-1985 jıllardı o`z ishine aladı. Bul da`wirde jeke o`nermentshilik ha`m qol o`neri u`lesi islep shıg`arıwda kemeyip 1% ke de jetpegen.

U`shinshi da`yair janlanıw da`wiri 1985-1991 jıllardı o`z ishine aladı. 1991 jılı yanvar halatına 9,7 mın` shirketler, 61,5 mın` eki wazıypanı atqarıwshılar bolğ`an, qospa ka`rxanalar 30 g`a jetken, jeke ta`rtipte 1,1 mln adam, jeke ja`rdemshi xojalıqlarda 1 mln. adam ba`nt bolğ`an.

To`rtinshi da`wir tikleniw da`wiri- 1991-2005 jılğ`a shekemgi da`wir bolıp, bul da`wirde 300 mın`nan artıq kishi biznes ha`m jeke isbilermenlik sub`ektleri, 200 mın`nan artıq diyxan ha`m fermer xojalıqları, 1000 dan artıq qospa ka`rxanalar

qa`liplestirildi. 100 den artıq nizamlı normativ hu`jjetler qabıl etilip, infrastruktura qa`liplestirildi. Bankler, qamsızlandırıw kompaniyaları, auditorlıq firmalar, investitsiya jamg`armaları, konsalting, injiniring ha`m lizing xızmetleri ha`m salıq tu`simi qaliplesti.

Besinshi da`wir ba`rkamallıq da`wiri 2005 jıldan keyingi jıllardı o`z ishine aladı. Ma`mlekette jaratılğ`an nizamlar, normativ xu`jjetler tiykarında ekonomikanın` da`stu`riy isbilermenlikke meyil bolğ`an taraw ha`m bag`darları menen bir qatarda strategik, a`hmiyetli tarawlarında da kishi biznes ha`m jeke isbilermenliktin` islep shıg`arıw ha`m xızmetler ko`rsetiwdegi u`lesi keskin ko`terildi. **2015 jıl halatına ko`re respublikamızda kishi bines ha`m jeke isbilermenlik sub`ektleri 580,598 mın`dı quradı. Sonnan jeke isbilermenler 227600, mikrofirma ha`m kishi ka`rxanalar 196014, Sırt el investitsiyası qatnasındag`ı ka`rxanalar 4429, fermer xojalıqları 79398, basqa qa`rxanalar 73157 ni quradı.**

2. Isbilermenlik ha`reketinde isbilermennin` ornı

Milliy ekonomikanı rawajlandırıwda isbilermenlik ha`reketi sotsiallıq ha`m ekonomikalıq a`hmiyetke iye. Bazar ekonomikasına tiykarlang`an islep shıg`arıw protsessinde isbilermen sub`ektinin`

islep shıǵarıwdı sho'lkemlestiriwde, onı basqarıwdag'ı roli asıp baradı.

İsbilermen bul sonday adam, ol o'zinde bolǵan pul qarjılarının, islep shıǵarıw ushın za'ru'r bolǵan islep shıǵarıw quralları, shiyki zatlardan u'nemli paydalanıwdı sho'lkemlestiriw ushın o'z qol astında islewdi qa'lewshi isshi ku'shlerdi ja'mlep, bazardın tutınıw talapların qanaatlandıırıwshı tutınıw o'nimlerin islep shıǵarıwdı yaki ayırıqsha tu'rdegi sotsiallıq xızmetler ko'rsetiwdi sho'lkemlestiriwshi shaxs.

İsbilermen dep istin' ko'zin biliwshi shaxs ta'n alınadı. Ha'mme de isbilermen bola almaydı. İsbilermen ha'r dayım o'zinin' pikiri menen jan'alıqlardı jaratıwg'a yag'nıy islep shıǵarıwdı sho'lkemlestiriwge, jan'a tutınıw o'nimlerin jaratıwg'a yaki jan'a islep shıǵarıw texnika yaki texnologiyalardı jaratıw arqalı tek g'ana onın' islep shıǵarıwda ba'nt bolǵan isshilerdin' miynetlerin jen'illestiriwge emes, ba'lki islep shıǵarıw qa'rejetlerin kemeytiriwge umtılwshı shaxs esaplanadı. İsbilepmen ha'r dayım jan'alıqlar izleniwinde boladı. Ol bazar ekonomikası sharayatında ekonomikalıq tarawda ba'sekege shıdam bere alıwı ushın jan'alıqlarg'a umtılg'an halda ba'sekege shıdamlı ha'm sıpatlı o'nimlerdi islep shıǵarıw arqalı payda alıwdı ta'miynleydi.

İsbilermenlik ha'reketi ta'wekelshilikke tiykarlanadı. Sonın' ushın da ol o'zinin' iskerligin na'tiyjeli islep shıǵarıw quralları yaki sıpatlı islep

shıǵarıw texnologiyaların o'ndiriste qollanıw arqalı islep shıǵarılg'an tutınıw tovarları bazar qatnasıqlarında o'zin ko'rsetip turadı. İsbilermen islep shıǵarıwdı joqarı da'rejede sho'lkemlestiriwi ushın onın' o'zi de belgili bilimge, o'nerge ha'm onı basqarıwg'a iye bolıwı kerek.

İsbilermen istin' ko'zin biletug'in shaxs bolıwı ushın ol ha'r ta'repleme kamalatqa jetken insan bolıwı kerek. Bunın' ushın ol tek g'ana o'ndiristi sho'lkemlestiriwdı g'ana emes, ba'lki ekonomikanın' ha'mme qırların shuqır an'lay alıwı, sholkemlestiriw qa'biletine iye bolıwı, isshilerdin' na'tiyjeli iskerligin ta'miynlew ushın psixologiya, sotsiologiya ha'm ma'deniyat tarawları boyınsha da belgili bilimlerde iye bolıwı kerek.

Juwmaqlap a'piwayı so'z benen tu'sindirsek isbilermen joqtan bar etiwshi shaxs dep esaplaw mu'mkin.

3.İsbilermenlik qararın qabıl etiw ha'm juwapkershilikti o'zine alıw ko'nlikpeleri

Joqarıda ayıp o'tilgenindey, isbilermenliktin' tiykgarg'ı wazıypalarınan biri bolıp biznes ha'reketi menen shug'ıllanıp atırg'anda ka'rxana iskerligi bag'darın belgilewshi tiykgarg'ı qararlardı qabıl etiw quramalı wazıypa esaplanadı. İsbilermen bul wazıypanı o'z juwapkershiligine alıw kerek.

İsbilermennin' ja'ne bir wazıypası ta'wekelshilik penen o'zinin' jumıs waqtı, miyneti, istiegi abrayı, sonday aq o'zinin' jeke ha'm sherikleri

yaki aktsionerlerdin` sarıplag`an qarjıların girewge qoyıp is alıp barıwı esaplanadı. İsbilermenge payda alıw kepilligi berilmeydi. İsbilermen anıq bir o`ndiris ha`reketin ju`rgiziw tiykarında belgili bir islep shıg`arıw protsessin sho`lkemlestiriw onı na`tiyjeli basqarıw arqalı payda alıwg`a iye boladı.

İsbilermen ba`rshe wazıypalardı o`z juwapkershiligine alıp onı orınlay aladı dep esaplawda natuwrı. İslep shıg`arıw protsessinde ha`r qanday jag`daylar ju`zege kelip, onı basqa shaxslar joqarı da`rejede orınlawı mu`mkin. Ma`selen: isshiler ma`selesine, satıp alıw, o`ndiris protsesslerin ta`miynlew ma`selesinde isbilermen birinshi orında jaqsı baslawshı ha`m sho`lkemlestiriwshi bolıwı kerek.

Bazar ekonomikası sharayatında isbilermennin` maqseti o`z qol astındag`ı islep shıg`arıw qurallarınan, resurslarınan u`nemli paydalang`an halda bazar talaplarına juwap beriwshi o`nim islep shıg`arıw ha`m payda alıwdan ibarat.

İsbilermen ta`wekelshilikti o`z moynına alıp is ju`rgizedi. Ta`wekelshiliktin` bir qatar tu`rleri bar:

- payda, shayqawshılıq ta`wekelshiligi;
- ta`biyat penen baylanıslı ta`wekelshilik;
- ekologiya ta`wekelshiligi;
- siyasat ta`wekelshiligi;
- transport penen baylanıslı ta`wekelshilik;
- kommertsiya menen baylanıslı ta`wekelshilik.

İslep shıg`arıw menen baylanıslı ta`yaelshilik bul islep shıg`arıw protsessinin` toqtap qalıwı,

texnologıyanın` buzılıwı, sıpatsız shiyki zat aqıbetinde yaki isshilerdin` sıpatsız islewi na`tiyjesinde ko`riletug`ın zıyan yaki qosımsha qa`rejetlerde sa`wlelenedi.

Ta`wekelshilik sistemalı ta`wekelshilik xalatında da bolıp ol bazar kon`yukturasının` tu`sip ketiwi aqıbetinde ko`riletug`ın zıyan. Bul ta`wekelshilik investitsiyanı anıq, ob`ektke emes, ba`lki belgili bazar(valyuta bazarı, ko`shpes mu`lk bazarı ha`m basqalar) ushın ba`rshe qoyılğ`an qarjılar boyınsha ta`wekelshilikti sa`wlelendiredi.

Selektiv ta`wekelshilik ol yaki bul baarda investitsiya ob`ektin naduris tan`law aqıbetinde ko`riletug`ın ta`wekelshilik zıyanı yaki alınbag`an payda esaplanadı.

Bunnan tısqarı ba`sekenin` ku`sheyiwi na`tiyjesinde ko`riletug`ın ta`wekelshilik zıyanı, ko`zde tutılmağ`an qarejetlerdin` payda bolıwı akıbetinde qa`lipliesedi.

Ko`pshilik jag`daylarda ekonomikalıq bahalawlar ha`m basqarıw ko`p variantlı bolıp, itimallıq xarakterine iye. Ta`wekelshilikti basqarıw arqalı qa`wip da`rejesin pa`seytiw ilajları ko`rilip, itimal qılınıp atırğ`an zıyandı qaplaw jolların aldınna esap-kitap qılıw lazıw.

4.İsbilermen lider sıpatında

Har qanday isbilermenlik ha`reketi onın` qanday mu`lk formasına tiykarlanıwınan qaramastan, onın` iskerligi na`tiyjeli bolıwı firma yaki ka`rxananın

basshısının` isbilermenlikti sho`lkemlestiriw potentsialına baylanıslı.

Firma yaki kishi ka`rxana basshısı o`zinin` iskerliginde lider bolıwı ushın o`ndiris ka`rxanasının` quramlı du`zilisın shuqır an`lag`an halda, ha`irgi waqıtta yaki keleshekte de finanslıq, islep shıg`arıw quralları, texnologiyaları ha`mde intelektual resurslarg`a bolg`an talaplardı da bilip barıwı za`ru`r. Biraq ka`rxananın` ekonomikalıq jag`dayı tek bir shaxsqqa, basshıg`a baylar qoyıw onın` na`tiyjeliligın ta`miynley almaydı. Basshı ka`rxana, firma lideri sıpatında onın` bo`limleri boyınsha onı sho`lkemlestiriw wazıypalarına baylanıslı boladı.

Ko`pshilik sho`lkem ha`m firmalarda basqarıw vertikal tekshke formasında du`ziledi, sonın` ushın subordinatsiya ma`selelerine u`lken itibar beriw talap etiledi.

Eger siz bul tekshenin` to`mengi basqışının` birinde turg`an bolsan`ız basshının` ma`sla`ha`tisiz birar iske wa`de bermesligin`iz, ha`r dayım karxana abrayın saqlawg`a ha`reket qılıwın`ız, kerek bolg`anda o`zin`izdin` iskerligin`iz shegarasına kirmeytug`ın islerdi orınlawg`a umtilmawın`ız kerek. Eger bunday jag`day ju`z bergen bolsa, tezlik penen sizden joqarıraq turgan baslıg`ın`ızg`a jetkiziwin`iz za`ru`r. Sizge boysınıwshı insanlar menen qatnas qılğ`anda emotsionalsız, neytral jag`dayda turıw maqsetke muwapıq. Bunın` ma`nisi sonnan ibarat, siz ha`mme isshilerge, olarg`a bolg`an jeke qatnasıqların`ızg`a

qaramastan birdey doslıq qatnasıqta bolıwın`ız kerek boladı. İstegi baylanıslardı toparlıq ha`m shan`araq baylanıslarınan ajıratıp qoyıw da tabıstın` girewi esaplanadı. İltimaslar ha`m olarg`a qatnas basqarıw protsessinde anıq emes ko`rinistegi tar ko`shege kiritip qoyıwı mu`mkin. Sebebi ko`pshilik iltimaslar kelisilgen ta`rtiptin` buzılıwına alıp keledi.

O`mirden qa`lep atırg`an arızıların`ızg`a isbilermenlik arqalı erisiw ushın ta`jriybeli jol baslawshıg`a iye bolıw maqsetke muwapıq boladı ha`m onın` ja`rdeminde paydalı ma`sla`ha`tleri tiykarında belgili bag`dar lideri (basshısı) bolıw jetiskenliktin` girewi esaplanadı. Marketing protsessin a`melge asırıwda da isbilermenlikte jol baslawshı (lider) ta`siri sebepli ko`p na`rseler a`melge asadı. Kimdir aldında barıwdı ha`m onda bekkem ornasıp alıwdı orınlay alsa, basqalar jol ko`rsetse, qandayda bir o`zgerisler baslanadı ha`m rawajlanıwg`a sebep boladı. Jol baslawshı (lider) bolıw ushın isbilermen to`mendegilerdi o`zinde rawajlandırıwı kerek:

- ma`ksetti anıqlap alıw. Eger sizde anık ha`m belgili maqset bolsa olardan bilmegenin`izdi u`yrenin`. O`zin`iz isenetug`ın ha`m ja`rdem beriwı mu`mkin bolg`an jol baslawshılardan ja`rdem toparın sho`lkemlestirin`. Bir – birin`izge ja`rdem berin`;

- jol baslawshılıqqa (liderlikke) umtılwı;

- o`z qa`lbin`izdi, imkaniyatların`ızdı ha`m qarjıların`ızdı u`ziliksiz oqıw ha`m u`yreniwge

bag`darlan`, jan`a bir na`rseni u`yreniwin`iz benen, onı basqalar menen bo`lisin`.

Lider sıpatında ko`p waqtın`ızdı so`ylew ma`deniyatına ha`m insanlar menen islewge sıplasan`ız isbilermenlikte jol baslawshı liderge aylanıwın`ız mu`mkin.

8-Tema: İSBİLERMENLİKTİ RAWAJLANDIRIWDA MAG`LIWMATLAR SİSTEMASINAN PAYDALANIW

1. İsbilermenlikte mag`lıwmatlardın` a`hmiyeti ha`m tu`rleri

Kishi biznes ha`m isbilermenlik shegarasında orınlanatug`ın ha`r qıylı islerge mag`lıwmatlardın` jeterli da`rejede qa`liplesken halda juwap beriw mu`mkin. Kishi bizens ha`m isbilermenlikti anıq mag`lıwmatlarsız a`melge asırılıwı mu`mkin emes, bul mag`lıwmatlarga`a isbilermenlik ha`reketi ushın za`ru`r bolg`an xabarlar kiredi. an ma`lumotlar, habarlar kiradi. Mag`lıwmat bul – islep shıg`arıwshılar, tovarlardı satıwshılar ha`m qarıydarlar arasındag`ı baylanıs. Bunday mag`lıwmatlarga`a : statistik, operativ, sho`lkemlestiriwshilik, ha`kimshilik, buxgalteriyalıq, finanslıq, marketing, isshiler mag`lıwmatı kiredi.

Mag`lıwmatlar ishki, sırtqı, da`stu`riy ha`m normativ mag`lıwmatlarga`a bo`linedi.

İshki mag`lıwmatlar ka`rxananın` ishki iskerligin jarıtıp berse, sırtqı mag`lıwmatlar ka`rxanalardın` sırtqı ekonomikalıq baylanısların

sa`wlelendiredi. Da`stu`riy mag`lıwmatlar ma`lim bag`dar boyınsha belgilengen islep shıg`arıw jag`dayın, ko`lemin ko`rsetse, normativ mag`lıwmat ha`r bir isti orınlaw ushın belgilengen normativ qa`rejetlerdi sa`wlelendiredi.

İshki mag`lıwmatlar kishi ka`rxana yaki sawda sho`lkemi ishinde bolıp, onda ka`rxana iskerligin, onın` texnikalıq ekonomikalıq ko`rsetkishlerin, materiallıq ha`m miynet qarejetleri ko`lemin, naq pul ha`reketin, debitorlıq ha`m kreditorlıq qarızların sa`wlelendiredi.

Sırtqı mag`lıwmatlar o`nim islep shıg`arıwshılar ha`m tutınıwshılar menen, ha`kimiyat sho`lkemleri, bankler, qarsılasları menen baylanısların sa`wlelendiredi.

Paydalanıw waqtı boyınsha mag`lıwmatlar: operativ, tsıklı ha`m uzaq mu`ddetli, o`zgeriw da`rejesi boyınsha birlemshi ha`m ekilemshi boladı.

Tovar islep shıg`arıw, materiallıq baylıqlardı bo`listiriw, almasıw ha`m tutınıw protsessinde ju`zege keletug`ın qatnasıqlardı ekonomikalıq mag`lıwmatlar sa`wlelendiredi.

İslep shıg`arıwdın` ilimiy texnikalıq jetiskenlikler tiykarında rawajlanıwı ilimiy texnika mag`lıwmatlarında sa`wlelendiriledi.

Turaqlılıq da`rejesinde mag`lıwmatlar turaqlı, sha`rtli turaqlı, o`zgeriwshen` boladı. Turaqlı mag`lıwmatlar uzaq waqıt dawamında o`zgermeydi. Sha`rtli turaqlı mag`lıwmatlar ma`lim waqıt

dawamında o`z ma`nisin saqlap qaladı. Bularg`a o`nim tayarlaw ushin texnikalıq sha`rtler, normalar ha`m normativler, tarif mug`darları, lawazım is haqları kiredi.

O`zgeriwshen` mag`lıwmatlar satıp alıw, satıw ko`leminin` o`siwin sa`wlelendirip, qarar qabıl etiw ushin ha`r dayım tez qayta islewdi talap etedi.

Mag`lıwmatlar hu`jjetlerde sa`wlelendiriledi. Hu`jjet bul mag`lıwmat tarqatıwshı.

Mag`lıwmat ag`ımları biznesti na`tiyjeli ju`rgiziw ushin kerekli baylanıslardı ta`miynleydi. Bul baylanıslar tovar islep shıg`arıwshılar ha`m olardıń tutınıwshıları, o`nimlerdi satıwshılar ha`m qarıydarlar, tu`rli mekemeler ortasında boladı.

Baylanıs qılıw protsessi – bul eki yaki onnan artıq adamlar ortasındag`ı mag`lıwmat almasıw protsessi. Mag`lıwmat almasıw protsessinde 4 bazalıq element qatnasadı. Jiberiwshi, xabar, kanal-mag`lıwmattı uzatıwshı qrul ha`m alıwshı. Mag`lıyamat almasıw waqtanda 2 ta`rep a`hmiyetli rol` oynaydı. Eger satıwshı tovar bahasın aytsa, bul mag`lıwmat almasıwınan` baslanıwı esaplanadı. Mag`lıwmat almasıwı na`tiyjeli bolıwı ushin, qarıydar tovardı usı bahada satıp alıwg`a razı ekenligin satıwshıg`a xabar qılıwı kerek.

Eger bir ta`rep mag`lıyamat usınıs etse, ekinshi ta`rep onı buzbastan qabıl etse mag`lıwmat almasıwı ju`z beredi.

Biznestin` baylanıs etiw texnikalarınan biri komp`yuterlestiriw esaplanadı. Komp`yuterlestiriwdin` a`hmiyeti bazar ekonomikasına o`tiw, isbilermenlerdin` ja`ha`n bazarına shıg`ıw mu`na`sibeti menen barg`an sayın o`sip barmaqta. Biznestin` ja`ha`n a`meliyatında komp`yuterlestiriw ku`ndelik ha`m a`hmiyetli texnika bolıp esaplanadı. Komp`yuter ja`rdeminde biznes reje du`ziledi, miynetke haqı to`lew a`melge asırıladı, bazar izertlenedi, ko`tere ha`m usaqlap satıw sawdası u`yreniledi. Demek, mag`lıwmatlarsız xesh kim islemeydi, qabıl etilip atırg`an qararlardıń a`meliyligi, kishi ha`m jeke isbilermenliktin` na`tiyjeliligi mag`lıwmatlar sıpatı, onı jıynaw uzatıw ha`m qayta islewge baylanıslı.

2. Mag`lıwmatlar sisteması

Mag`lıwmatlar jıyındısı bizneste mag`lıwmatlar sistemasın qa`liplestiredi. Mag`lıwmatlar sisteması o`z ishine mag`lıyamatlar, hu`jjetler, biznes izertlewler sisteması, baylanıs kanalları ha`m texnikalıq qurallardı alıwshı, quramalı mag`lıwmat strukturası esaplanadı. Isbilermenler jumıs ku`nlerin kishi ka`rxanalar, sawda ka`rxanaları is haqqındag`ı mag`lıwmatlar, o`nimlerge buyırtpalar ha`m onı ju`klep jiberiw haqqındag`ı esabatlar menen tanısıw, xaqıqıy ha`m reje ko`rsetkishlerinin` o`z-ara baylanısın protsentlerde, islep shıg`arıw qarejetlerinde u`yreniwden baslaydı.

O`nimlerdi ag`ımdag`ı ha`m o`tken waqıtta satıw, tovar, materiallıq zapaslar, miynetti

sho`lkemlestiriw, haqı to`lew, transportta tasıw, halıqqa basqa xızmetler ko`rsetiw usag`an mag`lıwmatlardı tez aladı. Bunda olarg`a esaplaw texnikası, mag`lıwmatlardı qayta islew protsesslerin komp`yuterlestiriw ja`rdem beredi.

Bul mag`lıwmat isbilermenge qararlardı qabıl etiw imkanın beredi.

Na`tiyjeli islep atırg`an ka`rxanada toplang`an mag`lıwmatlar sıpatın asırıw ha`m mug`darın ko`beytiwge jeterli da`rejede ku`sh sarıplaydılar. Firma ko`tere ha`m usaqlap satıwshılar ha`m basqa awqamlaslardı og`an a`hmiyetli xabarlardı uzatıwg`a xoshametleydi.

İsbilermenlerge qarsılaslar haqqında mag`lıwmatlardı tan`lap alıw imkanı da ju`zege keledi. Qarsılaslar reklamalardı olarg`a bolg`an reklama qa`rejetlerin ha`m olar paydalanıp atırg`an reklama quralları toplamın alıw ushın gazetadan kesip alıng`an u`zindiler byurosının` pullıq xızmetlerinen xabarlasadı.

Kishi ha`m jeke ka`rxanalar o`z bazarları territoriyasın ken`eytirip barıwı ushın mag`lıwmatlar izlep tabıwdın` jan`a jolların izlep tabıwg`a ma`jbu`r boladı.

Bazı bir ka`rxanalarda ag`ımdag`ı mag`lıwmatlardı jıynaw ha`m tarqatıya boyınsha arnawlı bo`limler ha`m laboratoriyalar bar. Bo`lim xızmetkerleri kerekli mag`lıwmatlardı izlep tabıw boyınsha kerekli baspalardı ko`zden keshirip

isbilermenlerge arnawlı tayarlang`an mag`lıwmatlardı jiberedi.

Bul bolsa isbilermenge kelip atırg`an mag`lıwmatlar sıpatın asıradı.

İsbilermenlerde o`z ku`shleri menen biznes izetrlawler o`tkiziwge waqıt ha`m ko`nlikpe jeterli emes, sonın ushın olar bunday izertlawlerdi buyırıwg`a ma`jbu`r.

3. Biznesti izzertlawler sistemasının` quramı

Biznes izertlawler sistesi o`z ishine to`mendegilerdi aladı:

- bazardı izertlew;
- reklama quralları, reklama dag`azaları na`tiyjeliligin;
- isshilerdin` jumısqa bolg`an qatnasıqların;
- konkurentlerdin` tovarların;
- baha siyasatın;
- tovar assortimentlerin;
- halıq – aralıq bazarlardı u`yreniw;
- basshını mag`lıwmatlar menen ta`miynlewdi izertlew;
- isshiler menen islesiw siyasatın ha`m olardıń iskerligin bahalawdı;

-sotsiologiyalıq izertlawler o`tkiziwdi aladı.

Biznes izertlawler to`mendegishe o`tkiztledi:

Izertlawshiler birinshi basqishta mashqalanı anıq belgilewi kerek. Mag`lıwmat toplaw ju`da qımbatqa tu`sedi ha`m islep shıg`arıw menen baylanıslı bolmag`an qa`rejetlerdin` o`siwine alıp

keledi. Anıq qoyılǵan maqset mashqala sheshiminin yarımı esaplanadı. Ekinshi basqışta buyırtpashını qızıqtırıp atırǵan mag`lıwmat tu`ri ha`m onı na`tiyjeli toplaw jolları anıqlanadı. Ekilemshi mag`lıwmat aldınnan basqa maqsetler ushın jıynalg`an mag`lıwmat bolıp, onın` derekleri to`mendegiler:

- ka`rxanalar esabatları;
- izertlewler haqqındag`ı esabatlar;
- ma`mleketlik mekemelerdin` baspaları;
- balans esabatlar;
- statistikalıq mag`lıwmatlar;
- birjalar mag`lıwmatları;
- baspalar, jurnallar, radio, televidenie ha`m t.b.

Ekilemshi mag`lıwmat arzan bolıwı ha`m alıw an`satlıǵı menen parıqlanadı. Biraq mag`lıwmatlar eskirgen ha`m anıq emes bolıwı mu`mkin.

Bul jag`dayda izertlewshiler ko`birek qarjı ha`m waqıt sarıplap birlemshi mag`lıwmat jıynawg`a kirisediler. Birlemshi mag`lıwmat – bul anıq mag`lıwmat bolıp, onı toplawdın` 3 usılı bar:

- 1) baqlaw;
- 2) ta`jriybe;
- 3) anketa.

Baqlaw – adamlar ha`m jag`day u`stinen tuwrıdan-tuwrı baqlaw ju`rgizip, ol arqalı paydalı ideyalar, qarsılasları ta`jriybesin u`yreniwge alıp keledi.

Ta`jriybe izertlewleri salıstırılıp atırǵan sub`ektler toparın tan`law, tu`rli jag`daylardı jaratıw,

salıstırılıp atırǵan sub`ektler u`stinen qadag`alawdı ha`m parıqları da`rejesin anıqlawdı talap etedi.

4. İsbilermenlikte mag`lıwmat penen ta`miynlewdiń komp`yuter sisteması

Mag`lıwmatlar menen ta`miynlewdiń wazıypası ba`rshe ma`rtebedegi isbilermenlerdi sıpatlı mag`lıwmatlar sisteması menen o`z waqtında ta`miylew esaplanadı.

İsbilermenler na`tiyjeli islewi ushın jeterli mug`dardag` ba`rshe kerekli mag`lıwmatlar menen ta`miynleniwi kerek.

Ha`r bir kishi ka`rxanada xu`jjetlerdi u`yreniw protsessinde u`ziliksiz, o`zgeriwshen` ha`m do`rendi mag`lıwmatlardı, olardıń tsikllıǵı, qarar qabıl etiw ushın isletiliwin anıqlaw kerek. Xu`jjetlerdi texnikalıq, rejeli, finanslıq, normativ, da`stu`riy toparlarg`a ajratıw mu`mkin.

Mag`lıwmat ag`ımların sho`lkemlestiriw to`mendegilerdi o`z ishine aladı:

-mag`lıwmatlar qarjaları ha`m tutınıwshılardı anıqlaw;

-xu`jjetler aylanısın islep shıǵıw;

-mag`lıwmatlardı toplaw, uzatıw, qayta islew ha`m saqlaw ushın texnikalıq qurılımlardı anıqlaw;

-ra`smiylestiriwdi dizimnen o`tkiziw, muwapıqlastırıw ha`m tastıyıqlaw ta`rtiplerin belgilewdi aladı.

Kishi ha`m jeke biznesti mag`lıwmat penen ta`miynlewdi sho`lkemlestiriwde bar bolg`an esaplaw

texnikasındagı maglıwmatlardı toplaw, qayta islewdiń avtomatlastırılıw ha'm mexanizatsiyalastırıw da'rejesinen kelip shıǵıwı kerek.

Texnikalıq qurallar qanshelli quramalı bolsa, biznes, isbilermen miynetin sho'lkemlestiriw sonshelli na'tiyjeli boladı.

Sho'lkemlestiriw texnikalıq quralǵa maglıwmatlardı alıw ha'm qayta islew, nusha ko'shiriw ha'm olardı ko'beytiw ushın u'skeneler, mashinalar, baylanıs kuralları kiredi. Isbilermenler o'ziislerinde a'piwayı qural-jaraqları: qa'lemler, ruchkalar, schetlar, tablitsalar, grafikler uqsag'anlardan paydalanadı. Kishi ha'm jeke biznesti informatsiya menen ta'miynlewdi sho'lkemlestiriw hu'jjetleriin saqlaw quralları tartpaları, kartotekalar, magnitli kassetalar, magnit ha'm lazer disklerinin boliwın na'zerde tutadı. Baylanıs quralları: telefon, ATS, direktorlıq ha'm dispecherlik kamutatorları, radiobaylanıs, shaqırıw ha'm avariya signal beriw qurılımaları a'xmiyetli esaplanadı.

Bizneste maglıwmatlardı qayta islew ushın ha'r qıylı esaplaw mashinaları qollanıladı. Olarg'a:

-esaplaw – klavshlı mashinalar;

-esaplaw – perfokartalı mashinalar;

-elektron – esaplaw mashinaları esaplaw – klavshlı mashinalar en' a'piwayı arifmetik a'mellerdi mexanizatsiyalawǵa imkan beredi.

Elektron – esaplaw mashinaları quramalı logikalıq operatsiyalardı:bo'listiriw, keyingi a'meldi tan'law, islep shıǵarılǵan da'stu'rler boyınsha quramalı esaplardı o'tkeriwdi orınlaw qa'bilietine iye.

O'nimli miynet ushın to'mendegiler za'ru'r:

-jumisshı orınların ashıw ha'm olarg'a xızmet ko'rsetiw;

miynetti anıq bo'listiriw ha'm birlestiriw;

-miynet protsesslerin mexanizatsiyalastırıw ha'm avtomatlastırıw, qa'niygeler miyneti ha'm turmısınan' qolaylı sanitariya-gigiena sha'rt-sharayatların jaratıw.

Isbilermendi materiallıq ha'm miynet zapasları,islep shıǵarıw texnologiyası, o'nimlerdin' io'zine tu'ser bahası, kishi ka'rxana ishinde ju'klerdi tasıw, qa'niygeler miynetine haqı to'lewdi sho'lkemlestiriw,olardın' ta'jriybelerin asırıw haqqındagı informatsiyalarg'a mu'tajligi boladı.

Isbilermenlerge:

- sotsial– psixologik informatsiyalar- ta'biyat ortalıǵının' ekologiyalıq jag'dayı;

-o'nim tutınıwshılarının' jasawı ha'm turmıslıq sharayatları haqqındagı informatsiyalar kerek.

Keskin ba'seki sharayatında tek g'ana ilimiy texnik progressinin' aldında barıwshı, tutınıwshılar talabın esapqa alıwshılarutıp shıǵadı. İlimiy texnik progress o'zeginen barıw ushın isbilermenge ilimiy informatsiyalar, pa'n ha'm texnika utısları haqqınlagı bilimleri kerek.

9-Tema: İDEYALAR İNTEGRATsİYASI HA'M MAG'LIWMATLARDIN' İSBİLERMENLİKTİ RAWAJLANDIRIWDAG'I ORNI

1. İsbilermenlik ideyası ha'm onın' mazmunı

İsbilermenlik ha'reketi ma'lim bir ideyag'a tiykarlanıwı kerek.

İsbilermenlik ideyası – bul o'zinde innovatsion ta'replerin sa'wlelendiriwshi ideya.

İsbilermenlik ideyadan baslanadı. Bul degeni aldın isbilermen ne islewi kerekligi, qanday biznes penen shug'ıllanıw za'ru'rigin oylap ma'lim bir ideyanı islep shıg'adı. İsbilermen ideyası u'ziliksiz ra'wishte jetilisip baradı.

İdeyanın' ha'r dayım jetilisip barıwı ushın isbilermende to'mendegi qa'biletler bolıwı za'ru'r:

-isbilermenlik qa'bileti;

-ma'lim o'nim tu'rlerin islep shıg'arıwg'a yaki xızmet ko'rsetiwge jeterli da'rejede za'ru'r bolg'an bilimge iye bolıwı;

-sawda ha'm finans ortalıg'ında da'ldalshılıqtı sho'lkemlestire alıwı;

-innovatsion iskerlik haqqında tu'sinikke iye bolıwı kerek.

İsbilermennin' aqıl-oyı onın' ideyası tutınıwshılardıń talabın biliw ha'm onı qanaatlandıra alıw menen baylanıslı bolıwı kerek.

Biznes penen shug'ıllanatug'ın isbilermenlik ha'reketi jan'a ideyalar menen ha'r dayım ba'nt bolıwı kerek.

Bug'an mısıl etip, Morgan, Ford, Rokfeller usag'an AQShın' belgili adamların keltiriw mu'mkin. Olar o'zlerinin' qarjıları, uqıbı bolg'anı, a'wmeti ju'riskeni ushın emes, ba'lkı ha'r dayım jan'adan – jan'a isbilermenlik ideyaları menen ba'nt bolg'anı, pa'n-texnika jetiskenliklerinen paydalanıp barg'anı ushın da usı da'rejege jetkenler.

İsbilermenlik ideyasın a'bden oylap, puxta biznes rejeni du'zip almag'an isbilermen ha'reketi da'ramat alıw menen emes ba'lkı zıyan ko'riw menen xarakterlenedi. Sonın ushın isbilermenlik ideyası islep shıg'ılar eken, «jeti o'lshep bir kes» degen maqalg'a a'mel qılıw kerek. İsbilermenlik ideyası isbilermenliktin' qay da'rejede qabiletke iye ekenliginen da'lalat beredi.

2. İsbilermenlik ideyası derekleri, tvorchestvolıq, aqılıy hu'jim, onın' ha'm mazmunı

İsbilermenliktin' tiykarg'ı wazıypası o'z ideyaların ma'lim bir ortalıqqa engiziw ushın kerekli bolg'an birlenshi kapitaldı qa'liplestiriwden ibarat.

İsbilermenlik ideyasın a'melge asırıw islep shıg'arıw protsessi menen baylanılı. Bunın' ushın isbilermen o'z ideyaların a'melge asırıw ushın islep shıg'arıwdı sho'lkemlestiriw kerek.

İsbilermenlik ideyalarına ha'm maqsetlerine tuwrı keletug'ın ha'm tartılatug'ın ko'leminen kelip

shıqqan halda jan`a islep shıg`arıw quramın qa`liplestiridi. Eger isbilermen o`z ideyasının` initsiatorı ha`m investori sıpatında qatnasıp atırğ`an bolsa, iskerliktin` sho`lkemlestiriwshi, huqıqıy formasın, ka`rxana ushın qosıp atırğ`an o`z u`lesin aldınna belgilep alıwı kerek. Solay etip isbilermen o`z isin sho`lkemlestiriw printsipi jamiyet ushın jan`a islep shıg`arıw quramın qa`liplestiriw ha`m onda o`zinin` qay da`rejede qatnasıwın belgilep alıwdan ibarat.

O`z isin durıs sho`lkemlestiriw isbilermennin` tiykarg`ı faktorlarınan esaplanadı. Sonın` ushın ha`m isbilermen o`z isinin` quramlı bo`leklerin ha`r ta`repleme itibarg`a alıwı kerek. Isbilermen ha`reketinin` bul ta`replerin u`yreniwde onın` iskerliginin` izbe-izligin baqlaw ayrıqsha a`hmiyetke iye. Bunda isbilermennin` tiykarg`ı ha`reketleri izbe-izligi to`mendegishe bolıwı mu`mkin:

-birinshiden, biznes ideyanı islep shıg`ıw;

-ekinshiden, isbilermenlik ortalıg`ın teren` u`yrenip shıg`ıw;

-u`shinshiden, isbilermennin` ekonomikalıq ma`pi menen biznes ideyasının` o`z-ara tuwrı keliwi, isbilermenlik ideyası menen isbilermenlik ortalıg`ının` o`z-ara sa`ykesligi;

-to`rtinshiden, ideyanı a`melge asırıw ushın kerekli bolg`an kapital kolemin belgilep alıw;

-besinshiden, biznes ideyanı a`melge asırıw ushın kerek bolg`an ka`rxana yaki sho`lkemdi qaliplestiriw.

Ha`r bir isbilermenlik ha`reketinin` tiykarın ma`lim bir ideya quraydı. Bul ideyalar to`mendegiler menen ajralıp turadı: kimdir tovardı jan`adan oraw ideyasın beredi; bazardag`ı bar bolg`an tovarg`a jan`alıq kirgizedi ha`m sonın` menen og`an bolg`an talaptı asırıwg`a ha`reket qıladı.

Isbilermenlik ideyası ko`bine o`zinin` ka`siplik iskerliginde g`a`rezsizlikke erisiw ha`m qosımsha payda alıw qa`lewinde bolg`an adamlarda payda boladı. Bunın` ushın olar ekonomikalıq protsesslerdi ha`r ta`repleme analiz etip, ondag`ı jetispewshiliklerdi anıqlap, og`an o`z ha`reketin bag`darlawg`a umtıladı.

3. Isbilermenlik ideyası ta`jriybeleri

Eger isbilermenlikte o`z biznesin sho`lkemlestiriw ju`zesinen birar bir ideya bar bolsa, ol halda ol isbilermenlik ortalıg`ın o`z ideyası ha`m ekonomikalıq ma`pi menen baylanıslı halda analiz qılıwı kerek.

Isbilermen ma`lim bir ortalıqta anıq bir ideyanı a`melge asırıw formasın belgilep alıwı kerek. Bunday formalardın` tu`ri ju`da` ko`p. Isbilermenlik wazıypaların jeke halda ha`m topar bolıp a`melge asırıw mu`mkin. Qanday formalardı tan`law ideyag`a ha`m de isbilermenlik ortalıg`ına baylanıslı. Ma`selen, sawda ka`rxanasın sho`lkemlestiriw ideyası jeke

halda, gerbish zavodın sho`lkemlestiriw bolsa ma`lim bir topar formasında a`mlge asırılıyay mu`mkin.

İsbilermenlik ortalıg`ın ha`m ideyasın ha`r ta`repleme analiz etiw usı ideyanı a`melge asırıw ushın kerek bolg`an kapital mug`darın belgilep alıwg`a ja`rdem beredi. Bunda isbilermen bankten yaki biznes fondınan kredit alıya ushın biznes – reje yaki texnik- ekonomikalıq tiykardı (TET) islep shıg`ıwg`a tuwrı keledi.

Biznes rejede isbilermen isbilermenlik ideyasına tayang`an halda tovarlar ha`m xızmetler islep shıg`arıw ushın kerek bolg`an sha`rt – sharayatlardı a`melge asırıwda ba`rshe qa`rejetler mug`darın sa`wlelendiredi. Bul jag`dayda kapital ko`lemin belgilew, isbilermenlik ideyasın a`melge asırıw ushın tartılıwı lazım bolg`an finanslıq resurslardı anıqlaw kerek boladı.

İsbilermenlik ideyasın ma`lim bir ortalıqta a`melge asırıw mu`mkinligin anıqlap alıwdı, isti sho`lkemlestiriw boyınsha za`ru`r bolg`an finanslıq qarjılardı alıw alıw dereklerin tan`lag`annan keyin isbilermen o`z iskerligin u`sh bag`darg`a qaratıwı kerek:

Birinshi bag`dar – islep shıg`arıw protsessleri ha`m isbilermenlik quramın basqarıw, bunda menedjment printsiplerinin` tu`ri, sıpatı erkin rawajlanadı. İsbilermen zamanago`y menedjer bolıp, islep shıg`arıwdı bazar talaplarına maslastırı alıyay kerek.

Ekinshi bag`dar – bazardı ha`r ta`repleme u`yreniw. Bazarda bolıp atırg`an protsesslerdi analiz qılmastan isbilermenlik ha`reketin na`tiyjeli alıp barıw ha`m ma`lim da`rejede payda alıw mu`mkin emes.

U`shinshi bag`dar – sherikler menen bolatug`ın baylanıslardı jaqsı jolg`a qoyıw esaplanadı. Bunda isbilermenlikti ja`nede rawajlandırıw jolında sheriklik ortasındag`ı tek g`ana islep shıg`arıw emes, ba`lki ekonomikalıq qatnasıqlardı da jan`a baskıshqa ko`teriwdе belgilengen maqsetke erisiwdin` girewi bolıw mu`mkin.

4. Mag`lıwmatlardın` isbilermenlikti rawajlandırıwdag`ı ornı

İsbilermenlik ha`m kishi biznes shen`berinde orınlanıp atırg`an islerdin` ha`r qıylı tu`rlerine juwap beriwshi mag`lıwmatlardı bazar sharayatında qaliplesiw u`lken sotsial – ekonomikalıq a`hmiyetke iye. Mag`lıwmat bul – islep shıg`arıwshılar, tovardı satıwshılar ha`m qarıydarlar ortasındag`ı baylanıs forması.

Mag`lıwmatlar ishki, sırtqı, da`stu`riy ha`m normativ tu`rlerine bo`linedi. Ishki mag`lıwmat kishi ka`rxana yaki sawda sho`lkemi ishinde aylanadı. Ol ka`rxana iskerligin onın` texnik ekonomikalıq ko`rsetkishleri, materiallıq ha`m miynet qa`rejetleri ko`lemin, naq pul ha`reketin, debitorlıq ha`m kreditorlıq qarızları haqqındag`ı mag`lıwmatlar sa`wlelendiredi.

Sırtqı mag`lıwmatlar o`nim islep shıg`arıwshılardıń tutınıwshılar, ha`kimiyat mekemeleri, bankler, konkurentler ha`m basqa sho`lkemler menen baylanıslardı ta`riypleydi. Bunda tovarlardı satıw ha`m satıp alıw sha`rtleri haqqında sırtqı ortalıq xabarları boladı.

Bizneste ekonomikalıq mag`lıwmatlar ayrıqsha ha`m jetekshi a`hmiyetke iye. Sebebi olar tovar islep shıg`arıw, materiallıq baylıqlardı bo`listiriw, almasıw, tutınıw protsesslerinde adamlar ortasındaǵı qa`tnasıqlardı sa`wlelendiredi.

Bunnan tısqarı isbilermenlikti rawajlandırıwda ilimiy-texnika mag`lıwmatlarınń roli de a`xmiyetli bolıp, olar islep shıg`arıwdıń ilimiy – texnikalıq progress tiykarında rawajlanıwın ko`rsetedi.

10-Tema: İSBİLERMENLİK HİZMETİNİN İMKANIYA TLARIN HA`M ONIN` PAYDASIN ANIQLAW

1.İsbilermenlik imkaniyatları ha`m onıń mazmunı

İsbilermendı o`z iskerliginen qanday materiallıq payda alıwı qızıqtıradı, biraq islep shıg`arıp atırǵan o`nımı tutınıwshını ruwxıy ha`m ekonomikalıq jaqtan qızıqtıra alsa g`ana, o`z isin rawajlandırıw ushın jeterli qarjı toplaw ha`m da`ramat alıwdı ta`miynlewı mu`mkin.

Kishi isbilermenliktin` unamlı ta`repleri, olardıń kapitalınıń kishiligi, tez aylanıwshan`lıǵı, islep shıg`arıw qurallarınıń tezde almasıw

imkaniyatları bolıp esaplanadı. Onıń bir qansha abzallıqqa iye bolıw imkaniyatı to`mendegilerden ibarat:

-izleniw, jan`a o`nimlerdi ha`zirgi zaman talabına jetkew ha`m o`zlestiriw, olardıń talabı tez o`zgerip turıwın, istin` qa`wipi esapqa alg`an halda kishi birlespelerde islep shıg`arıw;

-tez texnikalıq servistin` isenimliligi ha`m tutınıwshılar menen bekkem baylanıslar ornawı;

-islep shıg`arıwdı maslasıwshı ta`rizde sho`lkemlestiriw ha`m o`nim satıwdı bazar talaplarına, ha`mde bazar jag`dayları o`zgerislerine muwapıq alıp barıwı;

-artıqsha isshi ku`shin o`zine sin`diriwi;

-basqarıwdıń a`piwayılıǵı, u`lken administrativ apparatlarınń joqlıǵı, qurılıs ha`m proekt quwatlarınń o`zlestiriwde qısqa mu`ddette kapital qa`rejetlerinin` tez o`zin aqlawı, kapital aylanbası tezligi;

-shiyki zat ha`m miynet resursları, islep shıg`arıw shıg`ındılarının tolıǵıraq ha`m na`tiyjelirek paydalanıwdan qa`liplesedi.

İsbilermenlikte jan`a xabar texnologiyaların, jan`a ideyalar ha`m o`ndiristi modernizatsiyalaw menen islewdi ta`miynlew imkaniyatları jeterli da`rejede bar. Sebebi kishi biznes sub`ektleri payda alıwdı ta`miynlewleri ushın islep shıg`arıp atırǵan o`nimlerin sıpatlı ha`m ba`sekege shıdamlı bolıwın ta`miynlewleri kerek.

Bul bolsa isler shıǵarıw protsessine jan`a texnika ha`m texnologiyalardı qollanıw tiykarında a`melge asırıw mu`mkin. Olar bunı an`lı ra`wishte islep shıǵarıwǵa qollanıwǵa itibar berdi. O`zbekstanda kishi ka`rxanalar sistemasın ju`zege keltiriw to`mendegi imkaniyatlardı jaratadı:

- jan`a mu`lkshilik formalarınan` payda bolıwı na`tiyjesinde jan`a xojalıq qatnasıqlarınan` engiziliwi erkin miynet resursları bazarınan` qaliplesiwi, islep shıǵarıwda bosatılatug`ın shaxslardıń islep shıǵarıwǵa ko`birek tartıwǵa sha`rt-sharayatlardıń jaratılıwı;

- jumısqa jaramlı halıqtın` bazar talapları tiykarında qasıplıq sheberligin asırıw;

- halıqtın` halıq tutınıw tovarlarına bolg`an talarların tolıǵıraq qanaatlandırıw ushın islep shıǵarıwdı xalıq jasaytug`ın jerlerge jaqınlastırıw;

- milliy ha`m ko`rkem o`nermentshilikti tiklew, kishi ha`m orta qalalardı, awıllıq elat punktlerin rawajlandırıwǵa ja`rdem ko`rsetiw, ha`r bir region ushın ju`da` a`xmiyetli bolg`an halıq xojalıǵı na`tiyjeliligın asırıw.

O`zbekstanda kishi ka`rxanalardı finanslıq qollap-quwatlaw sisteması jetilistiriliwi n`a`tiyjesinde kishi jeke bizneske xızmet ko`rsetetug`ın bankler, fondlar, investitsiyalıq ha`m qamsızlandırıw sho`lkemleri o`zlerinin` iskerligi menen olardıń ha`reketlerin xoshametlep rawajlanıwları ushın za`ru`r bolg`an sha`rt-sharayatlardı jaratıp atır.

2. Kishi biznestin` o`zine ta`n o`zgeshelikleri ha`m imkaniyatları.

Kishi biznes ka`rxanaları iri firmalardan pariq qıladı ha`m bazar ekonomikası sharayatında mu`mkinshiliklerin a`melge asırıw ushın u`lken imkaniyatlarg`a iye. Olar basqarıw ha`m qararlar qabıl etiwde erkinlikke, texnologiyalıq ajıralg`anlıq, epshilik o`zlerinin` iskerligin iri ka`rxanalar qıla almag`an isti en` u`lken payda alıw menen sho`lkemlestiriwge ja`rdem beredi.

Kishi ka`rxanalar isler shıǵarıp atırg`an o`nimlerinin` tu`rlerin o`zgertip, tutınıwshılardıń o`zgeriwshen` talaplarına ko`re tovarlar islep shıǵarıw menen bazar jag`dayınan` o`zgeriwine tez juwap qaytarıw qa`biletine iye. Olar adamlardıń ma`wisimlik mu`ta`jlikleri: qısqı ha`m jazǵı dem alıw, muzqaymaq, salqın ishimlikler islep shıǵarıw kibilerdi tolıraq ha`m sıpatlı qandırıw imkaniyatına iye.

Tutınıwshılar menen tuwrıdan-tuwrı baylanıs kishi firmalardıń tiykarg`ı qa`siyetlerinen esaplanıp, bunday jag`day iri islep shıǵarıwda bayqalmaydı. Ma`selen, kishi nanbayxana nan o`nimlerin tayarlaydı ha`m sol jerdin` o`zinde onı qarıydarlarg`a satadı, qarıydarlardan buyırtpalar aladı. Sonın` menen birge sol jerdin` o`zinde qarıydarlardıń pikirlerin ha`m ma`sla`ha`tlerin biliwi mu`mkin.

Kishi ka`rxanalar tovarlar ha`m xızmetler bazarınan` belgilengen segmentinde qa`nigelesedi.

Qa`nigelesiw miyneto`nimdarlıg`ın asırıw, materiallıq qa`rejetlerdi pa`seytiw, o`nimnin` sıpatın asırıwdın` a`hmiyetli faktori.

Kishi bizneste kishi baslang`ısh kapital menen jeke isti baslaw ha`mde qısqa mu`ddette o`ndiristi sho`lkemlestiriw imkaniyatın beredi.

Kishi firma basshısı basqa ha`r qanday firmalarg`a qarag`anda xojayınlıq sezimin joqarı da`rejede an`laydı sebebi, ol joqarı basqarmalardıń buyırıqlarınan tolıq azat, bul jag`dayda shaxsqa mu`lk iyesi, menedjer, esapshı, biznesmen birlesedi.

Materiallıq ha`m ruwxıy jetiskenliklerdi alıw maqsetinde o`nimli miynet islew ushın onda umtılw boladı. İsbilermen initsiativalıq, turaqlılıq penen do`retiwshilik jumıs alıp baradı.

Sebebi o`zinin` miynetinen, ulıwma islep shıg`arıwdı joqarı da`rejede sho`lkemlestiriwden alinatug`ın paydasının` asıp barıwı onın` ma`pdarlıq da`rejesinin` asıp barıwın ta`miynleydi.

Kishi ka`rxanalar jergilikli sharayatlarg`a, u`rp-a`detlerge, da`stu`rlerge tez maslasıw qa`biletine iye. Bul sıpatlar kishi bizneske jergilikli xalıq ushın da`stu`riy tovar islep shıg`arıw, xızmetler ko`rsetiw tarawındag`ı iskerligin rawajlandırıw imkanın beredi. Sonın` ushın ha`m kishi ka`rxanalar ustashılıq, o`nermentlishik buyımları, ko`rkem dekorativ buyımlar, u`y ha`m awıl xojalıq a`sbapları, qurılıs detalları, balalar oyınshıqları, milliy xarakterdegi azıq

–awqat tovarların islep shıg`arıw tarawlarında ken` tarqalg`an.

İri islep shıg`arıwg`a qarag`anda kishi ka`rxanalar o`zlerin saqlap turıw, xızmet ko`rsetiw ha`m basqarıwda kem qarejet talap etedi. Olar ushın qa`rejetlerdin` tez qaplanıwı, qarjılardıń tez aylanıwı xarakterli. Joqarıdag`ılardıń ba`rshesi u`nemlilik penen xojalıq ju`ritiwge, paydalılıqqa erisiwge, texnikalıq rawajlandırıw ushın qarjılardı toplawg`a imkan beredi.

Bul bolsa kishi ka`rxanalardıń miynetti sho`lkemlestiriwde miynetti bo`listiriwdin` ayırım printsiplerin jolg`a qoyıw, isshilerdin` jumıs tarawında bir-birlerin o`z-ara almastıra alıwı, olar ortasındag`ı isenimli qatnasıqlar kibi qasiyetlerdi ju`zege keltiredi. İslep shıg`arıwdın` kishi ko`lemde bolıwı ja`ma`a`da ruwxıy sharayattı jaqsılaw, isshiler turaqsızlıg`ın kemeytiriw, basshılar ha`m boysınıwshı isshiler ortasındag`ı qatnasıqlardı demokratiyalıq tiykarlarda qurıw, initsiativalıq, do`retiwshilik ortalıqların jaratıw imkaniyatların beredi.

Kishi ka`rxanalardıń xojalıq iskerliginde turaqlı ha`m payda alıw menen islewge erisiw imkanın beredi.

3. İsbilermennin` jeke maqseti ha`m nou-xau

İsbilermen – bul g`ayratlı, a`hmiyetli ha`m quramalı maqsetlerdi a`melge asırıwg`a qarar etip, jan`a ideyalardı a`melge asırıw menen baylanışlı ba`rshe juwapkershilikti o`z moyına alıp ta`wekel is

ju`rgiziwshi shaxs esaplanadı. Isbilmennin` jeke maqseti o`z ideyaların a`melge asırıw arqalı, o`zi islep shıg`arıwdı basqarıw menen bir waqıtta, islep shıg`arıw ko`lemin ko`beytip barıwına, is ko`leminin` o`siwine, kapitaldı ko`beytiwge ha`reket etiwı.

Ka`rxana iskerligin na`tiyjeli alıp barıwı ushın biznesmen ha`m isbilermen to`mendegi sıpatlarga iye bolıwı kerek:

- o`z tarawının` bilimdanı bolıwı;
- ekonomika tiykarların biliwi;
- huqıqıy ta`rbiyashı bolıwı;
- psixolog bolıwı;
- komp`yuter texnikasın biliwi;
- shet tillerin biliwi ha`m basqalarga iye bolıwı

kerek.

Isbilmennin` maqseti jan`a pikir ha`m ideyalardı izlew, analiz etiw, o`zinin` initsiativalıq, jaratıwshan`lıq qabiletlerin ju`zege shıg`arıw, o`z isin rawajlandırıwda jetiskenlikke erisiw esaplanadı.

Isbilermen bazar qatnasıqlarına maslasıw maqsetinde o`zinin` o`ndiris protsessinde jan`alıq sıpatında ta`n alıng`an innovatsilardan paydalanıwg`a bolg`an umtılw da`rejesi, iri ka`rxana ha`m korporatsiyalarga salıstırg`anda joqarı boladı. «Nou-xau» bul islep shıg`ılğ`an ilimiy jan`alıqlar bolıp inglizshe «Know-how» so`zin bildiredi. Onın` ma`nisi «qandaylıg`ın bilemen» degendi an`latadı. Jaratılğ`an jan`alıqlar belgili bir tarawda islep shıg`arıwdag`ı, jan`a tovarlardı jaratıwdag`ı, finanslıq tarawdag`ı,

isshilerdi basqarıwdag`ı yaqi o`ndiristi basqarıwın sho`lkemlestiriwdegi jan`alık bolıp esaplanadı.

A`lbette, bul jan`alıq arnawlı patentlestiiriw, yag`nıy onı jaratqan fizikalıq shaxs yaqi yuridikalıq ka`rxana olarg`a arnawlı patent arqalı iyeligin ta`miynlew za`ru`r. Bul jan`alıq qaliplesiw usılları og`an avtor o`z iyeligin tastıyıklamag`ansha sır saqlanadı. Jaratılğ`an jan`alıqtan paydalanıw ushın ha`r bir fizikalıq shaxs ha`m yuridikalıq sub`ektler olardan paydalanıw ushın «patent» yaqi «litsenziyanı» satıp alıwı mu`mkin. Bul ayırım kishi biznes ka`rxanalarının` u`stinlik darejesin ta`miynleydi.

Bul ilimiy jan`alıqlar do`retilgen jaratılıslarına beriletug`ın «patent» yaqi «litsenziyalar» formasında onı jaratqanlarga beriledi. Litsenziya bul jaratılğ`an jan`alıqlardan paydalanıwg`a berilgen ruxsatnama. Kishi ka`rxanalarda jan`alıklarga bolg`an umtılwın` tiykarı sebebi ba`sekige shıdamlı bolıw ha`m ma`lim za`ru`riy mug`darda onnan artıq da`rejede payda alıw esaplanadı.

Bazar qatnasıqları sharayatında o`nimdi sertifikatsiya qılıw u`lken a`xmiyetke iye. Bunın` ma`nisi ha`r bir islep shıg`arılıp atırg`an o`nim og`an berilgen sertifikatqa sa`ykes bolg`anda g`ana, bazarda og`an tutınıw talabı boladı.

O`nim sertifikatı usı o`nimdi islep shıg`arıw ushın ketken o`nim ha`m xızmetler normasın bildiredi. Sertifikat o`nim pasportı dep aytsaq da qate qılmaymız. O`nimlerge sertifikat berilgende onı

ma`mleket standartlarına, shet elde shıg`arılğ`an o`nim bolsa shet el standartlarına juwap beriwi lazım. Juwmaqlap aytqanda ha`r qanday o`nim ma`mleketlik standart sho`lkemlerinen sertifikattı alıwı ha`m og`an a`mel qılıwı kerek. Bul o`nimlerdin` sıpatlı bolıwın ta`miyeleydi.

4. Bizneste isbilermenlik paydasın anıqlaw

İsbilermen – bul g`ayratlı, a`hmiyetli ha`m quramalı maqsetlerdi a`melge asırıwğ`a qarar etip, jan`a ideyalardı a`melge asırıw menen baylanış ba`rshe juwapkershilikti o`z moynına alıp ta`wekel is ju`rgiziwshi shaxs esaplanadı.

Biznesmennin` bir neshe toparları bar. Olar:

-alıp –satıw bazarında ha`reket qılıwshi biznesmen;

-o`z isi ha`m o`z firması bar haqıqıy biznesmen;

-o`z kommertsialıq islerin ma`mleket mekemesinde islep turıp alıp barıwshi biznesmen;

-brokerlar, bank xızmetshileri, qospa ka`rxana isshileri ha`m o`z jolın tan`lap atırg`an jaslar.

İsbilermenlik biznestin` bir bag`darı bolıp ol pul tabıw emes, ba`lki jaratıwshan`lıq iskerligi arqalı da`ramat alıwdı bildiredi.

Biznes – bul jeke baylıq, payda arttırıwğ`a qaratılğ`an is. Biznesmen biznes penen shug`ıllanıwshi shaxs. Biznes bul – kommertsiya, sawda, tarmaq, firma, aktivlik, isbilermenlik, epshillik degen. Biznestin` ma`nisi almastırıw bolıp, puldı

tovarg`a, tovardı pulg`a ha`m ja`ne puldı tovarğ`a aylandıradı

P-T-P¹

Bul jerde P¹ dın` mug`darı P nın` mug`darınan ko`p, yag`nıy paydası menen qaytkan pul.

İsbilermenlik ha`reketi bolsa – qolındag`ı baylığ`ınan biznes penen shug`ıllanıw ushın paydalanatug`ın aktiv ha`m initsiator adamnın` intellektual ha`reketi. İsbilermenlik bul awır miynet, epshillik, jokarı sheberlik, bilimdanlıq, initsiativalıq demekdir.

Haqıqıy isbilermen o`zinin` erkin ideyasına iye bolıwı kerek. İsbilermenlik biznestin` en` tiykarg`ı elementi. İsbilermenlik biznesi- bul o`nim islep shıg`arıw yaki xızmetler ko`rsetiw arqalı daramat tabıwdı na`zerde tutıwshi iskerlik.

İsbilermenlik xarakterli qırları: initsiativalıq, shaqqanlıq, epshillik, do`retiwshilik iskerliginde izleniwshilik, o`z ideyasına iyelik, ta`wekelshilikke meyil, jaratıwshi, talantlı adamlar. Olardın` tiykarg`ı maqseti isbilermenlik paydasın alıwğ`a umtılw.

Biznestin` xarakterli qırları: iskerlikti tiklewge, erisilgen jetiskenliklerdi bekkemlewge umtılw, payda keltiriwshi iskerlikke iye bolıw, kapital iyesi bolıw, turaqlılıqqa umtılwshi, pikirlew, minez kulkında konservator, menedjer sheberligi bar adamlar. Olardın` maqseti kapital da`ramatın alıw.

Demek, biznestin` maqseti paydanı turaqlı jag`dayda keltiriw, onı u`ziliksiz asırıp barıw. Isbilermennin` ha`mme pikiri, hareketleri, sarp – qa`rejetleri tiykarınan payda alıwg`a qaratılğ`an boladı.

Zıyan ko`riwge, jog`altıwlarg`a, ekonomikalıq kriziske karatılğ`an biznes bolmaydı. Biraq bizneste ha`r dayım awır miynet, shaqqanlıq, epshilik, bilimdanlıq ha`m initsiativanı talap etedi.

Biznestin` maqsetleri, wazıypaları ha`m tiykarg`ı na`tiyjeleri qanshelli anıq belgilep alıng`an bolsa, onın` qa`wipi de sonsha kem boladı. Demek, isbilermen o`z maqseti jolında o`z ha`reketin bazar talabına sa`ykeslestirip, qarıydar ushın za`ru`r ham kerekli o`nimlerdi islep shıg`arıwg`a, xızmetler ko`rsetiwge, satıp alıwg`a, satıwg`a, ba`sekilesiwde aktiv qatnasıwg`a ha`reket qıladı.

Ha`r qanday isbilermen birar isti baslawdan aldın eki tiykarg`ı faktordı:

-usı waqıtag`ı sha`rt-sharayatlardı;

-o`zinin` tutqan ornı ha`m imkaniyatın anıqlap alıw za`ru`r.

Birinshi faktor boyınsha isbilermen o`zinin` is ha`reketin firmanın` sırtqı ortalıg`ına qarata quwatı ha`m kemshiligi, sırtqı ortalıqtan kelip shıg`atug`ın imkaniyatlar ha`m analizlerdi inabatqa alıp belgilewi za`ru`r. Yag`nıy bir isti baslawdan aldın isbilermen:

-qaysı islep shıg`arıw tarawında is ju`rgiziw;

-qansha pul sarplaw;

-ha`zirgi sharayatta qanday tarawlar basqalardan ma`li u`stinlikke iyeligı;

-talap ha`m onın` qanday qandırılıwı;

-o`zinin` imkaniyatların erinbey u`yreniwi kerek.

Bul analiz arqalı firma iskerliginin` jag`dayı ha`m biznesti rawajlandırıwdın` bag`darları, keleshektegi perspektivasın bahalawg`a imkan beredi.

Ekinshi faktor –bul isbilermenliktin` potentsialı ha`m onın` qaysı bir tu`rdegi iskerlikti durıs tan`lap alıw ma`selesi. Bunın` ushın isbilermenler to`mendegi tiykarg`ı sorawlarg`a juwap bere alıwları kerek.

-Men nenii maqul ko`remen – buyımlar yaki zatlar menen islesiwdi me yaki adamlar, ideya-pikirler menen shug`ıllanıwdıma?

-O`z miynetimnin` materiallıq na`tiyjesin ko`riwdi qa`leymenbe?

-Jeke ta`rtipte islewdi abzal ko`remenbe yaki ja`ma`a` quramında ma?

-Orınlanıwı fizikalıq ku`sh talap etetug`ın isti isley alaman ba?

-Birewge basshılıq qıla alamanba?

Isbilermenlikte da`slepki qademdi durıs tan`law ha`m jetiskenlikke erisiw imkaniyatına iye bolıw ushın tek islew kerek.

Isbilermenlik ha`reketinin` na`tiyjelilik da`rejesi onı o`ndiristi sho`lkemlestiriw ha`m alıp barıw ushın za`ru`r bolg`an kapital menen (shiyki zat, texnika ha`m texnologiyalar ha`m isshi ku`shinin`

u`ziliksizligin) ta`minlewge, kredit protsentleri, shet el valyutaların tartıw, salıq to`lemleri da`rejesine, tiykargı fondlardan, aylanba qarjılardan paydalanıw da`rejesine ha`m olardıń islep shıg`arıp atırǵan o`nimlerine bolǵan talapka ha`mde o`ndiristi sho`lkemlestiriw ha`m onı basqarıwǵa baylanıslı.

11-Tema: İSBİLERMENLİK KA`RXANALARININ` SIRTQI EKONOMİKALIQ İSKERLİGİ

1. Sırtqı ekonomikalıq baylanıslar xızmeti

Bazar ekonomikas qatnasıqları erkin huqıqıy ha`m ekonomikalıq sub`ektler ortasında a`melge asırıladı. İsbilermenlerdi payda, joqarı da`rejede da`ramat alıwı olardı tek ishki tutınıw bazarı talarları qandımaydı. Sebebi bazar ekonomikasının` ekonomikalıq su`reni kem qarejet sarıplap kobirek payda alıwdan ibarat.

İsbilermen paydanı asırıp barıw maqsetinde o`ndiris kolemin asırıp baradı. Bul tiykarınan sırtkı tutınıw bazarı menen baylanıslı boladı.

Demek isbilermen ka`rxanaları sırtkı tutınıw bazarlarına o`z o`nimleri menen kirip barıwı bazar ekonomikas sharayatında ku`sheyedi. Bunın` ushın onın` islep shıg`arıp atırǵan o`nimleri sıpatlı, arzan ha`m ba`sekege shıdamlı bolıwı kerek. Ka`rxanalardıń sırtqı ekonomikalıq baylanısları ku`sheye baradı. Sebebi ka`rxanalar o`zleri ushın za`ru`r bolǵan islep shıg`arıw quralları, texnika ha`m texnologiyalardı shet el ka`rxanaları menen

ekonomikalıq baylanıslardı ornatiw ornına, satıp alıw arqalı iye bolıwları mu`mkin. Tek g`ana aldın`g`ı o`ndiris texnologiyalarına tiykarlag`an islep shıg`arıw ta`repinen jaratılǵan tutınıw o`nimleri ba`sekege shıdamlı bolıp payda keltiriwi mu`mkin. Demek ha`r qanday mu`lk formasına tiykarlanıwǵa qaramastan islep shıg`arıw ka`rxanaları sırtqı ekonomikalıq iskerlikti alıp barıwı onın` ekonomikasının` rawajlanıwının` tiykarg`ı sha`rti. Ka`rxananın` sırtqı ekonomikalıq iskerligi sırt ma`mleket ka`rxanaları ortasında pul, investitsiya, tovar, kapital, islep shıg`arıw texnologiyaları ko`rinisindegi ekonomikalıq qatnasıqlar ko`rinisi.

2. Ka`rxanalar eksport ha`m import etiwshi sub`ektler sıpatında

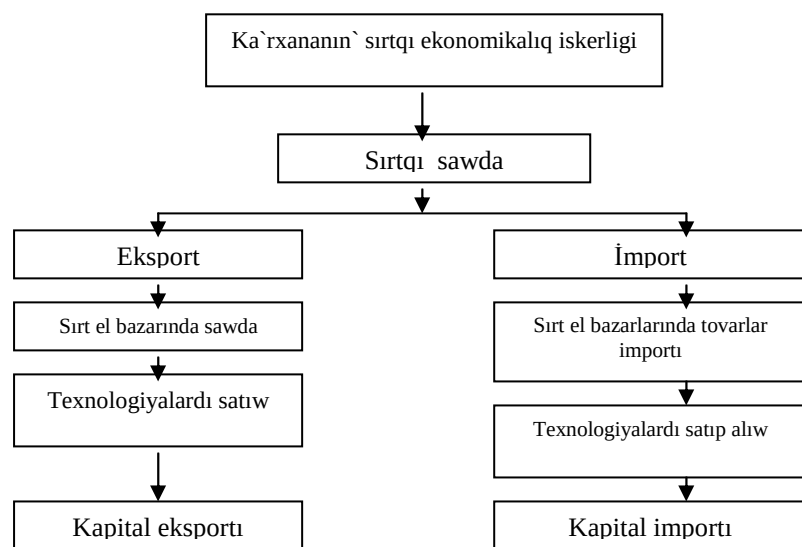
Ka`rxanalardıń sırtqı ekonomikalıq baylanısları, olardıń alıp baratug`ın sırtkı ekonomikalıq operatsiyalarına baylanıslı. Ekonomikalıq operatsiyalar eksportı bul ka`rxanalar ta`repinen sırtqa shet el tutınıwshılarına shiyki zat, tayar tovar sıpatındag`ı o`nimler, texnika ha`m texnologiyalar quraydı.

Karxanalardıń na`tiyjeliliginin` da`rejesi olardıń eksportqa shıg`arıp atırǵan o`nimlerdin` ko`lemine ha`m valyuta tusimlerine baylanıslı.

O`nimnin` eksport da`rejesi qun formasında import formasındag`ı tovarlardı valyuta formasındag`ı qunınan jokarı bolsa ka`rxana na`tiyjeli, payda alıp islep atırǵanlıǵın bildiredi. Import bul sırt

ma'mleketler isbilermenlik ka'rxanalarinan satıp alinatug'ın za'ru'r bolg'an islep shıg'arıw quralları, texnika, texnologiyalar ha'm shiyki zat yaki tayar tutınıw tovarları qunına aytiladı.

Tovarlar importı ha'r bir ka'rxana ta'repinen ishki tutınıw bazarında bolmag'an tovarlardı satıp alıwg'a tiykarlanıwı kerek. Ka'rxanalardın' sırtkı ekonomikalıq iskerligin to'mende (1-su'wret) ko'riw mu'mkin.

Ha'r bir sırtkı ekonomikalıq iskerlikte qatnasıwshı isbilermenlik ha'reketi menen shug'ıllanıwshı karxanalar o'zlerinin' eksport ha'm import talapların teren' an'lap alg'an jag'dayda a'melge asırıwları kerek.

Ka'rxanalardın' eksport qa'bileti olar islep shıg'arıp atırg'an o'nimlerdin' ba'sekige shıdamlılıq da'rejesine baylanıslı. Bunı anıqlaw ushın isbilermen islep shıg'arıp atırg'an tovarlarına bolg'an talaplardı ha'm onın' rawajlanıwı o'zinin' finanslıq ekonomikalıq qa'biletin, materiallıq – texnikalıq bazasın teren' u'yrenip barıwı kerek. Sonın' menen birge ol islep shıg'arıp atırg'an tovarg'a basekege tu'siwshi tovar islep shıg'arıwshı isbilermen sub'ektlerin islep shıg'arıwdın' unamlı ha'm unamsız ta'replerin u'yreniwleri de za'ru'r esaplanadı. Sebebi eksport ha'm import penen shug'ıllanıwshı sub'ektler islep shıg'arıw ha'm tutınıw bazarı talapların u'yrenip barıw tiykarında o'nim islep shıg'arıw boyınsha tiyisli sheshimler qabıl etedi. Eksport ha'm import penen shug'ıllanıwshı islep shıg'arıw sub'ektleri ma'mleket sırtqı ekonomikalıq siyasatın teren' u'yreniwleri zaru'r.

Ayırım ma'mleketler o'zlerinin' ishki tutınıw bazarın qorg'aw maqsetinde proteksionizm siyasatın ju'rgizedi. Bul siyasat tiykarınan milliy tutınıw bazarına sırt ma'mleketler o'nimleri kirmesligi ushın bajı to'lemleri qunın asırıw esabın, yaki kirip keletug'ın tovarlar dizimlerinin' ko'lemin shegaralaw arqalı qorg'aydı.

Eksportta bolsa friterderlik siyasatın qollaydılar. Bul siyasattı a'melge asırıwdan maqset shet el tutınıw bazarların iyelewge tiykarlang'an. Eksport etiwshi

ka`rxanalarg`a salıq to`lemleri kemeytiriliwi tiykarında bul siyasat a`elge asırıladi.

Friterderlik siyasatı ko`binese «erkin sawda» zonaların qaliplestiriwde qollanadi. «Erkin sawda» siyasatına tiykarlang`an halıq aralıq sawda tiykarınan ekonomikalıq jaqtan bekkem, olardıń o`nimlerin ba`sekiles ma`mleketlerde a`melge asırıladi.

Proteksionizm siyasatında eksport ha`m import tiykarınan ma`mleket ta`repinen berilgen kvotalar arqalı a`melge asırıladi.

Halıq aralıq ekonomikalıq qatnasıqlarda sawda tiykarıg`ı ekonomikalıq qatnasıqlardı sa`wlelendiredi. Ayırım ma`mleketler halıq aralıq sawda tarawında o`zge ma`mleketlerdin` bul tarawdag`ı qatnasıqların kemsitiwge ha`reket etediler. Halıq aralıq ekonomikalıq qatnasıqlarda sırtqı bazardı iyelewde tiykarınan eki dol arqalı a`melge asırıladi. Birinshi jol shet eldin` sırtqı sawda bazarına a`ste-aqırınlıq penen qa`dembe-qa`dem kirip barıwg`a tiykarlanadı ha`m keleshekte islep shıg`arıwdın` ma`lim bir tarmaqlarında o`zlerinin` statusına iye boladılar. Bul usıl arqalı shet el sırtqı sawda bazarların iyelew Yaponiya ma`mleketi ta`repinen qollanıp kelinbekte. Na`tiyjede ol AQSh ta en` iri avtomobillerdi sırtqı shet el bazarına alıp kiriwshi ma`mleketke aylandı. Ekinshi jol sırtqı shet el bazarın bir neshe tarmaqlar bag`darında iyelew ha`m a`ste aqırın olar ushın na`tiyjeli bolg`an tarawlarda o`z statusın saqlawg`a tiykarlanadı.

3. Xalıq aralıq sawdada baha

Halıq aralıq sawdada qatnasıqlar halıq aralıq bahalar menen belgilenedi. Biraq halıq aralıq sawdada bir qıylı qundag`ı tovaralar baxalanadı dep bolmaydı.

Bahalar ha`r dayım ozgerip turadı. Onın` tiykarıg`ı sebepleri to`mendegilerden ibarat:

-marketing faktorları. Ol o`z ishine bazardı jag`dayın, tovarlardın turleri ha`m olar menen bazardı toyındırıw, firmalardıń bazardag`ı strategiyalıq jag`dayı ha`m tutınıwshılarg`a shıg`ıw jollarınan, kontrakt sha`rtleri, kontraktta kelisilgen tiykarıg`ı sha`rt-sharayatlar, kontrakt pitiminin` mu`ddetleri (qısqa yaki uzaq), to`lew sha`rtleri (valyuta)dan;

-xojalıq pitimi. Islep shıg`arıw ka`rxanaları o`zlerinin` sırtqı sawda operatsiyaların o`z-ara kelisiwi tiykarında a`melge asırıladi.

Tovarlardı a`dette naq pullarg`a satılğ`anı maqul. Bul jag`dayda isbilermen pulı ha`r dayım aylanısta boladı. Halıq aralıq sawda pitimi kredit arkalı da a`melge asırıladi. A`dette kredit to`lemleri satıp alıwdan aldın yaki satıp alg`annan keyin de to`lenedi.

Tovarlardı kreditke satıw eksport qılıwshi sub`ekt paydası, kredit pulın import qılıwshi sub`ektten alg`anda g`ana seziwi mu`mkin. Import qılıwshıg`a onın` paydası sonnan ibarat, satılğ`an tovarlar esabına eksportına kreditke alıng`an tovarlar esabınan haq to`leydi. Ulıwma alg`anda eksport ha`m import qılıwshi sub`ektlar ushın kredit arqalı sawda

operatsiyaları olar ushın ekonomikalıq a`hmiyetke iye. O`ndiris protsessii toqtamaydı. Tutınıw bolsa a`melge asırılıp baradı. Halıq aralıq sawdada ma`mleketler ortasında «barter» usılında, yag`nıy tovarlardın` ulıwma qunına tiykarlang`an halda bir tovar ekinshi tovarg`a usı qun da`rejesinde almasıwı ju`z beredi.

4. Ka`rxanalarda kapital ha`m texnologiyalardıń eksportı ha`m importı

Ka`rxanalardıń ekonomikalıq baylanısları ishinde kapital ha`m texnologiyalardıń eksportı ha`m importı da ekonomikalık baylanıslardı rawajlandırıwda ayrıqsha a`hmiyetke iye.

Kapital eksportı ekonomikalıq rawajlang`an ma`mleketlerden ekonomikalıq rawajlang`anlıg`ı talap da`rejesinde bolmag`an, kem rawajlang`an ma`mleketlerge shıg`arıladı. Ha`zirgi da`wirde iri rawajlang`an ma`mleketler de o`z-ara kapital eksportı menen de shug`ıllanadı.

Kapital eksportı ssuda kapitalı sıpatında a`melge asırıladı. Ssuda kapitalı arnawlı qa`niygelestirilgen bankler, jeke mulkdarlar ha`m ma`mleket tarepinen de beriliwi mu`mkin. Kapital qarjılardı bir ma`mleketten ekinshi ma`mleketke alıp shıg`ıwı kapital investitsiyası formasında amelge asırıladı. Sırt el investitsiyaları kredit formasında beriliwi menen birge ol qospa ka`rxanalardı sho`lkemlestiriw maqsetinde o`nimdar investitsiya formasında da shıg`arıladı.

Halıq aralıq kreditlerdi investitsiya formasında shıg`arıwdan maqset:

-bajı to`lemlerin aylanıp o`tiw;

-ma`mleketlerdegi shiyki zat, islep shıg`arıw, isshi ku`shi resursları qunındag`ı parıqlardan paydalanıw;

-islep shıg`arıp atırg`an o`nimlerdin` ba`sekige shıdamlılıg`ın asırıw, tiykarınan o`ndiris qarejetlerin kemeytiriw esabınan;

-sırt el investitsiyalarınan` milliy ekonomikag`a kirip keliwi menen baylanıslı bolg`an salıq to`lemleri jen`illiklerinen paydalanıwdan ibarat.

Sırt el kapitalının` isbilermenlik kapitalı sıpatında milliy ekonomikag`a kirip keliwinin` sotsiallıq ekonomikalıq ma`nisi to`mendegilerden ibarat.

-milliy ekonomika rawajlanıwı ushın za`ru`r bolg`an, kuramalı texnologiyalardı talap etiwshi o`nimlerdi islep shıg`arıwıg`a erisiwden;

-ka`rxanalardı jan`a o`ndiris texnikası ha`m texnologiyaları menen qurallandıırıw;

-milliy ka`siplik o`nerge iye bolg`an qa`niygeli isshilerdi tayarlawdan;

-tovarlardı import qılıw esabınan onı islep shıg`arıw finanslıq jaqtan abzallıg`ınan ibarat.

Kapitaldı shetke shıg`arıw eki formada tuwrı investitsiyalastırıw ha`m papkadag`ı investitsiyalastırıw formasında a`melge asırılardı.

Tuwrı investitsiyalastırw kapital qoyımları sarıplanıp atırğ'an ob'ektti qadag'alaw huqıqın beredi. Tuwrı investitsiyalastırw kim ko`birek investitsiya ajıratısa sol investor investitsiya qa`rejetleri u`stinen tolıq qadagalawdı ornatadı. Belgilengen ob'ekt boyınsha papkadag`ı investitsiya onın` u`stinen tolıq qadag'alaw ornatılıwın ta`miynleydi.

Bazar ekonomikası sharayatında papkadag`ı investitsiyanın` a`hmiyeti asıp barmaqta. Bul tiykarınan islep shıg`arıw texnologiyaları sawdası menen baylanıslı.

Texnologiyalar sawdası menen tiykarınan onı islep shıg`arıwshı ka`rxanalardan alıp satıw mu`mkin yaki satıwshıdan onnan paydalanıw huqıqın satıp alıw jolı menen a`melge asırıw mu`mkin. Bul tiykarınan janalıq patentlerin satıp alıw esabınan a`melge asırıladı. Islep shıg`arılğ'an jan`alıq texnologiyaları «NOU-XAU» jan`alıqları patentlerine baylanıslı bolmawı mu`mkin. Biraq onı o`ndiriste qollanılsa sawda na`tiyjeliligın beriwı mu`mkin. Bul janalıq ma`lim bir texnologiyanı a`melge asırıw menen baylanıslı bolğ'an o`ndiris protsessin og`an sarıplanatug`ın finans qarjıları qa`rejetlerin ha`m basqa sawda menen baylanıslı bolğ'an operatsiyalardı o`zinde sa`wlelendiriwi mu`mkin.

Sırt el jan`a o`ndiris texnologiyaların tartıwdın` ja`ne bir usılı, bul jan`alıqtan paydalang`anlıq ushın «litsenziya» haqısın to`lew arqalı a`melge asırıw mu`mkin. «Litsenziya» to`lemleri royalti

to`lemlerinin` bir ko`rinisi bolıp ol to`mendegi formula tiykarında esaplanadı.

$$R_s = \frac{R \cdot 100}{S} \cdot 100\%$$

Bul jerde:

Rs - royalti to`lem da`rejesi;

R - jıllıq royalti to`lemi;

S - jıllıq satılğ'an tovarlar sap qunı.

Jıllıq satılğ'an tovarlardın` sap qunı qıya salıqlar ha`m ha`r qıylı to`lem ha`m jıyımların ayırğ'annan keyingi qunı esaplanadı.

Juwmaqlap aytqanda ha`zirgi da`wirde ma`mleketler olardın` sub`ektleri ortasında ekonomikalıq qatnasıqlardı rawajlandırıp turıp milliy ekonomikanı rawajlandırıwdın` halıq aralıq integratsiyasız ko`z aldımızg`a keltiriw qıyın.

12-Tema: İSBİLERMENLİK XİZMETİNDEĞİ QA`WİP QA`TERLER

1.İsbilermenlik qa`wip qa`teri mazmunı

Bazar ekonomikası sharayatında kishi ka`rxanalar, jeke isbilermenler o`zlerinin` o`ndiris protsesslerin sho`lkemlestiriw ha`m alıp barıw, sharayatında qa`wip-qa`terler aldın alıw boyınsha tiyisli ilajlardı qollanıw za`ru`r. İsbilermenlik qa`wip-qa`teri insannın` isbilermenlik ha`reketi menen baylanıslı boladı.

İsbilermenlik qa`wip -qa`teri bazar ekonomikası sharayatında aktiv iskerlik boladı.

Qa`wip-qa`terler ob`ektiv ha`m sub`ektiv sebepler menen baylanıslı. A`lbette aldınnan turıp ma`lim sub`ektiv yaki ob`ektiv qa`wip-qa`terler bolıwı mu`mkin dep aytıw qıyın. Biraq qa`wip-qa`terler ma`lim bir bag`darda kelip shıg`ıwın shamalap anıqlaw mu`mkin.

Qa`wip-qaterler isbilermenlik ha`reketinde islep shıgarıw, bo`listiriw, almasıw ha`m tutınıw basqışlarında bolıwı itimalılıg`ı ku`shli. Isbilermenlik ha`reketin alıp barıwdan maqset ma`mlim payda yaki da`ramat alıw esaplanadı. Biraq bul payda alıwdı isbilermen ta`repinen rejelestirilgen bolsa da onı aladı dep aytıw qıyın. Qandayda bir ob`ektiv yaki sub`ektiv sebeplerden biri og`an keri ta`sir etiwı mu`mkin.

Ob`ektiv sebepler bul siyasiy, ekonomikalıq, sotsiallıq ha`m basqa sebepler bolıwı mu`mkin. ma`mleket ta`repinen milliy ekonomikanı ekonomikalıq rawajlandırıw boyınsha qabıl etilgen qararları, shara xa`m ilajları ta`sir etiyai mu`mkin. Yaki ma`mlekettin` sırtkı siyasatındag`ı o`zgerisler ekonomikalıq sebepler isbilermenlik kapitalının` qaliplesiwi, kredit alıw menen yaki texnika ha`m texnologiyalardı, shiyki zatlardı satıp alıw menen baylanıslı bolıwı mu`mkin.

Sotsiallıq sha`rt –sharayatlar o`ndiris ha`m sotsiallıq infradu`zilimelerdi qaliplestiriw, isshi ku`shlerine miynet etiw ha`m jasawı ushın za`ru`r

bolg`an sha`rt – sharayatlardı sho`lkemlestiriwde sa`wlelenedi.

Isbilermenlik ha`reketi rawajlanıwı onın` islep shıg`arg`an o`nimleri yaki xızmetlerin tutınıw taabına baylanıslı. Isbilermen o`nim islep shıg`arsa og`an talap bolmasa ol a`lbette sınadı.

Demek isbilermenlik ha`reketi bir ta`repten erkin ekonomikalıq islep shıg`arıwıg`a tiykarlang`an bolsada onı ha`r dayım qa`wip –qa`terler gu`zetip ju`redi. Sonın` ushın da isbilermen marketing izertlewleri arqalı bazar jag`dıyın, tutınıwshılar talapların u`ziliksiz ra`wishte u`yrenip barıwları ha`m tutınıw talaplarına muwapıq o`nimler islep shıg`arıwları yaki xızmet ko`rsetiwdi sho`lkemlestiriwleri za`ru`r.

Qa`wip-qaterlerdin` kelip shıg`ıw sebeplerin teren` u`yrenbesten onın` aldın alıw boyınsha ma`lim bir ilaj ha`m isbilermenlerdi qollaw qıyın.

Amerikalı ekonomist P.Duker isbilermenlik xızmeti qa`wip – qa`terde rawajlanatug`ın islep shıg`arıw iskerligi dep esaplaydı. Onın` pikirinshe isbilermenlik xızmetinin` qa`wipliligi isbilermennin` isbilermenlik xızmetin alıp barıw ushın jeterli da`rejede ilim ha`m isbilermenlik potentsialına iye emesligi dep esaplaydı.

Isbilermenlik qa`wip-qa`teri ob`ektiv ekonomikalıq kategoriya bolıp, ekonomikalıq rawajlanıwnın` ma`lim bir bag`darında ju`zege keledi ha`m onı aldın alıw ilajların islep shıg`ıwı mu`mkin.

İsbilermenlik qa`wip-qa`teri ma`lim bir qa`wiplilik tiykarında ju`zege keledi.

İsbilermenlik qa`wip-qa`terinin` payda bolıw sebepleri:

-isbilermen sub`ektlerinin` isbilermenlik xızmetleriinin` alıp barıwları ushın jeterli da`rejede ilim ha`m a`meliy ta`jriybelerinin` jetispewshiligi;

-isbilermenlik xızmetin sho`lkemlestiriwde tosınarlı ekonomikalıq emes jag`dayların` payda bolıwı na`tiyjesinde islep shıg`arıwdı sho`lkemlestiriw ushın jeterli da`rejede islep shıg`arıw quralları, shiyki-zatların` jetispewshiligi, yamasa islep shıg`arılğ`an o`nimlerge tutınıw talapların` kemeyiwı, islep shıg`arıw qa`rejetlerinin` o`siwi menen o`nimnin` o`zine tu`ser bahasın` o`siwi aqıbetinde belgilengen payda yamasa da`ramattın` alınbawı;

-isbilermenlik xızmetini rawajlanıwına qarsı tu`rıwshı sotsial, ekonomikalıq ortalıqlardıń bolıwı yamasa jergilikli basqarıw sho`lkemleri ta`repinen tiykarsız onın` xızmetine aralasıwınan ibarat.

2. Qa`wip-qa`terler turleri

İsbilermenlik xızmeti qa`wip-qa`terlerden awlaq bolmag`an ekonomikalıq xızmet esaplanadı. İsbilermen islep shıg`arıw protsessi menen baylanışlı bolğ`an qa`wip-qa`terlerdi u`shinshi sub`ektine ju`klew arqalı o`zinin` ıqtıyarıy xızmetin zıyansız alıp barıwı mu`mkin.

Ma`selen, islep shıg`arıw protsessini yamasa islep shıg`arg`an o`nimlerin qamsızlandırıw arqalı a`melge asırıw mu`mkin.

İsbilermenlik xızmetinde qa`wip-qa`terler ma`lim bir qarar qabıl etiwde ha`m onı a`melge asırıwda ju`zege keliwi mu`mkin.

Sebebi qabıl etilgen qarardı ob`ektiv ra`wishte tiykarlanbag`anlğı yamasa bul qarardı a`melge asırıw ushın jeterli sha`rt-sharayatlardıń sho`lkemlestirilmegenligi aqıbetinde ju`zege keliwi mu`mkin. İsbilermen o`z xızmetinde qa`wip-qa`terlerden awlaq bolıwı ushın bazar marketingti u`yrenip barıwı menen birge islep shıg`arıw marketingin u`yreniw tiykarında islep shıg`arıwdı sho`lkemlestiriwi kerek.

İsbilermenlik xızmetinde bolatug`ın qa`wip-qa`terdi a`lbette ishki ha`m sırtqıg`a bo`lıp u`yreniw ha`m onın` aldın alıw za`ru`r.

İshki qa`wip-qa`terler islep shıg`arıwdı sho`lkemlestiriw menen baylanışlı bolıp onın` islep shıg`arıw bo`limleri ortasındağ`ı qatnasların optimallastırıw ha`m jumıs ku`shleri miynetlerin materiallıq xoshametlew da`rejelerin tu`wrı sho`lkemlestiriw arqalı saplastırıw mu`mkin.

Sırtqı qa`wip-qa`terler bolsa isbilermenlik xızmetine bolğ`an sırtqı ortalıq menen baylanışlı. Ma`selen ma`mlekettegi siyasıy ekonomikalıq ha`m tabiiy jag`day. İsbilermenlik qa`wip-qa`terlerinin` to`mendegi turleri bar. İsbilermenlik islep shıg`arıw

qa`wip-qa`teri. Bul tiykarınan islep shıg`arıw protsessin sho`lkemlestiriw ushın za`ru`r bolg`an ob`ektiv ekonomikalıq jag`daydan kelip shıg`adı.

Kommertsiyalıq qa`wip-qa`ter tiykarınan islep shıg`arıw ushın za`ru`r bolg`an shiyki-zatlar texnika ha`m texnologiyalardı satıp alıw menen islep shıg`arılǵan o`nimlerni tutınıw bazarına jetkerip barıw qa`wip-qa`terlerinen turadı. Isbilermenlik sub`ektleri o`z iskerliklerin sırtqı bazar menen ha`m baylanıslı halda alıp baradı. Demek sırtqı sawda tarawında qa`wip-qa`terler valyuta qatnaslarında ju`zege keledi. Valyuta qa`wip-qa`teri a`dette du`zilgen pitim da`wirinde o`nimlerdin` satıp alıw bahalarınin` o`zgeriwi, yamasa baj to`lemlerinin` o`zgeriwi aqıbetinde ju`zege keledi.

3. Isbilermenlikte islep shıg`arıw qa`wip-qa`teri

Biraq bazar ekonomikası sharayatında tiykarınan islep shıg`arıw isbilermenlik qa`wip-qa`teri da`rejesi joqarı boladı.

Bunın` tiykarg`ı sebepleri:

-isbilermen sub`ektlerin xojalıq pitimlerine bysınbawı;

-jergilikli basqarıw sho`lkemlerin olardıń jumıslarına aralasıwı;

-siyasiy turaqsızlıq;

-ekonomikalıq turaqsızlıq;

-Isbilermenlik sub`ektlernin` xuquqlarının` kemsitiw;

-islep shıg`arıwdı sho`lkemlestiriw ushın texnika ha`m texnologiyalardı satıp alıwdın` quramalılıǵı;

-shiyki-zatlardıń jetispewshiligi;

-ta`jriybeli ka`sip mamanlıǵına iye bolg`an isshi ku`shlerinin` jetispewshiligi;

-basqarıwdı talap da`rejesinde alıp barılmawı ha`m basqalardan ibarat.

Qa`wip-qa`terler isbilermen yamasa menedjer ta`repien basqarılıp barılıwı tiykarında onın` aldın alıw ha`m saplastırıw mu`mkin.

Islab shıg`arıw ko`leminin` kemeyiw sebepleri:

-islep shıg`arıw qa`rejetlerinin` o`siwi;

-ju`klep jiberilgen tovarlarga` pul tu`siminin` o`z waqtında tu`spewi;

-tutınıwshılardıń qarızg`a alıng`an tovarlardın` pullarının` o`z waqtında o`tkerilmewi.

4. Finanslıq qa`wip-qa`terler

Finanslıq isbilermenlik qa`wip-qa`teri tiykarınan kishi isbilermenlik ka`rxanaların o`z-ara bankler menen finanslıq qatnaslarda, ju`zege keledi. Finanslıq qa`wip-qa`terler ko`binese kishi isbilermenlik ka`rxanalarınin` o`zinde islep shıg`arıwdı sho`lkemlestiriw ushın jeke qarjıları jeterli da`rejede bolmaslıǵı sebepli olar ko`birek jallanba qarjılar tiykarında islewi tiykarında ju`zege keledi.

Bazar ekonomikası sharayatında islep shıg`arılǵan o`nimler de ba`rqulla belgilengen mu`ddette o`zinin` tutınıwshılardıń taba almawı

mu'mkin. Tunıw qarıdarlarının` bolmaslıg`ı aqıbetinde kishi isbilermen ka`rxanalarının` islep shıg`arıw xızmetinin` dawam ettiriw ushın za`ru`r bolg`an qarjılar jetispewshiligin payda etedi, bul ka`rxana xızmetin` finanslıq qıyınshılıqlarg`a alıp keledi.

Ka`rxanalardıń` finanslıq qa`wip-qa`terinin` aldın alıw ushın iri islep shıg`arıw sub`ektlерinde jeke finanslıq qa`wip-qa`terlerdin` aldın alıw menedjerleri boladı. Finanslıq qa`wip-qa`terler aldın alıw menedjerleri basqa isbilermenlik iskerlikleri menen baylanıslı bolg`an menedjerler menen birge ka`rxana xızmetinin` na`tiyjeli bolıwı ushın juwapker esaplanadı.

Finanslıq menedjer finanslıq qa`wip-qa`terlerdin` aldın alıwda isbilermenlik ka`rxanasın tutınıwshı bazar sub`ektlер menen o`nimlerni satıw boyınsha, yamasa ka`rxanag`a za`ru`r bolg`an islep shıg`arıw quralların, shiyki-zatların satıp alıw ushın xojalıq pitimlerin yamasa banklar, finanslıq institutlar menen xojalıq pitimlerin du`ziwdi tiykarlab beredi.

Finanslıq menedjer finanslıq qa`wip-qa`terler aldın alıw ma`selelerinde ka`rxana marketologi, qa`niygeleri menen islew menedjeri menen birgelikte is alıp baradı.

Finanslıq qa`wip-qa`terlerdin` aldın alıwda finanslıq menedjer finanslıq jag`daydın` bir neshe ko`rinislerde analizlew tiykarında ma`lim bir ilajlardı ko`rip shıg`adı.

Ko`riletug`ın ilajlar ma`lim bir ka`rxana sharayatında yamasa ma`lim qa`wip-qa`terler sharayatında ma`lim qararlar qabıllaw tiykarında yamasa ulıwma finanslıq jag`dayının` anıq emesligi da`rejesin onı saplastırıw ilajlarının` ko`riliwi mu`mkin.

Ma`lim bir sharayatta yag`nıy anıqlıqta finanslıq qa`wip-qa`terler aldın alıw boyınsha qabıllanatug`ın qararlar. Ma`selen, bankke qoyılğ`an depozitler ushın to`lenetug`ın to`lemles mug`darı anıq bolg`anda yamasa qa`wip-qa`terler bolıwı anıq bolg`anda qabıllanatug`ın ha`r bir shara ha`m ilajlar boyınsha bolatug`ın anıq na`tiyjelerge erisiw arqalı ha`m anıq emeslik qa`wip-qa`terleri bolg`an waqıtta olarnı qanday da`rejede unamsız na`tiyjelerge alıp keliwi ma`lim emes bolg`anda ko`riletug`ın shara ha`m ilajlar na`tiyjeliligini anıq da`rejede aytıw qıyın esaplanadı. Isbilermenlik finanslıq qa`wip-qa`terlerdin` aldın alıw, onnan awlaq bolıw ushın ekonomikalıq jag`daydı teren` analizlew tiykarında ilimiy tiykarlang`an juwmaqlar qabıllawı za`ru`r.

13-Tema: BAZAR HA`M KA`RXANA

1. Bazar ha`m ka`rxanag`a jer tan`law

Bazarda satıwshı ha`m qarıdar ortasındag`ı ekonomikalıq qatnasıq tovardı pulg`a almasıw qatnası tu`rinde a`melge asırıladı. Bazar jetiliske (erkin) bazar ha`m ba`sekili bazar tu`rinde bolıp, erkin bazar bir tu`rdegi o`nimge bir waqıtta birdey baha beriw

menen karakterlenedi. Bunday bazardın` bolıw ushin to`mendegi sha`rtler bolıw lazım.

Bazarlar mazmunı ha`m islatiliwine qarap to`mendegi turlerge bo`linedi:

- tutınıw bazarı. Bul bazarda tutınıw ushin za`ru`r bolg`an barlıq tovarlar sotıladı. Tutınıw bazarının` en` tiykarg`ı tu`rlerinen biri tovar birjalari esaplanadı;

- xızmet ko`rsetiw bazarı. Bul bazar tiykarınan za`ru`r bolg`an xızmetlardi ko`rsetedi. Xızmet ko`rsetiw bazarının` rawajlanıwı xalıqtın` ekonomikalıq sha`rt-sharayatların jaqsılanıp barıwı menen baylanıslı;

- u`y-jay bazarı. Bul bazar tu`ri bazar ekonomikası sharayatında payda bolıwı tiykarınan u`y-jaylardı menshiklestiriw ha`m olardı satıw menen baylanıslı bolg`an xızmetlardan turadı;

- innovatsiya bazarı. Bul bazar ilimiy jan`alıqlardı texnika ha`m islep shıg`arıw texnologiyaların turli jaratılısların, litsenziyaların satıwda onın` muallifler, sub`ektler menen og`an za`ru`rlik bolg`an fizikalıq ha`m xuquqiy sub`ektler ortasındağ`ı qatnasıqların pitimin a`melge asırıwda xızmet qıladı;

- u`lken ko`lemdegi tovarlar ha`m og`an ba`rqulla talap;

- xojalıq xızmeti menen shug`ıllanıwshılardıń salıstırmalı ko`p bolıwı;

- islep shıg`arıw faktorlarınń ko`pligi;

- satıwshılar ha`m qarıydarlar ortasındağ`ı erkin ba`sekenin` bolıwı;

- ba`sekishilerdin` barlıg`ı ushin kerekli informatsiyanın` bolıwı.

Bazardın` quramı boyınsha to`mendegi toparlarg`a bo`liw mu`mkin.

1. Geografiyalıq jaylasıwına qaray:

- jergilikli bazar;

- milliy bazar;

- regionlıq ha`m du`n`ya bazarı.

2. Xızmet ko`rsetiwine qaray:

- tiykarg`ı bazar;

- qosımsha bazar;

- na`tiyjesiz bazar;

- na`tiyjeli paydalı bazar;

- passiv bazar.

3. O`nimdi satıw o`zgesheligine qaray:

- ko`tere sawda bazarı;

- maydalap satıw sawda bazarı;

- Usaqlap satıw sawda bazarı.

4. Tovarlar menen ta`miyinleniw da`rejesine qaray:

- ten`salmaqlı bazar;

- ten`salmaqsız bazar.

5. Nızamg`a qaray:

- nızamlı bazar;

- nızamız bazar.

6. Ba`sekiden sheklengenlik gu`resine qaray:

- monopolistik ba`seki bazarı;
- oligopolistik ba`seki bazarı;
- sap monopolistik bazarı;
- erkin ba`seki bazarı;
- aralas ba`seki bazarı.

7. Taraw tu`rlerine qaray:

- avtomobil bazarı;
- kompyuter bazarı;
- neft o`nimleri bazarı;
- awıl xojalıg`ı o`nimleri bazarı;
- inteletual tovarlar bazarı.

2. Potentsial ha`m qarıydarlar haqqındag`ı mag`lıwmat

Qarıydar qa`lewin u`yreniw ushın firma ju`da ko`p qarjı sarıplawı mu`mkin, sebebi ka`rxananın` taqdiri ko`p ta`repleme qarıydar qa`lewine baylanıslı. Qarıydar qa`lewin u`yreniw ushın to`mendegi sorawg`a juwap tabıw kerek:

- kim satıp alıp atır?
- ne satıp alıp atır?
- qanday etip satıp alıp atır?
- qashan satıp alıp atır?
- qay jerde satıp alıp atır?
- ne ushın satıp alıp atır?

Firma tutınıwshılardıń tovar ha`m o`nim qa`siyetlerine, bahasına, reklamasına jantasıwın jaqsılab bilip alsa, ol basqa ba`sekilesler aldında u`lken ha`m sheshiwshi utısqa iye boladı. Sonın` ushın da ka`rxanalar ha`m olardıń ilimiy-texnik qa`niygeleri bul ma`selege u`lken a`hmiyet beredi.

Bunın` ushın:

-tutınıwshını qızıqtırıwshi, iytermelewshi, jolg`a salıwshi ha`m uı ko`rinistegi basqa faktorlar;

-tutınıwshının` ha`r qıylı sırtqı ta`sewirlege bolg`an juwap reaksiyası u`lken a`hmiyetke iye;

Birinshi toparg`a tovarlar xızmeti, onın` bahası, tarqalıw usılları ha`m satıp alıwg`a qızıqtırıw faktorları kiredi. Bunnan tısqarı ekonomikalıq, ilimiy texnikalıq siyasıy ha`m ma`deniy faktorlar ha`m kiredi. Tovar ha`m o`nimnin` turin tan`law, tovar ha`m o`nim markasın tan`law, tovar ha`m o`nimdi satıwdı sho`lkemlestirietug`ın dillerlerdi tan`law, tovar ha`m o`nimdi satıp alıw waqıtın tan`law, tovar ha`m o`nimdi satıp alıw ko`lemini tan`law ha`mde qarıydar qa`lewin u`yreniw arqalı ju`zege keledi. Qarıydardıń bazardag`ı xızmetine ja`miyettegi ma`deniyat, sotsial jag`day, keypiyatı, ha`m ta`sir etedi.

Satıp alıw haqqındag`ı qararg`a keliwde qarıydar to`mendegi basqışlardan o`tedi.

- qanday da bir na`rseni satıp alıw haqqında pikir ju`ritiw;

-kerekli tovar haqqındag`ı informatsiyanı alıw;

-ha`r tu`rli variantlardi esapqa aliw arqali optimal variantti tan`law;

-tovarni satip aliw haqqındag`ı qarar qabil etiw;

-satip aling`an tovarg`a qaray juwmaq shıg`arıw.

3. Maqsetli bazar marketingi ha`m onın` wazıypaları

Bazar qatnasıqları rawajlang`an ma`mleketlerde marketing dep atalıwshı ekonomikalıq usıl nızam-qag`ıydalar sistemasıda puqta islep shıg`ılğ`an.

Marketing tovar ha`m xızmetlerdi islep shıg`arıwshıdan tutınıwshıg`a yamasa paydalanıwshı ta`repine qarap isleniletug`ın ha`reketti basqaratug`ın isbilermenlik xızmeti esaplanadı.

Marketing degende kerekli payda kerekli waqıtta ha`mde qanday da tovar yamasa xızmet haqqındag`ı usınıstı kerekli adamlarg`a bildiriw tu`siniledi.

Marketing aldındag`ı maqsetleri xojalıq wazıypaların sa`wlelendirip,ka`rxana sonday sapalı o`nim tayarlawı kerek,onı satıw ha`m qarıydarg`a jetkeriw qolaylı bolsın.

Ha`zirgi waqıtta marketing bazar kontsepsiyası ta`rzinde basqarıwda firmanın` tek g`ana bazar strategiyasın emes, ba`lki islep shıg`arıw strategiyasın ha`m belgileytug`ın jetekshi wazıypanı orınladı. Marketingtin` tiykarg`ı wazıypaları to`mendegiler kiredi:

- bazardı ha`m onda marketing xızmetin a`melge asırıw menen baylanıslı bolğ`an mashqalalardı u`yreniw;

- o`nim assortimentin rejlestiriw;

- o`nim sawdasın ha`m bo`listiriw mashqalaların saplastırıw;

- talaptı tu`rlentiriw ha`m sawdanı ku`sheytiw ken`eytiw menen baylanıslı is tu`rlerin rawajlandırıw;.

- ka`rxana joylashuv jerini tan`lawga ta`sir etuvchi tiykarg`ı faktorlarni u`yreniw.

Ka`rxana joylashuvi jerini tan`lawga ta`sir etiwshi tiykarg`ı faktorlar bolıp makrortalıq, demografik, ekonomikalıq, tabiiy, texnikalıq ha`m ma`deniy faktorlar esaplanadı.

1. Demografik faktorlar, xalıqtın` sanının` o`siwinin` tıg`ızlıg`ın u`yreniw menen baylanıslı.

Bul xalıqtın` ko`beyiw tempinin` tezlik penen o`siwi bazardın` o`siwine ha`m onın` strukturalıq jaqtan o`zgeriwine alıp keledi. Jas balalar tuwılıwdın` kemeyiwi yamasa ko`beyiwi tiyisli o`nimler yamasa xızmetler ko`lemin de o`zgertiredi. U`lken jastag`ı xalıq protsentinin` ko`beyip ketiwi tiyisli tovarlar sanının` ko`beyiwine alıp keledi.

Sem`yada turmıs ta`rizinin` o`zgertiriw ha`m tutınıw bazarına ta`sir ko`rsetedi.

2. Ekonomikalıq faktorlar-xalıqtın` tutınıw qa`biliyetinin` o`zgeriwi menen baylanıslı. Xalıqtın` tutınıw qa`bilieti xalıqtın` da`ramatınan, bahalar da`rejesinen, banktegi qoyılmalarınan ha`m kredit

resurslardın alıwı sha`rt-sha`rayatlaridan kelib chiqadi. Joqarı jumıssızlıq da`rejesi ha`m kredit alıw bahasınıń o`siwi xalıqtıń tutınıw qa`biletine ta`sir etedi.

Ekonomikalıq sha`roit mushkullashganda arzon tovarlar satıp alıw, arzon xızmetlardan paydalanıwga ha`rakat qilinadi.

3. Tabiiy faktorlar ka`rxana xızmeti menen baylanıslı ra`wishte atrof-ortalıqıdın ha`m tabiiy sha`roitlarıdın o`zgarishi, xomashyodın etishmovchiligi ha`m enjergetika menen baylanıslı. Jumladan Suw ha`m xavo tabiiy faktorlardın cheksiz ishlatilishi mu`mkin bolg`an tiykarg`ı turleridan biri bolıp ba`zi sanoat islep shıg`arıw bag`darlari atmosferadın azon qatlamini emirilishiga yamasa Suw xavzalarini qattiq ifloslanishga alıp kelishi mu`mkin. Shudın ushın ka`rxana tabiiy resurslarga zarar etkazmasdan uni oldini alıw imkoniyatlarini qidirishi lazım.

4. İlmiy-texnika rawajlanıw faktori ilim-texnikanı rawajlanıwı, jan`a tarawlardı ju`zege keliwi menen baylanıslı faktorlar. Bul faktorlar biotexnologiya, genetik- inteneriya, qattı dene elektronikasi, elektromobiller esaplanadı.

5. Ma`deniy faktorlar-insanlardın` dun`yag`a ko`z-qarası, pikirlew usılları, turmıs ta`rizleri, ma`deniy qatnasıqları ha`mde bir-biri menen baylanısları qusag`anları menen baylanıslı.

14-Tema: BAZAR HA`M MARKETING

1. Marketing mazmunı ha`m ka`rxana wazıypaları

İsbilermenlik ha`reketi bazar ekonomikasi sharayatında na`tiyjeli rau`ajlanıwı onı marketing xızmetleri menen shug`ıllanıwın talap etedi.

Marketing isbilermenlik ha`reketin basqarawda onın` tiykarg`ı bag`darı esaplanadı. İsbilermen tek g`ana bazar tutınıw talapların u`yreniw tiykarında o`zinin` o`ndirisin tutınıw talaplarına bag`darlap qoymastan, ol islep shıg`arıw qurallarına, shiyki zatlarg`a, miynet ku`shine bolg`an talap ha`m usınıslardı da u`yreniw tiykarında, islep shıg`arıw ushın za`ru`r bolg`an islep shıg`arıw quralların satıp aladı.

İsbilermen islep shıg`arıw qa`rejetlerin o`nim birligine kemeytirip barıw tarawında da marketing xızmetlerinen paydalanadı. Sebebi islep shıg`arıw qa`rejetlerin kemeytirip barıw olardıń na`tiyjeliligini o`sip barıwın ta`miynlewdeń en` tiykarg`ı jolı esaplanadı. Marketing isbilermenlerdin` belgili texnikalıq – ekonomikalıq ko`rinislerin u`yrenedi. Olar tutınıw tovarları ha`reketlerin u`yreniw, satılğ`an tovarlarg`a za`ru`r bolg`an xızmetlerdi sho`lkemlestiriw, tutınıw tovarların tutınıwshı sub`ektlerge jetkiziw na`tiyjeligin asırıw ushın onı na`tiyjeli sho`lkemlestiriw, jumısshılardı materiallıq xoshametlew tiykarında tutınıwshılardıń tutınıwg`a bolg`an talapların asırıp barıwdan ibarat.

2. Marketingtin` mag`lıwmatlar sisteması menen baylanısı

Marketing tutınıwshılardıń tek g`an usı bu`gingi, usı waqıttag`ı ma`plerin emes, ba`lkim en` a`hmiyetlisi keleshektegi ma`plerinde qanaatlandırıwǵa qaratılǵan tovarlar (xızmetler) islep shıǵarıw ha`m onı tutınıwshılarg`a jetkerip beriw menen tıǵız baylanısqa xızmet tu`ri esaplanadı.

Ekonomikada islep shıǵarıw menen tutınıw ortasında ju`z беретug`ın ba`rshe qatnasıqlar marketing toparına kiredi.

Eger bazar-tutınıwshı menen satıwshı ushırasatug`ın jer bolsa, marketing olardıń ushırasıwına ja`rdem беретug`ın iskerlik esaplanadı. Marketing - o`nimdi a`piwayı reklama qılıwdan u`lkenirek na`rse. Ol o`nimler aldı-sattısın, ko`lemin ha`m jaylastırıwdı olardıń tu`rlerin rejelestiriwdi analiz etiwdi, tovardıń bazarda o`tiwin tutınıwshılarg`a xızmet ko`rsetiwdi pul menen ta`miynlewdi, qamsızlandırıw ha`m basqalardı o`z tovarları, xızmetler ushın qarıydarlar bazarın tabadı.

3. Marketin`nin` tiykarg`ı wazıypaları

Marketing wazıypaları	Marketing wazıypaların` mazmunı
Mag`lıwmat	Firmalar xızmetlerdi, islep shıǵarg`an tovarlardı satıw ushın bazar talabı haqqında mag`lıwmatlardı toplaw.
Islep shıǵarıwdı sho`lkemlestiriw	Islep shıǵarıwdı sho`lkemlestiriw ushın za`ru`r bolǵan resurslar menen ta`miynlew.
Tayar o`nimlerdi tutınıwshılarg`a jetkiziw	Tovarlardı ko`tere satılatıg`ın jerge aparıp qoyıw.
Standartlastırıw ha`m tu`rlerge ajıratiw	Tovarlardı ha`m xızmetler ushın belgili tu`rlerge ajratıladı.
Satıw	Tovarlardı reklama arqalı en` jaydırıw tiykarında jumıstı sho`lkemlestiriw.
Satılatug`ın tovarlardı saqlaw.	Tovarlardı tutınıwshılarg`a satıwshı sub`ektler ta`repinen saqlanıwın ta`miynlew.
Pul menen ta`miynlew	Satılatug`ın tovarlardı ko`tere satıp alıw ushın za`ru`r pul yaki kredit penen ta`miynlew.
Qamsızlandırıw	Ha`r qanday isbilermen o`z iskerligin qamsızlandırıwı za`ru`r. Sebebi onıń iskerligi ta`wekelshilikke tiykarlang`an qamsızlandırıw onıń iskerligin qawıpsızlıǵın ta`miynleydi.

Marketing o`zinin` tariyxıy rawajlanıwına iye. Marketing XIX a`sir aqırları ha`m XX a`sir baslarında kapitalistlik ka`rxanalardıń islep shıǵarıwın, tayar o`nimlerdi satıwdı ha`m sawda iskerligin qarıydarlar

talabına qarap sho`lkemlestiriw ha`m basqarıp barıwdın` bir sisteması sıpatında payda boldı.

Bazarg`a kompleksli jantasıwdan ibarat bolg`an marketing bas derekleri tu`rli ma`mleketlerde a`yyemgi zamanlarg`a barıp taqaladı. Tovarlar islep shıg`arıw ha`m xızmetler ko`rsetiwdi sho`lkemlestiriwde g`ana emes, ba`lki sawdada, ilimiy izertlewlerde, insan iskerliginin` ha`r qıylı tarawlarında da marketingten ken` paydalana baslag`annan keyin ol ja`ne bir ma`rte ashıldı.

Marketing jolı menen jantasıw kontseptsiyası ekonomikalıq jaqtan rawajlang`an ma`mleketlerdegi bazar qatnasıqlarının` tabiiy rawajlanıwı aqıbetinde payda boldı. Islep shıg`arıwdın` rawajlanıwı, pa`n texnika rawajlanıwı na`tiyjesinde ja`miyetlik miynet bo`listiriliwinin` teren`lesiwı na`tiyjesinde marketing iskerligi ba`rshe tarawlarda qollana baslandı.

Buring`ı sotsialistik sistema da`wirinde sırtqı marketing iskerligi oraydan basqarılg`an. Ishki ekonomikada talap, usınıs kategoriyalarına a`mel qılınbag`an, na`tiyjede marketing iskerligine ishki ekonomikada derlik a`mel qılınbag`an.

Bazar ekonomikasına o`tiw marketing printsiplerin u`yreniwdi ha`m onı a`melge en`iziwdi talap etpekte. Respublikamızda usı ku`nde marketing iskerligi jolg`a qoyılğ`an. Respublikada marketing izertlewlerin alıp barıw talap ha`m usınıs nızamları ortasındag`ı qatnaslarınin` alternativlestiriw maqsetinde sho`lkemlestirilimekte.

4. Marketing iskerligin basqarıw ha`m onı qadag`alaw

Isbilermenlikte marketing iskerligin a`melge asırıw ushın to`mendegi tayarlıq basqışları bolıwı kerek.

-u`yreniw ha`m izleniwlerdi sho`lkemlestiriw;
-bazardı sigmentlestiriw ha`m usı sigmentlerdi u`yreniw;

- tovardı tiyisli sigmentlerde jaylastırıw;
- ha`r qıylı sharalardı a`melge asırıw;
- tiyisli marketing siyasatın en`iziw;
- marketingti sigmentler ara rejelestiriw;
- marketing qadag`alawın a`melge asırıw.

Marketingti islep shıg`arıw, basqarıw ha`m bazar bag`darındag`ı sawda-satıqtı pu`tin bir sistema sıpatında eki ta`repten qaraw mu`mkin. Birinshi – basqarıw marketingi ka`rxananı basqarıwdag`ı belgili bir teoriyalıq ha`m a`meliy bilimler sistemasınan ibarat. Ka`rxana bazar bag`darında iskerlik alıp baradı ha`m bazar talaplarına maslasıwı lazım. Islep shıg`arılutug`ın o`ninnin` texnikalıq ko`rset kishleri menen birge onın` tutınıw ma`plerin de jetilistiriwge itibar beriledi. Basqarıw marketingtin` sho`lkemlestiriw, o`nim sawdasın qadag`alaytug`ın marketing bo`limi ha`m xızmetlerin ashıw menen g`ana shegaralanbay, ka`rxananın` o`z marketing

sistemasın qalıplestiriw jolı menen de a`melge asırıladı. Bul sistema 3 bo`limnen turadı:

-sho`lkemlestiriwshilik basqarıw marketingti sho`lkemlenstiriw menen shug`illanatuğ`ın xızmetten ibarat. Onın` wazıypası ka`rxananın` barlıq bo`limlerin za`ru`r bazar informatsiyaları menen ta`miynlew, olardıń bazar talapları menen baylanıslı bolğ`an barlıq islerin o`z-ara muwapıqlastırıw bolıp tabıladı;

-izertlewler bag`darı-ka`rxana marketingtin` bazar, islep shıǵ`arıw, baha, reklama qusag`an tovarlardı o`z ishine alg`an halda izertlew din` uslubiy, informatsiya jolları ha`m qag`ıydalarınan ibarat bolıwı kerek;

-da`sturiy qadag`alaw tarawları ka`rxanalarında marketingti maqsetli da`sturleri tiykarında qadag`alaw. Bunnan maqset-bazardag`ı bar bolğ`an waziyatlar ha`m ka`rxanalar quwatı imkaniyatlarına qaray, ha`r turli da`wirde strategiya, taktika, operativ bazar xızmetin tu`rlendiriw bolıp tabıladı.

Marketing islep shıǵ`arıwdı basqarıw sisteması sıpatında “Ka`rxananın` keleshegin jaratıwshısı” esaplasa, bazardag`ı tuwrı xızmetten ibarat bolğ`an marketing ka`rxananın` “ha`reket ta`rzin” tu`rlentiredi ha`m ol marketingtin` ha`r tu`rli usıl ha`m qurallarınan payda boladı ha`m “marketingda`rejesi ” n ju`zege keltiredi.

Marketing da`rejesi tiykarında inglizshe 4 tu`rli attın` bas ha`riplerinen ibarat bolıp baha (prays), o`nim (produkt), o`nimnin` jaylastırıwı (place),

o`nimdi ken` ja`miyetshilikke tapsırıw (promotion) esaplanadı.

Ka`rxana “marketing da`rejesi” nin` ha`r tu`rli ko`rinislerini qollap quwatlaydı, sonın` ishinde:

-tovar yamasa xızmet sapasın ha`m og`an ko`rsetiletug`ın tuwrı xızmet tu`rlerin jetilistiriw;

-sha`rt-sha`rayatlarg`a ha`m anıq tutınıwshılarg`a maqsetke muwapıq ra`wishte beyimlesken bawa siyasatın a`melge asırıw;

-o`nim ha`m xızmet menen tıǵ`ız baylanıslı bolğ`an reklamalı tiyisli usıllarda ha`m bag`darlarda a`melge asırıw;

-tovar ha`m xızmetlerdin` tu`wrı ha`m qıya sawdasın ha`r tu`rli usılların qollaw arqalı ku`sheytiw;

-o`nim ha`m xızmetler satıw sha`rt-sha`rayatların mu`mkin bolğ`an barlıq imkaniyatların iske salğ`an holda tu`rlendiriw;

-tovar ha`m xızmet ha`reketi jolların imkaniyat da`rejesinde jaqsılaw.

Marketing kompleksinin` tiykarǵı elementleri to`mendegiler:

-o`nim; baha; bo`listiriw; komunikatsiya; xızmet ko`rsetiw ha`m reklamadan ibarat.

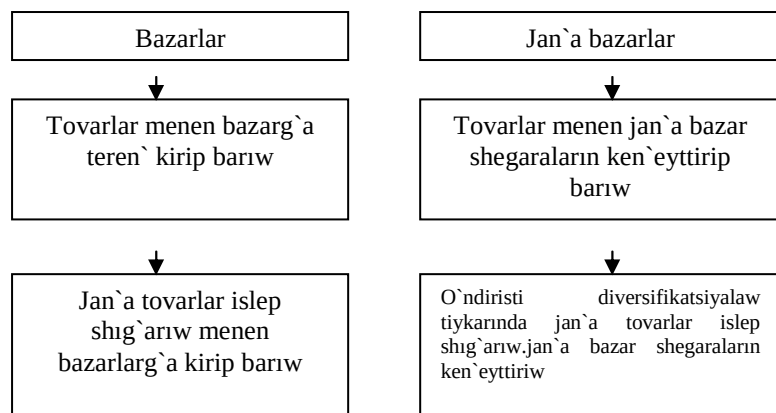
Marketing kompleksinin` elementleri to`mendegi talaplarına juwap beriw kerek:

-muwapıqlastırıw marketingtin` sostavlı bo`limlerinen bir-biri menen tıǵ`ız baylanıslılıǵ`ın ta`miyinlewge;.

-maslasıwshanlıq bazar talapları o`zgergen halda onın tiyisli o`zgerisler kiritiw mu`mkinligine;

-tutınıwshı talapların esapqa alg`anlígı real talaplarg`a muwapıq ra`wishte o`zgertiriliwi mu`mkinligi ha`m bunda anıq tutınıwshı yamasa tutınıwshılar toparının` spesifik talapların esapqa alıw imkaniyatının` bar ekenligin bildiredi.

Tovarlarni bazarda satıw imkaniyatların bahalaw ushın tovar ha`m bazardın` rawajlanıwı tu`wrı (setka) sı qollanıladı. Bunı to`mendegi (2-su`wret)ten ko`riw mu`mkin.

Bazarga teren`irek kirip barıwdın` ma`nisi sonnan ibarat, Bunda tan`lang`an qarıydarlar toparına satılutug`ın tovarlar ko`leminin tovarǵa hesh qanday o`zgeris kiritpesten ko`beytiriwge umtıladı.

Demek firma bul tovarlar menen bazarlarda jumıs alıp baradı. Firma tovardın` bahasının` tu`siriliwi, reklamag`a ketetug`ın sarıp-qa`rejetlerin

ko`beytiriw, etiketkaların jan`alaw, tovardı ko`birek sawda tarawlarına satıwdı uyıstırıw qusag`an usıllar padalanıwı mu`mkin. Bazar shegaraların ken`eyttiriwde firma aldınan bar bolg`an tovarǵa jan`a bazarlardı tabıwg`a ha`reket qıladı. Ma`selen, demografik bazarların yamasa geografıyalıq bazarların izertlenedi.

Jan`a tovarlar islep shıǵarıw usıllarında bazarlarǵa jan`a tu`rdegi tovarlar jetkerip beriw ko`zde tutiladı. Ol tiykarınan tovarlarǵa arnawlı qosımshalar yamasa o`zgerisler kiritiw tiykarında tovarlarni diversifikatsiyalaw jolı menen shıǵarılǵan tovarlar arqalı a`melge asırıladı.

Firma o`z xızmetlerin alıp barıwda sonın` menen tayar o`nimlerdi satıwda ham ba`sekige ushraydı. Bir firma islep shıǵarıp atırg`an o`nimlerni basqa firmalar ta`repi menen islep shıǵarılıwı yamasa sol tu`rge jaqın bolg`an, onın` ornın basa alatug`ın o`nim islep shıǵarılıwı ha`m ba`sekini kelip shıǵıwına sebepshi boladı.

Tutınıw tovarları ha`reketlerin u`yreniw, satılǵan tovarlarǵa za`ru`r bolg`an xızmetlardı alternativ da`rejede sho`lkemlestiriw mu`mkin.

Demek isbilermenlik ka`rxanaların tovarlardı islep shıǵarıw ha`m olarni tutınıwshılarg`a jetkiw menen baylanıslı bolg`an sorawlarǵa, marketing izertlewleri anqq juwaplar beredi dep esaplaw mu`mkin.

5. Bazarda o`nimlerdi satıw analizi.

İsbilermenler ta`repinen tutınıw bazarların analizlew islep shıg`arıw protsessini payda etiwdin` tiykarg`ı bag`darın ha`m maqsetin anglap alıwın ta`miyinleydi.

Sebebi ha`r bir ekonomikalıq regionda qanday tovarlar, qanday ko`lemde, satıp alınıwın anıqlamay turıp, islep shıg`arıwdı sho`lkemlestiriw isbilmennin` sınırına yag`nıy bankrot bolıwına alıp keledi.

İsbilermen tutınıw bazarın analizlewde eki tiykarg`ı faktorg`a itibar beriwı kerek:

Bul bazardın` tutınıw ko`lemi ha`m bazarı isbilermen islep shıg`argan o`nimlerin satıwı arqalı alatug`ın paydası bolıp tabıladı.

Bazardın rentabelli (na`tiyjeli) bolıwı tutınıwshılardıń tovarlarnı satıp alıw ko`lemine ha`m onıń satılıw bahasına baylanıslı boladı. Demek isbilermen islep shıg`arıw ha`m tovar o`nimlerin satıwdan ma`pdar bolıwı ushın tutınıw bazarın u`yreniw tiykarında, og`an za`ru`r bolg`an tutınıw o`nimlerin differentsiyalastırıw tiykarında islep shıg`arıwdı sho`lkemlestiriwı za`ru`r.

İslep shıg`arıwshı isbilermen tutınıw bazarı o`zgesheliklerinen ha`m tutınıwshılarnı satıp alatug`ın qa`biletlerine juwap bere alatug`ın ko`lemde za`ru`r bolg`an o`nimlerdi islep shıg`arıwı kerek.

Bazardın` tutınıw sigmentlerin u`yreniwde onı kompleks jag`dayında u`yreniw maqsetke muwapıq boladı. Bul jag`dayda islep shıg`arıwdın` na`tiyjelilik da`rejesini o`sip barıwın kepillikke alıw mu`mkin.

Bazar sigmentleri bazarlardı sho`lkemlestiriw, olardı jaqın ha`m uzaqlıq da`rejesi o`nimlerin talapqa say etip tutınıwshılarg`a ko`rsetiw, onıń sapası ha`m qunın, bazarlarg`a transportlardı jaqın yamasa uzaqlıg`ı sawda infrastrukturaların, talapqa juwap beriw ha`m basqa ko`rsetkishlerden turadı.

A`ne usı bazar segmentleri ko`rsetkishlerinen birin yamasa ekinshisin tan`lap alg`an halda islep shıg`arıwdı sho`lkemlestiriw, o`nimlerin kem islep shıg`arıw qa`rejetleri menen islep shıg`arıwdı ta`miyinleydi. Onıń tutınıw bazarında satıwshı ha`m ba`kesekeles o`nimlerdin` islep shıg`arıw bag`darların belgilewge xızmet qıladı.

Marketing xızmetin bazar ekonomikası sha`rayatında za`ru`r bolg`an tutınıw o`nimlerin islep shıg`arıw, satıw ha`m payda alıwın ta`miyinlew bolıp tabıladı.

İsbilermenlik ka`rxanasının` tiykarg`ı wazıypası talapqa say juwap beretug`ın o`nimlerdi islep shıg`arıwdı sho`lkemlestiriw. İsbilermen islep shıg`arıwdı sho`lkemlestiriwde onı islep shıg`arıw ushın za`ru`r bolg`an sha`rt-sha`rayatlar bar yamasa joqlıg`ınan kelip shıqpaydı, ba`lki islep shıg`arılıp

atırǵan o`nimlerge tutınıw talabı, barma joqpa a`ne sog`an tiykarlanadı.

İsbilermen marketing izertlewlerin alıp barıwdan maqset islep shıǵarılıp atırǵan o`nim tutınıwshıǵa qanshaǵa tu`siwin yag`nıy o`zine tu`ser bahasın anıqlawı ha`m onı tutınıwshılarg`a satıw bahaların biliwi kerek.

Bazar tutınıw tovarlarına bolǵan talabın belgileydi. Sonın` ushın marketingtin` tiykarg`ı wazıypası islep shıǵarıw, o`nimlerdi tutınıwshılarg`a jetkizip beriw ha`m onı satıw tiykarında payda alıw zapasların anıqlawg`a qaratılıwı lazım. Bazar ekonomikası sharayatında erkin ba`sekini ku`sheyttiriw ha`m bul ba`sekige ha`r bir ka`rxana o`zinin` abıroyın saqlaw ushın barlıq sharaların ko`riwge ha`reket qıladı. İsbilermenlik ka`rxanaları o`zlerinin` sha`rt-sharayatlarınan kelip shıqqan halda bazardag`ı jag`dayǵa o`zlerinin` islep shıǵarıwların maslastırıwg`a umtıladı. A`lbette bunday o`zgerisler ma`lim bir waqıttı talap etadi.

Bunın` ushın isbilermenlik ka`rxanaları marketing izertlewleri strategiyalarına iye bolıwı kerek. Marketing strategiyası onın` maqsetinen kelip shıǵadı. Marketing strategiyasın islep shıǵıw onın` ha`r bir bag`darları boyınsha strategik rejelerin islep shıǵıwdı talap etedi.

A`ne usı strategik rejelestiriw Ka`rxananın` biznes-rejelerinde a`melge asırıw ushın za`ru`r bolǵan sharalar esabınan belgilenedi.

Marketing strategiyası tiykarg`ı wazıypası ka`rxana xızmetin basqarıwında bazar talaplarına juwap beretug`ın sapalı o`nimlerdi islep shıǵarıwı menen tek g`ana paydanın` o`sip barıwın ba`lki tutınıw talapların tolıq qanaatlandırıwdı ta`miyinley alatug`ın bolıwı kerek.

İsbilermen ka`rxanaların marketing tarawındag`ı tiykarg`ı wazıypaların to`mendegiler menen belgilew mu`mkin:

1. Bazardın` tutınıw talapların u`yreniw tiykarında onın` ushın islep shıǵarıwlıwı za`ru`r bolǵan o`nimlerdi anıqlaw.

2. Bazar tutınıw sub`ektlerin satıp alıw qa`biletlerine maslasqan tutınıw o`nimlerin islep shıǵarıw.

3. İşlep shıǵarılǵan o`nimlerdi al`ternativ satıwdın en` alternativ usılın tan`law aylanıs qa`rejetleri tiykarında a`melge asırıladı.

Na`tiyjede isbilermenlik ka`rxanaları paydaların o`sip barıwı ta`miyinlenedi.

Bazar sigmenti isbilermenlik rentabelligin ta`miyinlese bul bazar sigmentin qollaw maqsetke muwapıq keledi dep esaplaw mu`mkin.

Bazar sigmentlerinde isbilermen ta`repinen islep shıǵarılǵan o`nimlerin ha`m o`z waqtında bazarg`a shıǵarıw ha`m belgilengen waqıtta satıw tutınıwshılar menen baylanısta bolıwı u`lken a`hmiyetke iye.

Bazar sigmentlerin makro ha`m mikro sigmentlerine bolip u`yreniw ha`m u`lken a`hmiyetke iye. Makro da`rejedegi bazar sigmentleri tiykarinan islep shig`ariw ka`rxanalarin regionliq da`rejede jaylasıwları, olardin` tutınıw bazarındag`ı u`lessleri ha`m qaysı bag`dar tarawları boyınsha islep shig`ariwın rawajlandırıw za`ru`rligi anıqlanadı.

Mikrosigmentariya tiykarında bolsa isbilermenlik ka`rxanaları ta`repiyen islep shig`arılğ`an o`nimlerin bo`listiriw onı tutınıw bazarında satıw ha`reketleri menen belgilenedi.

Ulıwma bazar mikrosigmenti bir turdegi o`nimlerdi ko`beytken halda satıw strategiyaların islep shig`ariw menen baylanıslı boladı. Sonın` menen birge tutınıwshılardin` minez-qulqınları ha`m itibarg`a alınadı.

Mikrosigmenttsiya tiykarında tutınıw talabı u`yreniledi ha`m tiyisli o`nimler boyınsha mag`lıwmatlar alınadı. Bul jerde a`lbette tutınıw bazarı yamasa ka`rxana basshılarının` minez-qulqılarnı u`yreniw de u`lken a`hmiyetke iye.

Bazar sigmentlarini u`yreniwde a`lbette o`zgeriwmeli sigmentlerin shegaralap alıw za`ru`r. Olar tutınıw o`nimleri talapkerlerinin` ko`rinisi, o`nimlerinin` paydalanıwı, tutınıw ha`m bazarının` shaqqanlıg`ın, tutınıwshılar haqqındag`ı mag`lıwmatlar jıynawdı sa`wlelendiredi. A`ne usı mag`lıwmatlar tiykarında tiyisli juwmaqlar shig`arıladı. Bazar sigmentlerin u`yreniw tiykarında

bazar maqsetleri anıqlanadı ha`m onın` en` na`tiyjeli variantı a`melde qollanıladı.

Marketing sigmentisiyası strategiyasın islep shig`ıwda tutınıw bazarına usınıs etip atırg`an tovarlarg`a qaray ba`sekilesiwshi tovarlar bar, joqlıg`ı ha`m anıqlanadı.

Sonday etip isbilermenlik ka`rxanaları bazar sigmentlerin u`yreniw tiykarında o`zlerinin` o`nimlerin tutınıw bazarında ma`lim abıroy da`rejesinde orın alıwın ta`miyinleydi.

15-Tema: KA`RXANALAR BASQARIWI

1. Bazar sha`rayatında ka`rxanalardı basqarıwdın` ha`zirgi zaman talabı

Bazar ekonomikası qatnasıqları tiykarında milliy ekonomikası rawajlantırıw ha`m ma`mlekettin` sotsial-ekonomikalıq abıroyın ko`teriw, ja`ha`n ekonomikasında onın` o`zinin` ornın iyelewi milliy ekonomikası sub`ektlerin na`tiyjeli islep da`ramatların o`sip barıwın ta`miyinlewlerine baylanıslı.

Bazar ekonomikası sharayatında ha`r bir jeke ka`rxana islep shig`ariw resurslarınan qay da`rejede paydalanıw, qansha mug`darda jumısshı kushlerin islep shig`ariwg`a jalıp etiw ma`selelerin o`zleri sheshedi.

Bazar qatnasıqlarında sharayatında ka`rxanaların` ja`miyet ha`m onın` ag`zaları aldında sotsial ekonomikalıq jaqtan juwapgershiligi joqarı boladı. Islep shig`ariw protsessinin` o`siwi qansha shiyki zatlar, o`ndiris quralları texnika ha`m

texnologiyalar tiykarında islep shıg`arılǵ`anlıǵ`ı menen emes, ba`lki olardan qanday da`rejede na`tiyjeli paydalanıwı tiykarında, islep shıg`arılıwı ha`m olardı xalıq ta`repinen tutınılıwı menen sa`wlelenedi. Islep shıg`arıw tiykarınan u`sh topardag`ı faktorlardan paydalanıw da`rejesine baylanıslı boladı. Bul faktorlar: texnikalıq-ekonomikalıq, sotsial toparlardan turadı.

Bul faktorlar islep shıg`arıw protsessinde jan`a u`nemli texnika ha`m texnologiyalardan islep shıg`arıwda paydalanıw esabınan islep shıg`arılatus`ın o`nimlerin arzan ha`m sapası boyınsha tutınıw bazarında ba`sekege shıdamlı bolıwın ta`miyinlewi mu`mkin. Bul ko`rsetkishlerinen paydalanıw turaqlı ra`wishte bazarda tutınıw talaplarınan kelip shıqqan halda jan`alanıp barıwını talap etedi.

Sotsial – ekonomikalıq faktorlar bolsa o`ndiris resursların, onın` qa`niygelerinin` ka`siplik mahoratların basqarıw metodların, ka`rxana islep shıg`arıw xızmetin motivatsiyalastırıw (jan`alastırıw) menen baylanıslı. Bul faktorlar islep shıg`arıw protsessinde olardan ulıwmalasqan halda paydalanılǵ`anda onın` na`tiyjeliligi joqarı boladı. Milliy ekonomikanın` tarawların ha`m ka`rxanaların ekonomikalıq na`tiyjeli rawajlantırıw regionlıq faktorlarg`a baylanıslı. Bul faktorlar regionlardag`ı ta`biyiy-klimat sha`rayatlarınan, olardıń ta`biyiy baylıqlarınan, miynet resursları menen ta`miyinleniwinen ha`m jergilikli da`rejede qabıl

qılınǵ`an nızamlar ha`m salıq to`lemlerin payda etiw da`rejelerinen payda boladı.

Sonın` menen birge ha`zirgi bazar ekonomikasi sharayatında islep shıg`arıw protsessi bazar tutınıw talaplarına tez maslasa alıw qa`biletlerine iye bolıwı lazım. Ka`rxanalar tutınıw bazarı talapı tiykarında islep shıg`arıw bag`darların o`zgerte alıwı ha`m o`nimler tu`rin, sapasın tu`rlendirip barıwı kerek. Bul bolsa ka`rxana xızmetin qadag`alaw ha`m basqarıwın talaa etedi. Basqarıwg`a tek g`ana ka`rxana islep shıg`arıwshı ba`lki onın` islep shıg`arg`an tutınıw o`nimlerinin` xa`reketin, tutınıwshılarg`a jetip barıwın ha`m qadag`alawın talap etedi. Bazar sharayatında ekonomikalıq rawajlanıw ma`lim anıq emes jag`daylar menen baylanıslı. Sonın` ushın onı basqarıw za`ru`rligi joqarı boladı.

Bazar konkurenti islep shıg`arıw ka`rxanaların isbilermenlik xızmetlerin turaqlı ra`wishte bazar tutınıw talapları tiykarında alıp barıwg`a iytermeleydi. Bul bolsa ulıwma ja`mlengen halda tek g`ana islep shıg`arıw ba`lki bazar, onın` tutınıw talapların ha`m basqarıwın xuquqiy ha`m ekonomikalıq ta`repten tu`rlengen(jedellesken) halda basqarıwın talap etedi. Juwmaqlap aytıw mu`mkin basqarıw to`mendegi talaplarg`a juwap beriwi kerek:

- basqarıw en` kem da`rejedegi qa`rejetke tiykarlanıwına;

- basqarıw bo`limin (apparatin) joqarı ta`jriybeli qa`niygeler menen toltırıwg`a;

- basqarıw bo`limleri ko`rgizbelerine boysınıwg`a;

- sapalı ha`m ba`sekige shıdamlı o`nimlerin islep shıg`arıwg`a;

- islep shıg`arıwdı tutınıwshılarg`a bag`darlang`an bolıwına umtılwı za`ru`r.

2. Basqarıw forması ha`m tu`rleri

Milliy ekonomikanı basqarıwdın` ulıwma sistemasındag`ı tutqan da`rejesine qarap barlıq basqarıw basqarıwdın` to`mengi (quyi) orta ha`m joqarı bo`limine ajratıladı. Basqarıwdın` to`megndegi bo`limine: ustalar, u`lken ustalar, prorab, kishi tsexlardın` baslıqları, bo`lim baslıqlıqları ha`m xızmet etiwdegi baslıqlar kiredi. Basqarıwdın orta bo`limine: ka`rxana birlespe baslıqları, orınbasarları ha`m iri tsexlardın` baslıqları kiredi. Basqarıwshılardın` joqarı bo`limine-iri ka`rxanalardın`, birlespelerdin`, ministrliklerinin` baslıqları ha`m orınbasarları kiredi.

Adminstrativlik buyırıpazlıq sistemasında vertikal basqarıw a`mel qılğ`anlǵı sebepli baslıqlar ma`mleket ta`repinen tayınlang`an.

Bazar ekonomikasında mu`lkshiliktin` ha`r qıylı tu`rlerinin` a`mel qılıwı, jeke mu`lkke iyelik etiw u`lesinin` artıp barıwı gorizantal basqarıwg`a o`tiwin an`latadı. Jeke mu`lk jallanba basqarıwshılarg`a menedjerlerge bolg`an talabın asıradı.

Arnawlı basqarıw sub`ektleri sıpatında ta`jriybeli qa`niygelerden paydalanılğ`anda basqarıw jumısların

an`satlastırıw ushın ka`sip ha`m qa`niygelikler analizlenedi.

Jeke basqarıw tuwrı basqarıw organları (menedjerler) ja`rdeminde a`melge asırıladı. Basqarıw wazıypaların bir ta`repten mu`lk iyesinin` o`zi orınlawı mu`mkin. Ol o`z xızmetin jen`illestiriw ushın basqarıw organların jaratıp, basqarıw funktsiyaların olardın` moynına ju`klewi ha`m mu`mkin. Ekinshi ta`repten basqarıw funktsiyaların menedjerler o`z moynına alıwı mu`mkin. Sonın` menen birge mu`lk iyesi ma`sla`hat berip turıwı ha`m qadag`alap barıw funktsiyaların ha`m orınlaydı yamasa qadag`alawg`a tiyisli o`zinin` xuquqların u`shinshi shaxsqa berip, sol shaxs arqalı qadag`alap otıradı.

Menedjerler menen a`piwayı qa`niygelerdin` sherikliginde ha`m o`z-ara qatnası olardın` lawazımına qaray iyelep turg`an ornı menen sa`wlelenedi. Joqarı da`rejede rawjlang`an bazar-xojalıq sistemalarında lawazımlardın` ko`teriliw dizimleri to`menlep baratırg`anı sezilimekte.

Zamanago`y menedjer ja`ma`a`t islep shıg`arıwında:) basqarıwshı; b) diplomat;

e) jetekshi; g) ustaz; d) innovator; e) insan sıpatında maydang`a shıg`adı.

Basqarıw-menedjerdin` wazıypası a`zelden og`an mas bolg`an da`stu`riy wazıypalar esaplanadı. Ol basqarıwshılıq wazıypasın o`ter eken, menedjer ha`kimiyatqa iye shaxs bolıp qaladı. Menedjer xalal, bir so`zli yag`nıy so`zinde turatug`ın, joqarı ka`sip

maha`ratına iye, jumıs esabınan qarımqatnas jasaw ko`nlikpelerin o`zlestirgen, natıq, ma`sla`ha`tshı, pedagog ha`m psixolog maha`ratına iye bolıwı lazım.

Diplomat-menedjer. Olar tiykarınan sa`wbetlesiwler alıp barıw menen shug`ıllanadı. Sa`wbetlesiwler ma`mleket ishinde ha`m sırtında bolıwı mu`mkin.

Jetekshi-menedjer. Menedjer wazıypası menen jetekshilik wazıypası bir ma`nisti an`latpaydı. Jetekshi menedjer o`zinin` arqasınan adamlardı eritip jan`alıq ta`repke ilgeri alıp barıw qa`siyetine iye bolıwı kerek.

Zamanago`y nuqtai nazarga muwapıq etakchilik funktsiyaları eki bo`limnen-professional-texnokratik ha`m emotsional-shaxsqqa tiyisli bo`leklerden turadı.

Ustaz menedjer islep shıg`arıw protsessinde jaslarga o`rnek ko`rsete alıwı lazım. Ol o`zinin` ka`sipiy mamanlıqların olarg`a u`yretiw ma`sla`hetler beriw menen ajralıp turadı.

Innovator menedjer ka`rxanag`a jaqsı texnika utısların o`z waqtında qollay alatug`ın ka`rxananın` ba`sekige shıdamlılıg`ın ta`miyinley alıw imkanına iye boladı. Bunın` ushın menedjer barqulla jan`lıqlardan xabardar bolıwı ha`m onı o`mirde qollanıwı lazım. Menedjer bazar ekonomikasın o`zgeriwshen`ligin turaqlı gu`zetip barıwı kerek.

3. Qa`niygelerdi jumısqa qabıl etiw basqarıwı.

Ka`rxanalar basqarıwında qa`niygelerdi tan`law ha`m jumısqa qabıllaw islep shıg`arıwdı joqarı da`rejede sho`lkemlestiriwdin` tiykarı bolıp tabıladı.

Qa`niygelerdi jumısqa qabıllaw da`slep ha`zirgi zamon bazar ekonomikasına mas xalatta alıp barılıwı lazım.

Kadrlar siyasatı ha`m basqarıw sanaatı bul ma`mlekette en` jaqsı basqarıw kadrlardı uzaq mu`ddetke tayarlawdır. Kadrlar siyasatı ka`rxanalarda, firmalarda korporatsiyalarda qa`niygelerdi qayta tayarlaw, uzaq mu`ddetli da`sturlerde islep shıg`ılıwı kerek. Sebebi jan`a biznes usıllarında isbilermenlik tarawları menen shug`ıllanıwshı kadrlar kerek. Ka`rxanada jumısshılardı jumısqa qabıllaw tiykarınan kadrlar bo`limi arqalı a`melge asırıladı. Bul bo`limnin` tiykarg`ı wazıypası to`mendegilerden:

- kadrlarg`a bolg`an talaptı islep shıg`arıw bag`darına tiykarınan rejelestiriw;

- kadrlardı tayarlaw ha`m baha beriw uslubın islep shıg`arıw;

- jas kadrlardı tarbiyalawdı rejelestiriw;

- basqarıw uslubın tu`rlendiriwden ibarat.

Kadrlar bo`limi qa`niygeleri orınlaytug`ın jumısları boyınsha qag`ıyda bar bolıp, olardan bir neshewin ko`rip shıg`amız:

- ka`rxana qa`niygelerin tuwrı ha`m na`tiyjeli jaylastırıw maqsetinde, olardın` jumıstı biliwi ha`m basqa da ta`repleri boyınsha analizi;

- kadrlardı jaylastırıw ha`m paydalanıw boyınsha imtihan (test) qabıllaw, jumıstan jumısqa o`tkeriw yamasa bosatıwdı ra`smiylestiriw;

- miynet da`ptershelerin toltırıw ha`m saqlaw;

-bosatıp atırg`an jumısshı ha`m xızmetshilerdi jumısqa jaylastırıw boyınsha sharalar;

-kadrlar isi boyınsha esabat tayarlaw.

Kishi isbilermenlik sho`lkemlerinde kadrlar bo`limi xızmetin qa`biletli qa`niygenin` o`zi ha`m orınlawı mu`mkin.

Ka`rxananın` kadrlar siyasatını a`melge asırıw protsessinde qa`niygelerdi jumısqa jallaw haqqındag`ı nızamlarg`a boysınıwı kerek. Olarg`a qaray jumıs ku`ni, sotsial qorg`aw, sanitariya normaları, texnika qa`wipsizligi qag`ıydaları belgilenedi.

Jumıs analizinde jumısshılardıq xuquqları, islew sharayatı, jumıstın` sotsial bazası ha`m basqa sorawlar analizlenedi. Bunda to`mendegi tiykarg`ı mu`ta`jlikler sa`wlelenediredi:

-jumıs tu`rleri;

-jumıstın` ulıwma ko`rinisi, onın` beriwı, sonday tu`rdegi jumıslardan ayırmashılıg`ı;

-jumıstın` fizikalıq ta`repleri;

-kadrlar ta`jriybesine talaplar;

-kadrlardıń bantlik sha`rtleri.

Jumısshılardıń na`tiyjeli islewi ushın to`mendegi talaplardı anıqlawı za`ru`r:

-bilim da`rejesi;

-fizikalıq ta`repleri;

-ta`jriybega iyeligı;

-tırısqaqlıg`ı;

-qızıg`ıwı;

-ha`rakterli belgileri.

Keleshekte jumısshını jumısqa alıwda, ol menen sa`wbetlesiw, imtixan o`tkeziledi.

Bazar ekonomikasında insan miyneti mashina, material ha`m kapitalg`a uqsap islep shıg`arıwshı faktor esaplanadı.

Jumısshılardı tuwrı tan`law ushın eki tu`rli ishki ha`m sırtqı shegara bar.

Ishki shegara – bul ka`rxana ta`repien qabıllang`an ha`m belgilengen norma bolıp esaplanadı.

Sırtqı shegara - bul o`z ishine nızam normaların alg`an, reglamentlang`an hu`jjetler esaplanadı.

Ma`selen, miynet ha`m miynettin` sanitariya normaları, kadrlar bo`limi jumıstın` mazmunı jumısshılardı jallaw ha`m ka`rxananın` miynet rezervlerin saqlaw ha`m rawajlantırıwdan ibarat.

Ol to`mendegi basqıshlardı o`z ishine aladı:

-qa`niygelerdi juwapgershilikli lawazımg`a tan`law;

-jumısshılardıń lawazımg`a jallaw;

-jumısshılardı jumıstan bosatıw;

-qa`niygelerdi saqlaw ulıwma rejesin orınlaw sisteması.

Birinshi basqıshqa lawazımg`a namzad bolg`an shaxslar haqqında mag`lıwmat toplan, olardı o`z jumısın orınlay alıwı tekseriledi. Olarnı salıstırıp analizlenedi ha`m lawazımg`a mas keletug`ın namzat tan`lanadı.

Ekinshi basqış-jumısshıardı jallaw-bul insannın` xuquqıy jumısqa alınıwı menen baylanıslı. Miynet nızamların islewshilerden ka`rxana menen qarım-qatnasın basqaradı. Bul nızam ka`rxananın` barlıq tu`rlerine tiyisli bolıp, onda to`mendegilar sa`wlelentiriledi:

-jumıs waqtı ha`m dem alıw waqtın reglamentlew;

-kepillik ha`m miynet minez-quqı;

-miynet qorg`aw;

-ka`siplik birlespeleri;

-miynet nızamları;

-is haqı haqqında ulıwma ko`rsetpeler.

U`shinshi basqış bul jumıstan bosatıw bolıp tabıladı. Jumısshıdan bosatıw onın` qa`lewine yamasa adminstrativlik basqarıw ko`rsetpesine qaray miynet nızamları ha`m ka`rxananın` ishki sha`rtlerin esapqa alg`an halda a`melge asırıladı.

Adminstrativ basqarıw organı jumısshın to`mendegi miynet sha`rtlerin orınlamasa bosatıwg`a haqlı:

-Ka`rxananın` jabılıwı;

-jumısshının` o`z isine ılayıq emesligi anıqlang`an bolsa;

-tez-tez jumısqa kelmewi;

-jumıs ornında urlıq etiw ha`m t.b.

Jumıs potentsialın saqlab qalıw, qa`niygeler ko`nlikpelerin kemeytiriw, jumısshı ku`shi

jetispewshiligin aldın alıw to`rtinshi basqışta a`melge asırıladı.

Bunda wazıypalardı tuwrı bo`listiriw ha`m bul arqalı ja`ma`a`tta do`retiwshilik miynetin etiw payda etiw a`hmiyetli orın iyeleydi. Ha`r bir bo`lim boyınsha jumısqa bo`listirilgen jumısshı bir bo`lim boyınsha juwapkershilikti o`zine aladı ha`m basshı aldında onın` ushın juwap beredi. Bul qa`niygenin` miynetke do`retiwshilik penen jantasıwına iytermeleydi.

Ha`r bir bag`dar boyınsha basqarıw jumısın alıp barıwshı qa`niyge o`zinin` sho`lkemlestiriwshilik qa`biletlerinin` tolıq ashıp ko`rsetiw imkaniyatına iye bolıwı isenim ha`m o`zine jalp etiwshi miynet unamlı sezimdi oyatadı, sharshawdın` aldın alıp joqarı u`nemli miynet etiwge sharayat jaratadı.

Basshının` utısı sonnan ibarat, ol bir neshe ku`nlik minnetlemelerden azat boladı ha`m o`z ku`sh-quwatın, dıqqatın tek g`ana o`zi sheshiwi za`ru`r bolg`an ma`selelerge ha`m tapsırıqlarının` orınlanıwın qadag`alawg`a qaratadı.

4. Qa`niygelerge basshılıq etiw

Bazar ekonomikası sharayatında isbilermenlik menen shug`ıllanıwshı shaxslar o`zinin` jumıs protsessini baslaw waqtında isleytug`ın qa`niygelerdi tan`lay biliwi ha`m olarg`a basshılıq ete alıwg`a iye bolıwı lazım.

Basshı isbilermen ha`m qa`niygeler menen so`ylesip biliwi (qarım-qatnas jasawdı biliwi) kerek.

Ka`rxana basshı basqarıw uslubların biliwi ha`m onı tu`rlendirip(rawajlantırıp) barıwı kerek. A`hmiyeti ha`m maqsetine qaray basqarıw uslubı ta`rbiyalıq, materiallıq-xoshametlewshi, adminstrativlik-sho`lkemlestiriwshi lik tu`rlerge bo`linedi.

Ta`rbiyalıq uslub tiykarınan insanıy ruwxıy rawajlanıwına, psixologiyasına ha`m basqa sotsial ha`rakterine sa`ykes ra`wishte jedellestiriledi. Materiallıq xoshametlewshi uslub tiykarınan ja`miyet talapların qanaatlandırıwg`a qaratılğ`an bolıp,islep shıg`arıw protsessin ha`m miynet sıyımlılığ`ın rejeli alıp barıw ushın qollanıladi. Basqarıw usılların tu`rlendiriwden (rawajlantırıwdan)tiykarg`ı maqset da`ramattı tuwrı bo`listiriw, ha`r bir jumısshı xızmetshi o`z miyneti menen da`ramat alıwın ta`miyinlew bolıp tabıladi.

İsbilermennin` sho`lkemlestiriwshilik qa`bilieti ha`m a`wmeti esaplanadı. İsbilermen basshı sho`lkemlestiriwshilik qa`bilietin onın` shaxsında sa`wleleniwi to`mendegi jag`daylarda ko`rinedi:

-ja`ma`a`tte taza ruwqıy ortalıq payda etedi alıw ba`rshenin` sheriklikte ha`reket etiwın ta`miyinley alıwı;

-adamlardı isentire alıwı ha`m ja`ma`a`tta o`z-ara jaqsı qarım-qatnaslardı qarar tabıwı ushın sha`rt-sha`rayatlar jaratıw.

İsbilermen basshı adamlar menen til tawıp islewi to`mendegilerde ko`rinedi:

-İsbilermen qol astındag`ılardın` qolınan ne is keliwin esapqa alıp jumıslardı bo`listiriw;

-adamlardın` bir jerge jıynawdın`(toplawının`, uyustırıwdın`) en` tiykar faktorlarınan paydalanıw;

-ha`r bir adamnın` ruwxıy-psixologik kayfiyatlariga mas ra`wishte qarım n`atnas jasawı.

İsbilermenlik basshının` miynetke bolğ`an qatnasında isbilermenligi to`mendegiler menen:

-islep shıg`arıw ha`m basqa tarawlarda ha`r tu`rli mashqalalardı sheshiwde en` qolaylı jolların oylap tabıw;

- hu`jdanlılıg`ı ha`m a`dalatlılıq;

-baslag`an jumıstı aqırına jetkeriwden ibarat.

İsbilermen basshının` orınlawshı qa`bilieti to`mendegilerde sa`wlelenedi:

-ka`siplik ta`jriybe ha`m ko`nilikke iye bolıwda;

-texnik wazıypalardı sheshiwge uqıplılığ`ında;

-jan`alıqlar ha`m ideyalardı islep shıg`arıwg`a engizip barıwda.

İsbilermendi basshılıq qararlardı qabıl etiwdegi oqıwı:

- erkin ra`wishte qararlar qabıl ete alıwı;

-qabıl qılınğ`an qararlardın` aqıbeti ha`m na`tiyjelerin ko`re biliwi;

-islep shıg`arıwda payda bolıwshı ha`r turli jag`daylardı esapqa alıp barıwı, qıtshılıqtan qutılıw jolların izlewi;

-natuwrı qarar qabiling`an o`zinin` qa`telerin moynına alıwı;

-qa`niygelerdi basqarıw ma`selelerin sheshiwde ko`birek jalıp etiwde sa`wlelenedi.

İsbilermen basshının` adamlarg`a degen qarım-qatnası to`mendegilerde sa`wlelenedi:

-o`zinin` wa`desi u`stinen shıg`ıwında;

-adamlardı bir-birinen ajıratpay ha`mmege birdey qatnasta bolıwında;

-o`z qol astındag`ılarg`a ha`m basqalarg`a u`lgi bolıwında, o`zin tuta biliwinde, a`depli ha`m milayım bolıwında;

- adamlar menen qarım-qatnasta abaylı bolıwı, imkanı barınsha ha`r bir adamnın` ruwxıy-psixologik qa`siyetlerin esapqa alıp, qarım-qatnasta bolıwında sa`wlelenedi.

İsbilermen basshı o`z-o`zine talapshan` bolıwı kerek – bul to`mendegilerde sa`wlelenedi:

-o`zinin` ha`reketlerin kritikalıq bahalaw alıwında;

-o`zinin` imkaniyatların esapqa alıp islewinde;

-basqalardın` og`an bergan jaqsı jaman bahaların analizlep barıwıda ha`m o`z xızmetinde ko`rinedi.

İsbilermen basshı to`mendegi psixologik qa`siyetlerge iye bolıwı kerek. Ol ku`shli yadqa, turaqlı dıqqat, sag`lam aql, ken` pikirli, mashqala a`hmiyetini tez an`lawı, ruwxıy qızıg`ıwılarg`a iye bolıwı, pikirin awızeki ha`m jazba tu`rinde tu`sinerli

ha`m anıq bayon ete alıwı kerek. Sonınday-aq ol maqsetke umtılwshı, ma`rt, ta`wekel etiw qa`bilieti, xalal ha`m o`zin tuta biliwi kerek.

İsbilermen basshı ruwqıy jaqtan miynetkesh, adamlarg`a qarag`anda dost, adamgershilikli, intizamlı, o`zi ha`m basqalarg`a talapshan ta`replerge iye bolıwı kerek.

İsbilermen sıpatında isbilermen basshı taraw ha`m ka`sip sırların biliwi, joqarı oqıw ha`m ta`jriybe, jan`a texnologiya talaplarına maslasıwı islep shıg`arıw texnika ha`m texnologiyanı teren` biliwi, basqarıw usılların jaqsı o`zlestirgen bolıwı, o`zinin` bilimi, ta`jriybesi ha`m ko`nikpelerin asırıp barıwı, informatsiya almasıwın biliwi za`ru`r. İsbilermen basshı qol astındag`ılarg`a iskerlik, sanalalıq do`retiwshilik, intizamlılıq, o`zin-o`zi ta`rbiyalap barıw sıpatların qarar taptırsa g`ana ol miynette ha`m, xızmette ha`m abıroyg`a iye boladı. Onın` jaqsı sho`lkemlestiriwshı bolıwı, o`zinin` ku`shi ha`m waqtın tuwrı bo`listiriwi, qararlar qabıl etiwı, ziyreklik penen is ju`ritiwi bazar ekonomikası sha`rayatının` tiykarg`ı talapı esaplanadı

Ol o`zine kerekli pikirlerindi jıynap biliwi kerek, 99% jan`a ideyalar qa`niygeler menen baylanısta ju`zege keliwin inabatqa alıw, ideyaların ta`rtipke sala biliw onın` jumıs xızmetin a`wmetli girewi esaplanadı

To`mende tiykarg`ı mu`ta`jlikler sa`wlelendirilgen:

- jumis tu`rleri;
 - jumistın` ulıwma ko`rinisi, onın` beriliwi usı tu`rdegi jumislardan o`zgesheligi;
 - jumistın` fizikalıq ta`repleri;
 - kadrlar ta`jriybesine talaplar;
 - kadrlardıń ba`ntlik sha`rtleri.
- Jumısshılardıń na`tiyjeli islesiwı ushın to`mendegi talapların anıqlaw za`ru`r:
- bilim da`rejesi;
 - fizikalıq jihatları;
 - ta`jriybege iyeligi;
 - shaqqanlılıg`ı;
 - qızıg`ıwı;
 - ha`rakterli belgileri.

Keleshek jumısshıwın` jumısqa alıwda ol menen sa`wbetlesiw, imtixan, tekseriwler o`tkeriliwi tiykarında olardı jumısqa qabıl qılıwdı islep shıg`arıwdı na`tiyjeli bolıwıwın` kepili bolıp tabıladı.

16-Tema: PUL AFIMLARI HA`REKETİ HA`M FİNASLIQ İNFORMATsıYa

1. Pul ag`ımları ha`reketi esabatı

Pul ag`ımı haqqındag`ı esabat ma`lim bir esabat da`wirindn ka`rxananın` pul qarjılarında operatsion, investitsiya ha`m finanslıq xızmeti ta`sirin sa`wlelendiredi ha`m sol da`wir ishinde pul qarjıları o`zgerisin ko`rsetedi.

İsbilermenlik xızmetlerinde pul ag`ımı haqqında esabat mag`lıwmatlarınan paydalanıw to`mendegi imkaniyatların beredi:

- ka`rxananın` pul qarjıları ha`m olardıń ekvivalentin tabıw qa`biletin, sonday-aq sog`an uqsas pul qarjılarının paydalanıwda ka`rxana mu`ta`jligin bahalawdı;

- ka`rxananın` sap aktivindegi o`zgerislerdi, onın` (to`lem qa`bileti ha`m qosılğ`an halda) finanslıq strukturasını ha`m onın` o`zgermeli waziyat ha`m imkaniyatlarına maslasıw maqsetinde pul ag`ımlarının` summaların o`z waqtında tu`siwine ta`sir etiw qa`biletin bahalawdı;

- ha`r tu`rli ka`rxanalardıń operatsion xızmeti haqqındag`ı esbattı salıstırıw. Sebebi bul xojalıq xızmetinin` birdey ha`diyseleri ushın buxgalteriya esabatının` tu`rli usıllarınan paydalanıw aqibetlerin sheshedi.

Pul ag`ımı haqqındag`ı esabatta esabat da`wiri ishinde pul qarjıları ag`ımı to`mendegi xızmetler boyınsha:

- operatsion xızmet;
- investitsion xızmet;
- finanslıq xızmetler boyınsha sa`wlelendiredi.

Operatsion xızmetten alınatug`ın qarjılar ko`lemi ka`rxana xızmeti na`tiyjesinin` sheshiwshi ko`rsetkishi bolıp, sırtqı finanslastırıw dereklerini qaytarıw, miynet o`nimdarlıg`ı da`rejesin saqlaw, dividntler to`lew jan`a kapital qoyılmalardı a`melge asırıw imkanın beredi.

Bul xızmette bolg`an pul qarjıları ha`reketi birinshi na`wbette da`ramat alıw boyınsha tiykarg`ı xızmet na`tijesi bolıp esaplanadı.

Investitsion xızmet bul pul ekvivalentke kirmeytug`ın uzaq mu`ddetli aktivler ha`m basqa investitsiyalardı satıp alıw ha`m satıw, qaytarılatusg`ın kreditlerdi beriw ha`m alıw bolıp olarg`a imarat, a`sbap-u`skene, materiallıq emes ha`m basqa aktivlerdi satıw ha`m satıp alıw, aktsiya yamasa basqa qarız minnetlemelerin satıwdan tu`sken tu`sim ha`m basqa ka`rxanalardıń aktsiyaları ha`m qarız minnetlemelerin satıp alıw, f`yuchers, forvord, aktsion ha`m SVOP–kontraktlar boyınsha tu`simler ha`m olar boyınsha to`lemler kiredi.

F`yuchers kontrakt (mu`ddetli) – bul ma`lim mug`darda finanslıq instrumentlerdi yamasa belgilengen mug`dardag`ı tovardı erkin sawda birjasında kelisilgen bahadag`ı aldı-sattı haqqındag`ı sha`rtnama.

Forvord kontrakt – bul tovar ha`m finanslıq instrumentlerdi keleshekte ju`klep jiberiw ha`m esap – kitap etiw boyınsha aldı –sattı haqqındag`ı pitim.

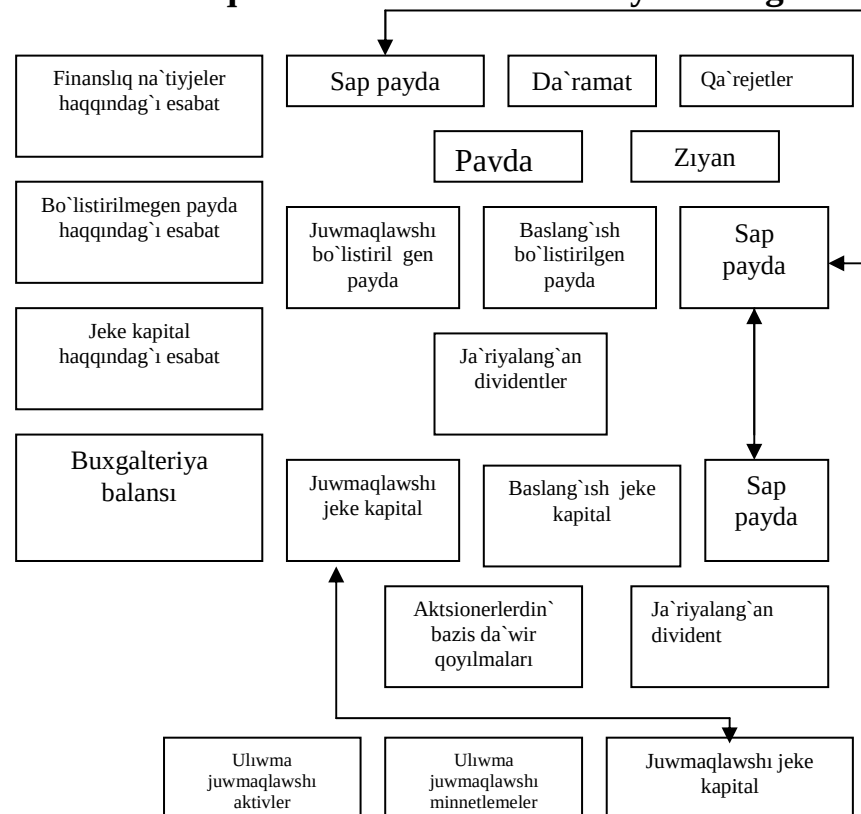
Option kontrakt bul ma`lim mug`dardag`ı finanslıq instrumentler yamasa tovarlardı kelisilgen muddet ishinde belgilengen mug`darda sıylıq to`lew esabınan belgilengen etilgan bahada satıp alıw yamasa satıw xuquqı.

Finanslıq xızmet bul sonday xızmet tu`ri, onıń na`tiyjesinde ka`rxananıń jeke kapitalı ha`m qarızları ko`lemi ha`m strukturasında o`zgeris payda boladı.

2. Finanslıq esabat

Finanslıq esabat–xojalıq sub`ektlerinin` o`tken jumıslarınıń na`tiyjeleri ha`m sharayatlardı haqqındag`ı mag`lıwmatlar ma`lim bolıp, onnan ka`rxana xızmetin analizlew, qadag`alaw ha`m basqarıw maqsetinde paydalanıladı.

Finanslıq esabatlardıń o`z-ara baylanışlıg`ı

Ol o'z ishine satilgan o'nim , jumis ha'm xizmetlar, olardi islep shig'ariw qa'rejetleri, xojaliq qarjilari, olardi sho'lkemlestiriw dereklari, jumislardi finansliq na'tijjeleri, saliqqa tartiw, dividendler haqqindagi mag'liwmatlardi aladi.

Tu'sintiriw xatları finansliq esabattin` ajralmas bo`legi bolip tabiladir. Finansliq esabat sırtqi auditorlar ta`repinen tekseriledi. Finansliq esabatda birinshi tu'sintiriw xati esap ta`rizin ashıp beriwge qaratadı.

Ka'rxana O'zbekistannin` milliy buxgalteriya esabi standartları, buxgalteriya esabının` xalıq aralıq standartları finansliq esabatların tu`ziwde tiykar bolip xizmet qılıwshı ha'm basqa da tiyisli standartlardan paydalanıw za`ru'r. Finansliq esabatti ashıp beriw to'mendegi buxgalteriya esabının` printsipleri ha'm usılların o'z ishine alıwı za`ru'r:

- qollanıw mu'mkin bolgan bir neshe usıllardan birin tan`law ;

- bul tarawga tiyisli bolgan en` tiykargı printsipler ha'm usıllardan paydalanıw;

- ha'r turli kompaniyalar buxgalteriya esabında o`zinin` xojaliq mashqalaların turlishe sa`wlelendiriw.

Finansliq esabatti ashıp beriw to'mendegi ta`rtipte a`melge asırladı:

- xojaliq mashqalaların tu'sintiriw jıl dawamındagi tiykargı kiris ha'm shig'ıslar ta`biyatı tu'sintiriw xatlarında ashıp beriwliwi sha`rt;

- sa`wlelendirilimegen stat'yalardı tu'sindiriw bazıbir sha`rtnamalar yamasa jumis pitimlerinde tiykargı bolsa da ha'm finansliq esabatlarda sa`wlelendirilimeydi, egerde olar ka'rxana finansliq jag`dayın ha'm operatsiyalar na'tijjelerin tu'sintiriwde tiykargı esaplanadı. Olar tu'sintiriw xatlarında sa`wu`lelendiriledi;

- jan'a mag'liwmatlardı beriw ko`binese mag'liwmatlar finansliq esabattin` tiykargı bo`limine sıymay qaladı, biraq ol na'tiyje shig'ariw ushın za`ru'r esaplanadı. Ma`selen, qarız minnetlemelerin ko`binese ta'miyinlew sıpatında qosilgan aktivler, baylanisli ta'repler menen mashqalalar, kelesi bes jıl ishinde tiykargı summanı to'lewdi o`zinin` ishine algan qarız minnetlemelerinin` na'tijjeleri, qarız minnetlemeleri, investitsiyalar boyınsha fond stavkalarının` bazarındagi haqıyqiy bahısın ashıp beriw, qayta finanslastırıw boyınsha ta`sewirler ha'm tagı tbasqalar;

- basqa tu'sintiriw xatları detallastırilgan ha'm quramalı pitimlerdi kafolatlar, minnetlemelerini ha'm paydalanıwshı finansliq esabatti tolıq tu`siniwge ja`rdem беретug`ın ha'r qanday stat'yalardı tu'sintirip beriw sha`rt.

3. Finansliq na'tijjeler ha'm buxgalteriya balansın ashıp beriw

Finansliq na'tijjeler haqqindagi esabatta da`ramat ha'm qa'rejet stat'yaların anıq sa`wlelendirip bolmaydı. Anıq esabatlardı du`ziwde ja`rdemshi

rejelerdi tayarlaw kerek boladı, bul finanslıq na`tiyjeler haqqındag`ı esabat stat`yaların anıq sa`wlelendiriledi. Bug`an ulıwma ha`m adminstrativli qa`rejetler rejesi mısıl bola aladı.

Finanslıq na`tiyjeler haqqındag`ı esabat 3-milliy buxgalteriya esabı standartı “finanslıq na`tiyjeler haqqındag`ı esabat” qa tiykarlana bazis buxgalteriya mag`lıwmatları boyınsha du`ziledi. Finanslıq na`tiyjeler haqqındag`ı esabatta sa`wlelenedi.

Buxgalteriya balansı finanslıq esabat du`ziliwinin` tiykarı bolıp tabıladı. Buxgalteriya balansı sube`ktin` resursları, (aktivler) resurslarg`a bildirilgen arzalar (minnetlemeler) ha`m mu`lk iyesine tiyisli u`lesi (jeke kapital) haqqındag`ı ekonomikalıq informatsiyalardı beredi. Finanslıq jag`day haqqındag`ı esabat buxgalteriya balansının` ra`smiy ataması bolıp tabıladı.

Ol aktivler jeke kapital minnetlemelerden ibarat. Uzaq mu`ddetli aktivler –tiykarğ`ı qurallar,materiallıq emes aktivler, investitsiya ha`m qoyılmalar, mu`ddeti uzaytırılğ`an qa`rejetlerden ibarat.

Tiykarğ`ı qurallar –islep shıg`arıw, adminstrativlik maqsette paydalanıw yamasa ijarag`a beriw esaplanıp, ol o`zinin` ishine amortizatsiya etiwge tiyisli bolğ`an aktivler (imarat,jaylar,u`skene,mebel qurılmalar, paydalı qazılmalar, tog`ay baylıqları) ha`m amortizatsiyag`a tiyisli bolmag`an aktivler (jer) esaplanadı.

Materiallıq emes aktivler toplang`an amortizatsiya summasınan ajırılıp, balans qunı jamg`arılğ`an amortizatsiya summasına kemeyiwi bolıp esaplanadı.

Investitsiya ha`m qoyılmalarğ`a bolsa:

-jıl dawamında satıwğ`a mo`ljellenbegen basqa kompaniyanın` aktsiyaları;

-basqa kompaniyalar obligatsiyaları;

-shu`ba ka`rxanaların` bag`darlang`an investtsiyaları;

-arnawlı maqsetler ushın du`zilgen jamg`armalar;

-kompaniyalar qamsızlandırıw polislerin satıp alıw bahası;

-xojalıq xızmetinde qollanılmaytug`ın jer maydanları ha`m imaratlar (investitsion mu`lk) ler kiredi.

Mu`ddeti uzaytırılğ`an qa`rejetlerde, kelesi esabat da`wirine qarashlı uzaq mu`ddetli qa`rejetlerdin` aldınnan to`lemi na`tiyjeleri esaplanadı.

Bazis aktivler o`zinin` ishine (1) pul qarjıları ha`m (2) ka`rxanalardın` normal jumıs tsikli dawamında pul qarjıların aylantırılıwı, satılıwı ha`m sarplanıwı, ku`tiletug`ın basqa aktivlerdi o`zinin` ishine aladı.

Tovar-materiallıq zapasları o`zine tu`ser baha yamasa sap satıw qunınan en` kem qunı boyınsha bahalanadı.

Aldınnan to`langen qa`rejetler buyırıtpa qılınğ`an xızmetlerdi a`melge asırğ`ang`a shekem to`lengen pul qarjıları bolıp tabıladı. Ma`selen, iyul ayı ushın ijara haqı 31 mayda to`lendi.

Alınatug`ın esapbetler gumanlı esapbetler bolıp, diskontlang`an summalar skobka ishinde yamasa dara xalında ko`rsetiledi. Qısqa mu`ddetli investitsiyalar ma`mleket g`a`ziynesindegi qımbat bahalı qag`azlardı, pul bazarı jamg`armalardı ha`m kommertsiyalıq qag`azları esaplanadı.

Pul qarjıları jamg`arma esabı yamasa basqa investitsiyalarg`a bag`darlanıwı mu`mkin bolıp, basqarma maqsetinen kelib shıqqan xalda bazis yamasa uzaq mu`ddetli investitsiyalar sıpatında ko`riledi.

Jeke kapital-firmadag`ı mu`lkdarlardın` iyelik etiw u`lesi esaplanadı.

Onın` derekleri:

-aktsionerlik (kiritilgen) kapitalı-aktsionerdin` ha`r tu`rli (a`piwayı, jen`illikli) ja`riyalang`an (atı qoyılğ`an) qunı;

-nominaldı asırıw ushın kiritilgen kapital-korporatsıyanın` o`z aktsiyaların nominal qunınan artıq bahada satıw na`tiyjesinde alıng`an qunı;

-zaxira kapital kompaniyasına sawg`a qılınğ`an aktivler, kompaniya kapitalı du`ziminin` o`zgeriwi na`tiyjesinde payda bolğ`an kapital;

-bo`listirilimegen payda. Bul toplang`an sap paydadan dividentin` ayırması kelip shıg`adı.

Minnetlemeler bolsa: uzaq mu`ddetli, mu`ddeti uzaytırılğ`an ha`m qısqa mu`ddetli minnetlemelerge bo`linedi.

Uzaq mu`ddeti uzaytırılğ`an minnetlemeler – keyingi biznes tsıklı dawamında bazis aktivlerdi to`lew ushın qollanıwın talap qılmaytug`ın minnetlemeler esaplanadı. Ma`selen to`lenetug`ın obligatsiyalar, to`lenetug`ın vekseller, pentsiyalar, uzaq mu`ddetli ijara minnetlemeleri esaplanadı.

Mu`ddeti uzaytırılğ`an minnetlemeler kredit qaldıqları uzaq mu`ddetli, qısqa mu`ddetli minnetlemeler o`zinin` ishine bul aktivler menen qoplanıwı yamasa basqa qısqa mu`ddetli minnetlemeler menen qayta finanslastırılıwı lazım bolğ`an minnetlemelerdi aladı. Ma`selen tovar ha`m xızmetler ushın to`lenetug`ın esapbetleri, is xaqı, fondlar salıqların to`lew, sho`lkemlestiriwshiler aldınan qarızları, bank kreditleri ha`m basqa da qarızlar.

17-Tema: SALIQLARDIN` EKONOMİKALIQ A`HİMİYETİ HA`M A`MEL QILIW O`ZEGESHELİKLERİ

1. Salıqlardın` ekonomikalıq a`hmiyeti

Salıq eski tusiniklerden bolıp, ol o`zinde ekonomikalıq-sotsial mazmundı sa`wlelendiredi. Salıq sotsial turmıstın` za`rur sostavlı bo`legi.

Salıqqa tartıw, sotsial za`ru`rlik sıpatında, islep shıg`arıw protsessinde jaratılğ`an qunnın` ma`lim bir bo`legin sotsial maqsette paydalanıwdı ta`miyinleydi.

Salıqlardıń bolıwı bul ob`ektiv ha`rakterge iye, sebebi ja`miyetti payda etiwshi individlardıń barlıg`ı ham real sektorda (islep shıg`arıw tarawında) xızmet ko`rsetpeydi. Ja`miyettde basqalar ta`repien biykar etilgen etilgen yamasa shug`ıllanıw ekonomikalıq na`tiyeliksiz(paydasız) bolg`an tarawlar da bar, bular salıqlardı ob`ektiv za`ru`rligin talap etedi. Anıg`ıraq etip aytqanda ja`miyetti o`ndirislik emes (bilimlendiriw, ilim, meditsina, ma`deniyat ha`m basqalar.) ha`m o`ndirislik tarawlarg`a ajıralıwı ha`mde o`ndirislik emes tarawlardı finanslastırıwdıń ta`biyiy za`ru`rligi salıqlardı ob`ektiv a`mel qılınıw za`ru`rligin keltirip shıg`ardı, o`ndirislik emes tarawdıń sotsial xızmetleri tiykarınan ma`mleket ta`repien a`melge asırıladı, olardı finanslastırıw usılı sıpatında ju`zege shıg`ıwshı salıqlar ha`msol sebepli tuwrı ma`mleketke tiyisli boladı.

Salıqlardıń ob`ektiv za`ru`rligini bazar ekonomikasına o`tiw sharayatında eki jag`day: birinshiden, ma`mlekettin` bir qator wazıypaların qarjı menen ta`miyinlew za`ru`rligi, ekinshiden, bazar ekonomikasi nızam-qag`ıydaları menen sa`wlelendiriw mu`mkin.

Ma`mlekettin` orınlaytug`ın funktsiyaları ha`m wazıypaları ko`p bolıp, bazar ekonomikasi rawajlanıp barıwı menen birge bazıbir sotsial qorg`alg`an bazar qatnasıqlarına mas kelmeytug`ın wazıypalar a`siresse, jan`a wazıypalar payda bola baslaydı. Olarg`a ma`mleketimizde kem ta`miyinlengenlerge sotsial

ja`rdem ko`rsetiw, bazar ekonomikasi infrastrukturasın (sanaatta, awıl xojalıg`ıda, finans sistemasıda) payda etiw kiredi. Usı jerde ma`mleket ku`shli sotsial - siyasiy ilajların a`melge asırıw ushın pentsionerler, pentsionerler, studentler, ko`p balalı analar ha`m basqalardı ko`birek qarjı menen ta`miyinlew za`ru`rligin an`latıp sheklengen tovarlar bahasındag`ı ayırmashılıg`ın byudjet esabınan qaplaydı ha`m olarg`a basqa qa`rejetlerdi ma`mleket esabınan a`melge asıradı, ma`hellelrde kem ta`miyinlengenlerge materiallıq ja`rdemler payda etedi. Sonın` menen birge, ja`miyet ag`zalarınan` tınıshlıg`ın saqlaw maqsetinde ma`mleketimiz o`zinin` qorg`anıw qa`biliyetin saqlab ha`m bekkemlep turıwǵa qarjılar sarplaydı, ja`ne de ma`mleket puqaralar qa`wipsizligin saqlaw, ma`mlekette ta`rtip intizam ornatiw, onı basqarıw wazıypaların orınlaw ushın ham ko`birek qarjı bag`darlawǵa tuwrı keledi. Bunday qa`rejetlerdi a`melge asırıwdıń ma`jbu`riyligi olar ushın derek bolg`an salıqlardı keltirip shıg`aradı, sebebi, ma`mleket basqarıwı ma`mlekettin` tiykarǵı basqarıw mexanizimi (**quralı**) sıpatında basqarıw ushın za`rur bolg`an materiallıq ha`m ruwxıy qa`rejetlerdi talap etiwı ha`m onı ta`miyinlewdiń birden-bir deregi salıq bolıp, materiallıq o`ndiris protsessin payda etiwı mu`mkin. Ma`mleket salıqlardı o`ndirmey turıp, o`zinin` aldına turg`an wazıypalardı ornınlay almaydı, ha`mde ma`mleketti basqara almaydı.

Salıqqa tartıw sisteması ma'mleket salıq siyasatı menen tıg'ız baylanıslı bolıp, o'zinde sa'wlelendirilgen barlıq sub'ektlerdin' ekonomikalıq qatnasıqların salıq nızamları tiykarında payda etedi ha'm toplan'ın baylıq ha'mde qarjılardan da'wir talapına juwap beretug'ın da'rejede paydalanıwǵa ta'sir etiwshi ob'ektiv ha'diyse dep esaplaw mu'mkin.

Salıqlardın' deregi, olardın' turleri ma'mleket da'ramatınan' ekonomikalıq ha'm huquqıy sistemasına baylanıslı. O'zbekistan Respublikası siyasıy g'a'rezsizligine erisiwi na'tyjesinde ma'mlekettin'q en' tiykarǵı wazıypalarınan biri erkinlesken bazar ekonomikasına o'tiw ha'm xalıqtı ku'shli sotsial qorg'awdan ibarat bolıp qaldı.

Ma'mleket byudjeti da'ramatlarınan' tu'rleniwi to'lem usılları ha'm o'ndiriw uslubiyatlarına qaray to'mendegi ko'rinislerge bo'liw mu'mkin: ma'mlekettin' materiallıq resurslardan yamasa mal-mu'lklerinen paydalang'anlıǵı ushın ma'lim bir to'lemler ornında, yuridikalıq ha'm fizikalıq shaxslardın' ma'jbu'riy salıq ha'm turli to'lemleri ornında.

Salıqqa tartıwdın tiykarǵı a'hmiyeti ha'm onın' o'zgesheligi, salıqlar arqalı onın' sotsial a'hmiyeti – da'ramatların bo'listiriw ha'm qayta bo'listiriwde sa'wlelenedi.

Salıqlardın' ma'jbu'riyligi «Oliy ma'jlis» ta'repinen tastıyqlang'an huquqıy ha'm normativ

nızamlar menen ta'miynlenedi. Sonday eken, salıqtı to'lew ma'jbu'riy bolıp esaplanadı.

2.Salıqlardın' wazıypaları

Salıqlardın' a'hmiyeti olardın' orınlaytug'ın wazıypalarınan kelip shıǵadı.

Salıqlar to'mendegi tiykarǵı wazıypalardı orınlaydı: – fiskal, bo'listiriw, sotsial basqarıw, xoshametlew, qadag'alaw ha'm salıqlardı esaplaw protsessin informatsiya menen ta'miynlew.

Salıqlardın' fiskal wazıypası tiykarınan qatan' usılda, ma'lim ko'lemde salıqqa tartıwın ta'miynleydi (latinsha fiscus so'zinen aling'an bolıp, g'a'ziyne degen ma'nisti an'latadı).

Bo'listiriw wazıypası – salıqlar arqalı jaratılǵan ulıwma sotsial da'ramattı tu'rli kategoriyadag'ı adamlar ortasında bo'listiriliwin ta'miynleydi. Salıqqa tartıw arqalı ha'r tu'rli tiptegi xojalıqlar ortasındag'ı sotsial qatnasıqlardag'ı ayırmashılıqlardı ma'lim da'rejede jog'altıwdı ta'miynleydi. Bul haqqında shved ekonomisti K.Eklund ma'mleket islep shıǵarıwdı ha'm ko'rsetilip atıǵan xızmetlardi salıqlar esabına finanslastıradı, bo'listiriw arqalı bolsa biypul bilim alıw, meditsinalıq xızmetlar ko'rsetiw, balalardı ta'rbiyalaw ha'm basqada sog'an uqsas bag'darlarg'a sarplanadı. Maqset – turmıshlıq za'ru'riy qurallardı bo'listiriwin ilajı barınsha ten'lik jag'dayına o'tkeriw, degen edi.

Salıqqa tartıwda basqarıwdın` tiykarg`ı wazıypalarından biri – salıqlar arqalı ekonomikalıq qatnasıqların basqarıw bolıp esaplanadı. Salıqqa tartıwda basqarıwdın` tiykarg`ı wazıypası salıq mexanizmi arqalı qosılğ`an wazıypalardı sheshiwden ibarat. Salıqqa tartıwda basqarıwdın` tiykarg`ı talapların belgilewde, salıq qatnasıqlarda salıqlardı xoshametlew yamasa onı xoshametlemew ha`m qayta islep shıg`arıw protsessin ta`miyinlewdegi ornına jeke itibar qaratıw za`ru`r.

Salıqqa tartıw ma`mlekettin` ekonomikalıq siyasatına baylanıslı bolıp, ayırım jag`daylarda tarawlardı,sonın` menen birge materiallıq resursları teje, ısrapshılıqqa jol qoymay, na`tiyjeli paydalanıw maqsetinde ko`birek qollanadı.

Salıqqa tartıwdı xoshametlew wazıypasında bazıbir hallarda jen`illikler ayırım tiptegi shaxslardı xoshametlew ushın qollanıladi. Ma`mlekettin` fiskal siyasatı arqalı alıp baratırğ`an salıqqa tartıw sisteması sotsial za`ru`riy tutınıwdı qanaatlandırıwğ`a qaratılğ`an. Basqarıw faktorları arqalı fiskal siyasatına qarama – qarsı bolğ`an jeke mexanizm jaratılğ`an, bul mexanizm ulıwma ma`mleket ha`m fizikalıq shaxslar ekonomikalıq ma`pin optimal qatnasta bolıwın ta`miyinleydi.

Salıqlardıń qadag`alaw funktsiyası salıq to`lewshi ta`repinen berilgen etilgen, salıqqa tartıw ob`ekti, salıqqa tartılutug`ın baza, jen`illikler uqsag`an ha`m tag`ı da basqa tiyisli salıq ko`rsetkishlerinin`

esap-kitapların tekseriwden sonshelli quramalı protsessten ibarat. Salıq esabı salıq mekemelerine berilgen salıq esabatı mag`lıwmatları tiykarında salıq to`lewshilardı na`tiyjeli qadag`alaw imkanın beredi.

Salıqlardı esaplaw protsessinin` informatsiya menen ma`mlekettin` sotsial-ekonomikalıq wazıypaların orınlawg`a sanıplang`an qarjıları haqqındag`ı informatsiya berip turıwı za`ru`r.

Salıqlardan keletug`ın tu`simlerin asırıw ma`mlekettin` milliy kontsepsiyasına baylanıslı. Ol islep shıg`arıw qatnasıqları ha`m islep shıg`arıw ku`shlerinin` rawajlanıwına ta`sir etiwshi sha`rt-sha`rayatların teoriyalıq ha`m a`meliy jaqtan islep shıg`ıwğ`a baylanıslı. Salıq sistemasının` optimal da`rejede bolıwı ob`ektiv ha`m sub`ektiv faktorlarg`a baylanıslı.

Ob`ektiv faktorlar bul: talap ha`m usınıs, ba`seki, da`ramattı ilajı barınsha ko`beytiw, investitsiyalardıń erkin ha`reketin ta`miyinlew; ha`r tu`rli mu`lkshilik tu`rlerine tiykarlang`an islep shıg`arıwdın` bar bolıwı, isbilermenliktin` erkinligi ha`m kapital, miynet resursları, tutınıw tovarlar bazarlarının` bar bolıwınan ibarat.

Sub`ektiv faktorlar bolsa: salıqqa tartıw sistemaları ushın za`ru`r bolğ`an kadrlardı tayarlaw, qayta tayarlaw ha`m ta`jriybesini asırıw; salıqqa tartıwdı basqarıwshılar ha`m salıq to`lewshilerdin` salıq nızamlarına boysınıwı; salıqqa tartıw sisteması wa`killerinin` ka`sbiy mamanlıqlarınan ibarat.

3. Salıq sisteması reforması ha'm jen'illikleri

Salıq sisteması reforması rawajlanıwı to'mendegi u'sh basqışqa bo'lip ko'rsetiw mu'mkin.

Birinshi basqış 1991-1994 jıllar - O'zbekistannın o'z salıq sistemasın sho'lkemlestiriw ha'm salıqlardıń g'a'ziynelik a'hmiyetini asırıw basqışı.

Salıq reformalapının ekinshi basqışı salıqlardı bazar ekonomikası talaplarına maslastırıw ha'm ka'rxanalardıń islep shıǵarıwın xoshametlewge qaratıw da'wiri bolıp tabıladı. Bul da'wirge 1995 — 1997 jıllar tuwrı keledi.

Salıq reformasının u'shinshi basqışı 1998 jıldan ha'zirgi waqıtqa shekem dawam etpekte. Bul basqıştı salıq sistemasında salıqlardı ıqshamlastırıw kontsepsiyasının baslanıw da'wiri dep ataw mu'mkin.

U'shinshi basqışta yuridikalıq shaxslarg'a, birinshi na'wbette kishi ka'rxanalar ushın salıqqa tartıw, esapqa alıw ha'm esabattın a'piwayılastırılǵan sisteması du'zildi. Kishi isbilermenlik sub'ektleri iqtıyariy tiykarda ulıwma ma'mleketlik ha'm jergilikli salıqlar ha'mde jıyımlar ja'mlenbesi ornına birden-bir salıq to'ley basladı.

2002 jıldan baslap ma'mleket salıq siyasatında o'nim islep shıǵarıwshı ka'rxanalardan salıq ju'gini ja'nede kemeytirip bariw, shetke qatan almasırılatusın valyutada o'nimlerdi eksport qılǵanlarga ha'm da'ramatqa (payda)g'a salıqtan,

ham mol-mu'lk salıǵınan kemeytirilgen regressiv salıq stavkasın qollanıw siyasatın ju'rgiziw engizile baslandı. Salıqlar sistemasında tuwrı salıqlar salmagın kemeytirip bariw ha'm qıya salıqlar salmagın asırıwg'a mo'ljellengen siyasat ju'ritiw ko'zde tutılǵan.

2003 jıldan baslap na'tiyjesiz, byudjetke tu'siwin qıyınlastıratugın to'mendegi salıqlar ha'm to'lemeler biykar etildi. Olarg'a: reklama salıǵı, avtotransport quralların alıp satıw salıǵı, normadan artıq satılmaǵan tayar o'nim qaldıǵı ushın 2 protsentli haqı ha'mde ta'biyattı iplaslantırıwshı shıǵındılardı jaylastırıw ushın haqı esaplanadı. 2003 jıldan baslap 2002 jıl da engizilgen usaqlap sawda tarawında xızmet ko'rsetiwshı mikrofirmalar ha'm kishi ka'rxanalar ushın belgilengen da'ramattan birden-bir salıq, sawda ha'm ulıwma awqatlanıw ka'rxanaları ushın jalpı tu'simnen birden-bir salıq salıw dawam ettirildi. Salıq bazaları ha'm stavkalarına ha'm o'zgerisler kiritilgen.

Respublika Prezidenti İ.A.Karimov «Ma'mleketimizde ja'ha'n ekonomikalıq krizisinen keri aqıbetlerin saplastırıw boyınsha 2009-2012 jıllarg'a mo'ljellep qabıl qılınǵan kriziske karsı ilajları da'stu'ri O'zbekistannın 2009 jıl da sotsial-ekonomikalıq rawajlanıwının en' aldın'gı bag'darı bolıp qaladı»⁵ degen edi.

⁵ Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iktisodiy inqiroz, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. T.: O'zbekiston 2009, 30-33-35-47 betlar.

Ja`ha`n finanslıq-ekonomikalıq krizisi sharayatında milliy ekonomikalıqnı rawajlantırw ushın kerekli sha`rayatlar jaratıldı.

Sonın`menen 2012 jıldın` 1 yanvarınan salıq ha`m bajıxana to`lemleri boyınsha to`mendegi jen`illikler berildi:

- go`sh ha`m su`tti qayta islewge qa`niygelestirilgen mikrofirma ha`m kishi ka`rxanalar ushın bosag`an qarjılrđı islep shıg`arıwdı texnik qayta qurallantırw ha`m modernizatsiya qılıwg`a maqsetli ra`wishte bag`darlaw sha`rti menen birden-bir salıq to`lemi stavkasını 50 protsentke qısqartırw;

- tayar azıqlı emes – awqatlıq tovarlarının` belgili tu`rlerin islep shıg`arıwg`a qa`niygelestirilgen ka`rxanalardı payda ha`m mu`lk salıqlarınan mikrofirma ha`m kishi ka`rxanalardı birden-bir salıq to`lemine azat etiw;

- 2009 jıldın 1 yanvarınan sanaat tarawındaxızmet ko`rsetip atırğ`an kishi ka`rxanalar ushın birden-bir salıq stavkası 8 protsentten 7 protsentke kemeytirildi, ha`zirgi waqıtta 5 payızdı quraydı finanslıq, turmıs xızmeti ha`m basqa xızmetlar ko`rsetip atırğ`an mikrofirmalar ha`m kishi ka`rxanalar birden-bir salıq to`lemine 3 jıl mu`ddetke azat etildi. Bunda mikrofirmalar, kishi ka`rxanalar, ma`mleketlik emes xojalıq ju`rgiziwdi sub`ektlerdi alatug`ın dividendlerdin` investitsiyalarg`a, da`slep aling`an kreditlar ushın esap-kitap etiwge

bag`darlang`an bo`legi 5 jıl mu`ddetke salıqtan azat etildi;

- tayar o`nim islep shıg`arıwg`a qa`niygelestirilgen,shet el investitsiya qatnasıwında sho`lkemlestirilgen ka`rxanalardı byudjetke barlıq tu`rdgi salıq ha`m to`lemlerden-qosımsha qun salıg`ı bundan biyg`a`rez azat etiw mu`ddeti uzaytırıldı.

4. Salıqqa tartıw printsipleri

Birinshi ret salıqqa tartıw printsipleri ha`m olardıń ekonomikalıq ta`replerin A.Smit ha`m D.Rikardo uqsag`an eski klassik mektep qatnasıwshıları o`z shıg`armalarında ashıp bergen. A. Smit o`zinin` “Adamlar baylıg`ının` ta`biyatı ha`m sebepleri haqqındag`ı izerlew” atlı shıg`armalarında salıq printsiplerin tiykarlap bergen:

1) Ma`mleket puqaraları ma`mleket qa`rejetlerin qaplıwda o`zleri hukumat tınıshlıg`ında paydalanıp atırğ`an da`ramatlarına muwapıq ta`rizde qatnasıwları lazım.

2) Ha`r bir adam to`leytug`ın salıq anıq belgilep qoyılğ`an bolıwı kerek, Bunda o`zbasımshalıq ketpeydi. Salıq mug`darı, to`lenetug`ın waqıtı ha`m tartibi onı to`lewine ha`m, basqa ha`r qanday adamg`a ha`m birdey anıq ha`m ma`lim bolıwı za`ru`r.

3) Ha`r bir salıq to`lewshige ha`r ta`repten qolaylı bolğ`an waqıtta ha`m ta`rtipte o`ndiriliwi kerek.

4) Ha`r bir salıq sonday ta`rizde du`ziliwi kerek, bunda salıq to`lewshinin` kashalyoginen ketetug`ın pul ma`mleket byudjetine kelip tusetug`ın qarjıg`a

qarag`anda artıq bolıwına mu`mkinshilik bolmawı kerek.

2010 jılда xojalıq ju`ritiwshii sub`ektler ushın payda salıg`ın 10 protsentinen 2015 jılǵa kelip 7,5 protsentke tu`siriliwi na`tiyjesinde olardıń iqtıyarında ha`r jılı 52 milliard swmnan artıq qosımsha qarjı payda boldı. Kishi biznes ha`m jeke isbilermenlik sub`ektleri 2016 jılда birden-bir salıq to`lemleri 6 protsentten 5 protsentke tu`siriliwi rejelestirilgen. Fizikalıq shaxslardan alınatug`ın da`ramat salıg`ının` to`men stavkası 10 protsentten 7,5 protsentke kemeytirilgen. Bul kem is xaqı alatug`ın jumısshılardıń da`ramatlarınan` o`siwine sezilerli ta`sir etedi.

O`zbekistan Respublikasıdın 1991 jıl 15 fevralda, 1995 jıl 22 dekabrda ha`m og`an 2005 jıl 27 dekabrda kiritilgen o`zgerisler ha`m qabıl etilgen “Ka`rxanalar, birlespeler ha`m sho`lkemler salıqlar haqqındag`ı” nızamda salıqqa tartıwdın tiykarg`ı printsipti ko`rsetilgen bolıp, olar to`mendegilerden ibarat:

- dereklerden qatan` tu`rde barlıq da`ramatlardıń salıqqa tartılıwı majburiy bolıp tabıladı;

- ma`mleket salıq siyasatı a`trapında barlıq da`rejedegi adminstrativlik territoriyalardıń salıq xızmetindegi g`a`rezsizligin esapqa alıp, birden-bir xızmeti tiykarg`ı sotsial, ekonomikalıq, ekologiyalıq

ha`mde ulıwma ma`mleketlik salıqqa tartıw siyasatın ju`ritiw;

- xojalıq ju`ritiwdin` agrar formalarına kiritilgen iskerlik ju`ritiwshi ka`rxanalardı jen`illikli sistemalı qollanıw arqalı salıqlardıń xoshametlew rolini ta`miyinlew;

- salıq to`lemleri boyınsha deklaratsiyalar, tekseriwler ha`m tekseriw o`tkeriw nızamshılıg`ın buzg`anlarga ekonomikalıq jazalar qollaw menen finanslıq qadag`alaw ornatiwdan ibarat.

Ja`ha`n salıq nızamshılıg`ında ekonomist ha`m huquqshunos alımlardı salıqqa tartıwdın barshe qatan` itibar beriwimiz lazım bolg`an to`mendegi bes printsipti tiykarlanıw za`ru`rligini an`latadı ha`m bular to`mendegiler:

- ten`lik ha`m na`tiyjelilik. Ekonomikalıq iskerlik ob`ektlerin ten` salıqqa tartıw ha`m salıq awırlıg`ın ta`miyinlew salıq to`lewshiler ushın qararlar qabıl etiwge de resurslardı (materiallıq ha`m finanslıq) na`tiyjeli bo`listiriwge tosqınlıq qılmawı za`ru`r.

- salıqqa tartıwda anıqlıg`ı ha`m an`satlıg`ı. Salıq to`lewshiler to`lewi lazım bolg`an salıq summasını anıqlay alıwları za`ru`r, olar belgilengen salıq awırlıg`ının` qaysı siyosiy qararlar tiykarında qoyılǵanlıg`ı haqqındı anıq informatsiyalar menen ta`miynlewi kerek;

- salıqqa tartıwdın arzanlıg`ı. salıq nızamshılıg`ı imkaniyat barınsha a`piwayılıg`ı, salıqtı

o`ndiriw protsessi bolsa arzanlıg`ı menen ajralıp turıwı za`ru`r.

– salıqqa tartıwdın **g`aznashılıq na`tiyjeliligi** ha`m elastikligi. Salıq sisteması o`zinin` g`a`ziynelik **na`tiyjeliligi** ha`m ekonomikalıq jag`dayının` o`zgeriwine tuwrı qatnasta bolıwı menen ajralıp turıwı lazım.

– salıqta sotsial a`dalat. Salıq sisteması ma`mlekettin` sotsial maqsetlerini a`melge asırıw`a ko`meklesiwi, yag`nıy den sawlıqtı saqlaw, sem`ya parawanlıg`ınasırıp barıw ha`m ta`biyat muhofazasını ta`miyinlewda qatnashishi za`ru`r.

Ma`mleketimiz g`a`rezsizlikke eriskennen son` salıq sisteması Respublika byudjetin toltırıwdın` tiykarg`ı faktori bolıp xızmet etpekte. Sonida aytıp o`tiw lazım, ha`zirgi waqıtta ma`mleket da`ramatların` 80-90 protsentike jaqını tek g`ana to`rt salıq – aktsiz salıg`ı, qosıl`an qun salıg`ı, yuridikalıq shaxslardan alınatug`ın da`ramat (payda) salıg`ı ha`m puxaralardan alınatug`ın da`ramat salıg`ı esabınan qaliplespekte.

18-Tema: O`ZBEKISTAN RESPUBLİKASI SALIQ SISTEMASI HA`M ONIN` DU`ZİLİSİ

1. Salıq sisteması haqqında tu`sinik ha`m onın` a`hmiyeti

Salıq nızamshılıg`ında salıq sisteması tar ma`nisinde u`yrenilip, birdey a`hmiyetke iye bolg`an ha`m oraylasqan pul fondın payda etetug`ın salıq, jıyım, baj ha`m basqa da ma`jburiy to`lemlerdin` jıyındısı salıq sisteması dep ataladı.

Prezident İ.A. Karimov ta`repinen, «en` da`slep salıq sisteması o`zine mas wazıypanı-fiskal, qayta bo`listiriw ha`m xoshametlew wazıypasın tolıq da`rejede orınlawı kerek»,⁶- degen pikir bildirilgen edi.

Salıq salıwdın en` tiykarg`ı sha`rt-sharayatlarına to`mendegilerdi kiritiw mu`mkin: salıqlardın` turleri, salıqlardı belgilew, salıq qadag`alawı ha`m uslubları salıq to`lewshilerdin` huquqları, minnetlemeleri, olardın` ma`plerin qorg`aw usılları, salıq baylanısları qatnasıwshılarının` juwapkershiligi ha`m sonın` menen birge bul elementler salıq sistemasının` sostavlı simvolları ekenligin sa`wlelendiredi ha`m salıq sisteması degende a`ne sol elementlerdin` jıyındısınan ibarat bolg`an ha`m olar ortasındag`ı qatnasıqlar jıyındısınan kelip shıg`ıp sa`wlelendiriw mu`mkin.

Salıq sistemasının` tiykari bolg`an salıqlar o`zine mas o`zgesheliklerge, bir qatar belgilarine qaray toparlarg`a bo`linedi. Salıqlardın` bo`listiriliwi olardın` ob`ektine, xojalıq ju`ritiwshi sub`ektler finanslıq xızmetine ta`sir etiwine, o`ndiriliw usılları, payda bolıwına (sub`ektine), byudjetke bag`darlanıwına ha`m basqa belgilerine qaray olardın` sa`wleleniwi bolıp tabıladı.

Salıqlar sotsial-ekonomikalıq du`ziliine qarab ha`m o`ndirip alıw deregine qarab eki toparg`a tuwrı ha`m qıya salıqlar toparlarına bo`lenadi. Tuwrı salıqlar tuwrıdan-tuwrı da`ramattan ha`m mal-mu`lkten

⁶ Karimov I.A. O`zbekiston buyuk kelajak sari. –T.: O`zbekiston, 1998. 358-b.

o`ndirilse, qiya salıqlar tovarlarning bahasidan to`lenetug`in yamasa ta`riypke kiritiletug`in tovarlar ham xızmetlerden alinatug`in salıqlar. Salıqlar byudjetke o`tkeriw esabınan salıqlar ulıwma ma`mleket ham jergilikli salıqlarg`a bo`linedi. Sonınday-aq, salıqlar payda bolıw deregine qaray yuridikalıq ham fizikalıq shaxslardan alinatug`in salıqlarg`a bo`linedi. Salıqlar salıqqa tartıw ob`ektine qaray u`sh toparg`a bo`linedi:

1. Da`ramattan alinatug`in salıqlar. Og`an yuridikalıq shaxslardan alinatug`in da`ramat (payda) salıg`ı, infrastrukturani rawajlantırıw salıg`ı, fizikalıq shaxslardan da`ramat salıg`ı ham basqalar kiredi.

2. Oborotdan alinatug`in salıqlar. Bunda salıqlar xojalıq yurituvchi sub`ektlernı tuwrı oborotidan o`ndiriledi, olarga qosılgh`an qun salıg`ı, aktsiz salıg`ı, Fizikalıq shaxslardan transport qurallarına benzin, dizel janılgh`ısı ham suyiltırılgh`an gaz qollang`anlıg`ı ushın alinatug`in salıq, bajıxana bajıları, jıyımlari ham basqalar kiredi.

3. Mal-mu`lk qunlarınan alinatug`in salıqlar. Bunday salıqlar salıq to`lewshi sub`ektlar qolında bolgh`an mal-mu`lkten, jerdan ham basqalarga qarag`anda belgilenetug`in salıqlardan ibarat.

Da`ramatlarga iyelik qılatug`in xojalıq ju`ritiwshi sub`ektlar tuwrı salıqlardıń to`lewshisi esaplanadı, bahalarg`a ustemeler tu`rinde qosılgh`an salıq ju`gi sem`yalıq jaqdayın esapqa almaydı. Barlıq puqaralar o`zınin` da`ramatlarınin` mug`darınan qatıy na`zer,

bunday salıqlardı to`leydı, sebebi qiya salıqlarg`a tartılatug`in turmıs ushın za`rur bolgh`an tovarlardı tutınıladı ham xızmetlerden paydalanıladı.

Respublikamızda a`mel qılıp atırg`an tuwrı ham qiya salıqlarqa to`mendegi salıqlar kiredi.

Tuwrı salıqlar	Qiya salıqlar
1. Yuridikalıq shaxslardan o`ndiriletug`in da`ramat (payda) salıg`ı	1. Qosılgh`an qun salıg`ı
2. Fizikalıq shaxslar da`ramatınan alinatug`in salıq	2. Aktsiz salıg`ı
3. Jer salıg`ı	3. Fizikalıq shaxslardan transport qurallarına
4. Mal-mu`lk salıg`ı	benzin, dizel
5. Jerlerinen paydalang`anı ushın salıq ham jergilikli to`lemler.	janar mayı ham
6. Suw resurslarınan paydalang`anlıg`ı ushın salıq.	suyıltırılgh`an gaz qollang`anlıg`ı
7. Abadanlastırıw ham sotsial infrastruktura salıg`ı.	ushın alinatug`in salıq
	4. Bajıxana to`lemleri ham basq.

2. O`zbekistan Respublikası salıq sistemasının` rawajlanıwı

O`zbekistan Respublikası salıq sisteması g`a`rezsizligimizge eriskennen baslap jedel tu`rlenip kelmekte.

1997 jil 24 apreli O'zbekiston Respublikasi saliq Kodeksinin tasdiqlanishi ham amalga kiritilishi menen saliqqa tartiddin barliq tiykar bolish normalardi birden-bir hujjetine jamlew; saliq jenilliklerin bir sistemaga saliw; payda, mal-mulk, qosilgan qundi esapqi aliw ham saliqqa tartiddin xaliq araliq sistemasini amalga asirwga imkan yaratildi.

Na'tijjede yuridikalik shaxslarga asirese kishi biznes sub'ektlari iqtisariy rawishte ulwma mamlket ham jergilikli saliqlar hamde jiyimlar jiyindisi ornina birden-bir saliq to'ley basladi.

2002 jildan baslap mamlket saliq siyasatinda onim islep shig'ariwshi kaxanalardan saliq jugini janede kemeytirip bariw, shetke qatan almastirilug'in valyutada onimlerde eksport qilganlarga ham daramatqa (paydag'a) saliqdan, ham mal-mulk salig'ina kemeytirilgen regressiv saliq stavkasin qollaw siyasatin jurgiziw engizile baslandi. 2003 jildan baslab 2002 jilda engizilgen usqlap sawda tarawinda xizmet ko'rsetwshi mikrofirmalar ham kishi kaxanalar ushin belgilengen daramatnan birden-bir saliq, sawda ham ulwma awqatlanw kaxanalar ushin jalpi tusimnen birden-bir saliq saliw engizildi.

Saliqqa tartiw mamlketin ekonomikalik siyasatiga baylanisli. Saliqqa tartiddi xoshametlew waziypasida ayirim jag'daylarda jenillikler ayirim tiptegi shaxslardi xoshametlew ushin qollaniladi.

Mamlketin fiskal siyasati arqali alip barilip atirgan saliqqa tartiw sistemas sotsial zaruriy tutinwda qanaatlandirwga qaratilgan.

Salqlardin basqariw talaplarinin tiykargi maqseti investitsion protsessin turaqli rawishte investitsiya qarjilari menen tamiyinlewden ibarat. Onin waziypas mamlketin finansliq pul qarjilarin mamlket byudjetinde turlenip bariw tamiyinlewden ibarat.

Saliqqa tartiwda mamlketin mapi menen saliq to'lewshiler mpleri ortasinda mlim d'rejede muwapqliq bolw kerek. Saliq to'lewshi ham, saliq ondiriwshi de oz mplerinen kelip shiqqan halda, oz-ara kelisimge umtiladi ham saliq tusimlerini asirw mamlketin milliy kontsepsiyasiga baylanisli.

3.Salqlardin byudjetke tusiwine qaray bo'liniwi

Bazar qatnasqlarina o'tiw sharayatinda saliq sistemasin dawir talapiga qaray ilimiy tiykarlangan halda jetilistiriw mamlketimizdin sotsial-ekonomikalik progressine eriswine ulken ahmiyet iye.

Salqlar mamlket ham jergilikli byudjetlardi turlendiriw menen birge islep shig'ariw kaxanalarin rawajlandirwda, fizikalik shaxslardin miynet etiw protsessinde belsene qatnasw d'rejesin, olardin daramatlarin asirw xoshametlewda tamiyinlewi lazim.

Mamlketimizde byudjet sistemas respublikanin sotsial- ekonomikalik hamde ruwxiy

turmısın finanslıq qarjı menen ta`miyinleydi. O`zbekistan Respublikası byudjet sistemasında jergilikli byudjetler tiyqarg`ı sostavlı bo`leginpayda etedi. Jergilikli byudjetlerden bilimlendiriw, den sawlıqtı saqlaw sho`lkemleri (maktepler, bol`nitsalar, maktepke shekemgi ta`rbiya sho`lkemleri ha`m basqalar), sotsial ta`miynat ha`m u`y-jay-kommunal xojalıg`ı ha`m abadanlastırıw tarawındag`ı ilajların a`melge asırıwda qarjı menen ta`miyinlep barıladı.

Byudjet sistemasında da`ramatlardı jetilistiriliwne qaray salıqlar eki toparg`a bo`linip bolıp u`yreniledi:

Ulıwma ma`mleketlik salıqlar - olarga yuridikalıq shaxslardan o`ndiriletug`ın da`ramat (payda) salıg`ı, fizikalıq shaxslardan alinatug`ın da`ramat salıg`ı, QQS, aktsiz salıg`ı, jer astınan paydalanılğ`anı ushın salıq suw resurslarınan paydalang`anlıg`ı ushın salıq.

Jergilikli salıqlar ha`m jıyımlar jergilikli byudjetler da`ramatların jetilistiredi ha`m olarg`a to`mendegiler kiredi:

Abadanlastırıw ha`m sotsial infrastrukturanı rawajlantırıw salıg`ı; tutınıw ushın fizikalıq shaxslardan o`ndiriletug`ın salıq; transport quralları ushın benzin, dizel` janılğ`ısı ha`m gaz; ayırım tovar turleri menen usaqlap sawda etiw huquqı ushın jıyım (alkogolli o`nimler, qımbat bahalı metallar ha`m qımbat bahalı taslardan jasalg`an buyımlar); yuridikalıq shaxslardı, sonın`day-aq isbilermenlik xızmeti menen shug`ıllanatug`ın fizikalıq shaxslardı dizimnen o`tkerilgenligi ushın jıyım.

Jergilikli jıyımlar to`lewshisi bolıp O`zbekistan Respublikası salıq nızamshılıg`ı hujjetlarine muwapıq, mu`lkshilik tu`rinen qatıy na`zer yuridikalıq ha`m fizikalıq shaxslar esaplanadı.

Jergilikli jıyımlardıń o`z waqtında to`leniwi, jergilikli jıyımlar haqqındag`ı nızam hujjetlerine boysınıwı ushın juwapkershilik salıq ha`m jıyımların to`lewshiler moynına ju`klenedi.

Birden-bir sotsial to`lem ha`m byudjetten tısqarı pentsiya fondına ma`jbu`riy to`lemler ma`mleket salıqları ha`m jıyımlarına ten`lestirilgen bolıp, onda miynetke haqı to`lew fondınan birden-bir sotsial to`lemin to`lewshileri yuridikalıq shaxslar esaplanadı.

Puqaralar is haqıdan byudjetten tısqarı pentsiya fondına ma`jbu`riy qamsızlandırıw to`lemlerin to`lewshileri fizikalıq shaxslar esaplanadı.

Birden-bir sotsial to`lem ha`m puqaralardıń ma`jburiy qamsızlandırıw to`lemlerin finanslastırıw dereklarinen qa`tiy na`zer, salıq jıyımların esapqa alıwılsız, barlıq is haqı (da`ramat) turlerine esaplanadı.

Miynetke haqı to`lew fondınan birden-bira sotsial to`lem stavkaları ha`m onıń summaların byudjetten tısqarı pentsiya jamg`arması, ba`ntlikke ko`meklesiw ma`mleket fondı, O`zbekistan Ka`siplik birlespeleri federasiyası Ken`esine bo`listiriw mug`darları ha`mde sotsial qamsızlandırıwg`a tiyisli basqa ma`jbu`riy ajratpalar ha`m to`lemler stavkalari O`zbekistan Respublikası qarari menen belgilanadi ha`m

to'lewshilerga ma'mleket saliq xizmeti organlari ta'repinen jetkizileadi ha'm onı esaplap jazıw to'lewshi ta'repinen g'a'rezsiz ra'wishte, esabat ayı ushin esaplap jazılğan miynetke haqı to'lew fondi ha'm tastıyqlang'an stavkalardan kelip shıqqan halda a'melge asırıladi.

19-Tema: YuRIDIKALIQ SHAXSLARDI SALIQA TARTIW TA'RTIBI

1. Yuridikalıq shaxs tu'sinigi ha'm yuridikalıq shaxslardın tu'rleri

Yuridikalıq shaxs dep - O'zbekistan Respublikasın nızam hujjetlerine muwapıq du'zilgen, o'zinin mu'lkine, xojalıq ju'ritiwde yamasa operativ basqarıwında ayırıqsha mal-mu'lkke iye bolg'an ha'm o'zinin minnetlemelerin esabınan bul mal-mu'lk penen juwap beretug'in, o'zinin balansına yamasa smetasına iye bolg'an, juwap o'zinin atınan mu'lkshilik ha'm shaxsiy materiallıq emes huqıqlarg'a iye bola alatug'in ha'mde olardı a'melge asıra alatug'in, minnetlemelerdi orınlaw alatug'in, sudta dawager ha'm juwapker bola alatug'in sho'lkem, shet ma'mleketnen nızam hujjetlarine muwapıq du'zilgen ha'mde O'zbekistan Respublikasında puqaralıq huqıq potentsialına iye bolg'an shet el ha'm (yamasa) xalıq aralıq sho'lkem esaplanadı, yuridikalıq shaxslar o'zinin balans yamasa smetasına iye boladı.

Yuridikalıq shaxs O'zbekistan Respublikası nızam hujjetlarinde belgilengen ustav ha'm basqa

sho'lkemlestiriwshilik hujjetlari tiykarında is alıp baradı ha'm o'zinin sho'lkemlestiriwshilik hujjetlerinde na'zerde tutılğan xizmeti maqsetlerine muwapıq puqaralıq huqıqadı. Yuridikalıq shaxslar mu'lkdar yamasa wa'kil qılğan shaxs ta'repinen wa'killikke iye organnın buyrıgı tiykarında, sonın day-aq nızam hujjetlerine na'zerde tutılğan ta'rtipte du'ziledi.

Yuridikalıq shaxsdın huquq potentsiali ol du'zilgen waqıttan baslap ju'zege keledi ha'm onın tamamlanıwı menen juwmaqlanadı. Yuridikalıq shaxstın jeke huquq potentsiali onın ustavı yamasa nızam hujjetlari menen belgilenedi. Yuridikalıq shaxs nızamda dizimi belgilep qoyılğan ayırım xizmet tu'rleri menen tek g'ana jeke maxsus ruxsatnama (litsenziya) tiykarında g'ana shug'ıllanıwı mu'mkin.

Yuridikalıq shaxs ustav tiykarında yamasa sho'lkemlestiriwshilik sha'rtnameası tiykarında is alıp baradı. Nızamda na'zerde tutılğan jag'daylarda kommertsiyalıq sho'lkem bolmag'an yuridikalıq shaxs bunday turdagi sho'lkemler haqqındagı nızam tiykarında is alıp barıwı mu'mkin. Yuridikalıq shaxstın sho'lkemlestiriwshilik sha'rtnameası onın sho'lkemleri ta'repinen du'ziledi, ustavı bolsa tastıyqlanadı.

Yuridikalıq shaxstın ustavı ha'm basqa sho'lkemlestiriushi hujjetlerinde yuridikalıq shaxstın atı, onın jaylasqan jeri (pochta ma'nzili), yuridikalıq shaxs xizmetini basqarıw ta'rtibi belgilep qoyılıwı,

sonin`day-aq olarda tiyisli tu`rde yuridikalıq shaxslar haqqındag`ı nızamda na`zerde tutılğ`an basqa mag`lıwmatlar bolıwı kerek.

Yuridikalıq shaxs o`zinin` sho`lkemlik-huquqiy tu`rin bildiretug`ın atına iye boladı. Kommertsiyalıq bolmag`an sho`lkemler, unitar ka`rxanalardıń atları, nızamda na`zerde tutılğ`an hollarda bolsa - basqa kommertsiyalıq sho`lkemlerdin` ha`m atları yuridikalıq shaxs xızmetinen o`zgesheligin ko`rsetiwı kerak. Yuridikalıq shaxstın` atına tolıq yamasa qısqartırılğ`an ra`smiy atın (ma`mlekettin` atın) kiritiwge, yuridikalıq shaxs hujjetlarinin` rekvizitlarine yamasa reklama materiallarına a`ne sonday attı ma`mleket nıshanları elementlerin qoyıwına O`zbekistan Respublikası Hukumeti belgileytug`ın ta`rtipte jol qoyıladı.

2. Yuridikalıq shaxslardan o`ndiriletug`ın da`ramat (payda) salıg`ını to`lewshilar ha`m salıq salıw ob`ekti

Finans jılında salıq salınatug`ın da`ramatga (paydaga) iye bolğ`an yuridikalıq shaxslar da`ramat (payda) salıg`ı to`lewshilar esaplanadı. Yuridikalıq shaxslardan alinatug`ın salıqlarga hamma egri salıqlar, ka`rxana da`ramatına salıq, jer osti boyliklaridan paydalang`anlıg`ı ushın, Suw resurslarınan paydalang`anlıg`ı ushın, sawda sho`lkemlerini jalpı da`ramat salıg`ı, jer salıg`ı, mal-mu`lk salıg`ı, kishi biznes ushın birden bir salıq ha`m basqalar kiredi. Ayırım salıqlardı (QQS, aktsiz) yuridikalıq shaxslar

ham fizikalıq shaxslar ha`m to`leydi. Payda salıg`ının` tiykarg`ı wazıypası, ekonomikalıq tarawlardı investitsiyalash ushın za`rur bolğ`an qarjılardı salıq o`ndiriw tiykarında tu`rlendirip barıwdan ibarat.

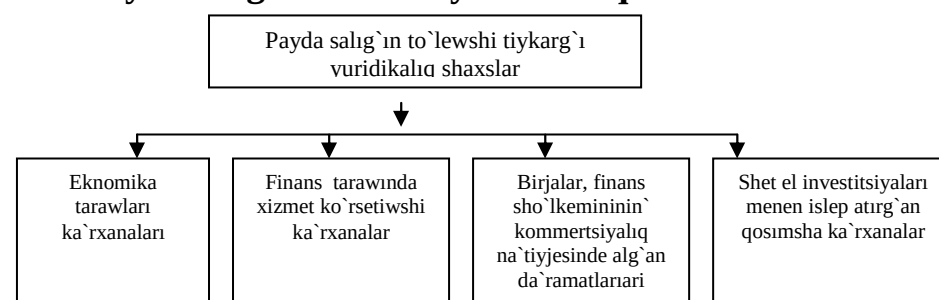
Yuridikalıq shaxslar da`ramat (payda) salıg`ı boyınsha byudjet penen esap-kitapların g`a`rezsiz ra`wishte a`melge asıradı.

Ja`mi da`ramat penen salıq nızamshılıg`ına muwapıq belgilenetug`ın shegirmeler ortasındag`ı ayırmashılıq sıpatında esaplangan da`ramat (payda) salıq salıw ob`ekt bolıp esaplanadı.

Yuridikalıq shaxslardan o`ndiriletug`ın da`ramat(payda) salıg`ı twrıdan-tuwrı salıq bolıp, proporsional usılda o`ndiriledi. Yuridikalıq shaxslardan o`ndiriletug`ın da`ramat (payda) salıg`ı O`zbekistan Respublikası ma`mleket byudjetin toltırıwda tiykarg`ı da`ramat deregi bolıp, tuwrı salıqlar qıya salıqlardan son` tu`sim boyınsha ekinshi orında turadı.

Payda salıg`ı to`lewshilardı to`mende keltirilgen su`wrette ko`riwimiz mu`mkin.

Payda salıg`ı to`lewshi yuridikalıq shaxslar

Finans tarawında xızmet ko`rsetip atırǵan bankler, sotsial sho`lkemler ham payda salıǵı to`leydi. Sonın` ishinde, olarga to`mendegilar kiredi:

- kommertsialıq xızmetini ju`ritiwshi bank sho`lkemleri (sonın` ishinde, huquqıy masla`ha`tlar beriw yamasa ekonomikalıq xızmet ju`ritiw boyınsha ma`sla`ha`tlar beriw ha`m tag`ı basqalar);

- kommertsialıq xızmetini ju`ritiwshi ha`r turli xalıq aralıq sho`lkemler.

Bazar ekonomikası sha`rayatında yuridikalıq shaxslardıń tiykarg`ı da`ramatları islep shıǵarılǵan tovarlar, xızmetlerden ibarat.

Yuridikalıq shaxslardıń ustav fondına qosılǵan, ulıwma wazıypalardı sheshiw ushın birlestirilgen to`lemler, jen`illikler, paylar ha`m anıq maqsetke qaratılǵan basqa da finanslıq qarjılar (kapital) usı wazıypalardı sheshiw ushın jeke du`zilgen yuridikalıq shaxstın` da`ramatları esaplanbaydı ha`m salıq salıw ob`ekti bolmaydı.

3. Yuridikalıq shaxslardan o`ndiriletug`ın da`ramat (payda) salıǵın to`leu muddetleri ha`m belgilengen jen`illikler

Yuridikalıq shaxslar ushın salıq to`lew haqqındag`ı hujette ko`rsetiliwinshe, jıldın ha`r shereginde, birinshi ayın` 5 sa`nesine shekem to`lew belgilen`en. Ha`r aydın` 10 ha`m 25 sa`nelerinde jıl shereklerine belgilegen salıqtın` altıdan bir bo`legi mug`darında da`ramat salıǵı o`tkiziliwi

ta`miyinleniwi za`ru`r. O`nimlerdi satıwdan da`ramat alıp atırǵan yuridikalıq shaxslar ha`m 200 ge en` kem is haqı mug`darında da`ramat alıwshı ka`rxanalar, awıl xojalıǵı ka`rxanalarında da`ramat (payda) salıǵı ha`r jılı sherekler-ara o`sip barıw ko`lemi menen, yag`nıy aldın`g`ı jıl shereginde to`lengen da`ramat salıǵın qoyıw jolı menen a`melge asırıladı.

Yuridikalıq shaxslardan artıqsha da`ramat salıǵı alıng`an bolsa, ol qarjı 30 ku`n ishinde qaytarılıwı yamasa keelesı jılǵa o`tkiziliwi mu`mkin.

Yuridikalıq shaxslar to`leytug`ın salıqlar ha`m majburiy to`lemleri tiykarınan naq emes, yag`nıy ka`rxana, sho`lkem, birlespelerdin`b banktegi esap betlerinen qarjını ko`shirip, Respublika yamasa jergilikli byudjet esabına belgilengen mu`ddette o`tkiziw jolı menen a`melge asırıladı.

Yuridikalıq shaxslardıń da`ramat (payda)ların salıqqa tartıwda O`zbekistanda to`mendegi jen`illikleri bar bolıp, olar payda salıǵı to`lewden azat etiledi:

- protez-ortopediya bulıumlari, inventarlar islep shıǵarıwǵa, sonın`day-aq nogiranlarg`a xızmet ko`rsetiwge qa`niygelestirilgen tiykarg`ı xızmet turi boyınsha;

- islewshiler ulıwma sonın` keminda 50 protsentin nogiranlar, 1941-1945 jıllardag`ı urıs ha`m miynet frontı qaharmanları tashkil etgan, nogironlar jama`at birlespeleri, "Nuranıy" jamg`arması ha`m O`zbekistan chernobilshıları birlespesi mu`lki bolǵanları, bunnan sawda, da`ldalshılıq, ta`miynat-

satıw ha`m tayarlaw xızmeti menen shug`ıllanatug`ın yuridikalıq shaxslardan tısqarı.

Ko`rsetilgen jen`illikti alıw huquqın belgilew barısında qa`niygelerdin` ulıwma sonına shtatta bolg`an ka`rxana qa`niygeleri, sonın` ishinde qosımsha shtatta islewshiler boyınsha, sonın`day-aq ka`rxana shtatında esabında turmagan (kesip alıp islewshiler sha`rtnaması ha`m puha`ralıq-hu`qu`qıy tustegi basqa sha`rtnamalar boyınsha jumıs isleytug`ın) shaxslar kiritiledi;

– emlew sho`lkemleri qasındag`ı emlew islep shıg`arıw ustaxanaları;

– jazanı o`tewshi sho`lkemler;

– kommertsialıq emes sho`lkemler.

Bunda isbilermenlik xızmetinen da`ramat (payda) alg`an kommertsialıq emes sho`lkemler bul xızmetten salıqtı umlıwma belgilen`en ta`rtipte to`leydi.

Salıq salıw maqsetinde kommertsialıq emes sho`lkemler degende to`mendegilar tu`siniledi:

a) tek g`ana ma`mleket byudjeti qarjıları esabınan finanslastırılatus`ın, tastıyıqlang`an smetalar shen`berinde qa`rejetlardı qoplawg`a byudjetten dotatsiyalar alatug`ın ka`rxanalar ha`m sho`lkemler;

b) qayırqomlıq birlespeleri, birlespeler ha`m jamg`armaları, xalıq aralıq sho`lkemler, diniy birlespeler ha`m basqa da sho`lkemler;

v) sotsiallıq-qayır saqawat yamasa basqa da maqsetlar ushın **du`zilgen**, isbilermenlik xızmetinen

da`ramat alıwdı na`zerde tutılmaq`anlıg`ı sho`lkemlestiriwshi hujjetlarinde qayt etilgen;

– qalalıq jolawshılar transportında (taksiden, marshrutlı taksiden tısqarı) jolawshılardı tasıw mnen baylanıslı bolg`an xızmetleri boyınsha;

– tariyx ha`m ma`deniyat esteliklerin on`law ha`m de qayta tiklew jumısların a`melge asırıwdan aling`an paydası (paydalar) boyınsha;

– ma`mleket obligatsiyaları ha`m basqa da ma`mleket qımbat bahalı qag`azları boyınsha dividendler ha`m protsentlar boyınsha;

– ishki isler organları qasındag`ı qorıqlaw bo`limleri;

– gastrol`-kontsert xızmeti menen shug`ıllanıw hu`quqı ushın litsenziya alg`anlar;

– qamsızlandırıw sha`rtnamaları boyınsha qamsızlandırıw **qaplamı** (qamsızlandırıw summası) ko`rinishinde aling`an qarjılar summası boyınsha;

– tezkor-qıdırıw sharaları sistemaların` texnik quralların ekspluatatsiya etiw ha`m olarg`a xızmet ko`rsetiw xızmetlarin ko`rsetiwden da`ramat (payda) salıg`ı boyınsha.

– eger yuridikalıq ataqqa iye bolg`an ka`rxanalarda islep shıg`arıw qa`niygelerinin` 75 protsenti mektep yamasa kollej oqıwshıları bolsa, olardan payda salıg`ı alınbaydı;

– ustav kapitalında shet el investitsiyasının` mug`darı 50 ha`m onnan artıq protsentte bolg`an

qosimsha ka`rxanalar da`ramatınan islep shıg`arıwdı rawajlantırıwǵa sarıplang`an bo`leginen;

– eksport o`nimleri islep shıg`arıwdıartırıwına erisken yuridikalıq ataqqı iye bolg`an ka`rxanalardıń erkin konvertatsiyalanatug`ın da`rejedegi eksport o`nimlerinen alg`an da`ramatlarınan;

20-Tema:FİZİKALIQ ShAQISLARDI SALIQQA TARTIW TA`RTIBI

1. Fizikalıq shaxslardan alinatug`ın da`ramat salıǵınnıń mazmunı ha`m onı to`lewshiler quramı

Salıq kodeksinde ma`mlekettegi ha`r bir puqara o`zinin` da`ramatlarınan nızamda belgilen`en mug`darda ha`m mu`ddetlerde salıqlar ha`mde, olarg`a tiyisli ten`lestirilgen to`lemlerdi belgilen`en ta`rtipte to`lep barıw kerekligi haqqında ko`rsetip o`tilgen.

En` da`slep fizikalıq shaxslardıń da`ramatlarına fizikalıq shaxslardıń da`ramatlarına tu`sinik beriwden aldın fizikalıq shaxs degen so`zdi tu`sinip alıwımız lazım boladı. Fizikalıq shaxslar degende O`zbekistan Respublikası puha`raları, shet el puha`raları, sonın`day-aq puharalıǵı bolmag`an shaxslar tusiniledi.⁷

Fizikalıq shaxslar da`rmatlarınan alinatug`ın salıqlar sotsial-ekonomikalıq o`zgeshelikke iye bolıp, salıq to`lewshi sub`ektinin` o`mirinde tiykarg`ı roldi atqaradı. Cebebi, fizikalıq shaxslar da`ramatınan alinatug`ın salıqlar milliy da`ramattı

bo`listiriwde, sol sebepli jergilikli ha`kimiyat ha`m basqarıw organlarınan` pul tu`rindegi jan`a qunının` bir bo`leginin` o`zlestiriliwi ta`miyinlenedi. Fizikalıq shaxslar da`ramatlarınan alinatug`ın salıq O`zbekistan Respublikasının` 1991 jıl 15 fevraldag`ı «O`zbekistan Respublikası puqaralarınan, shet ellik puqaralardan ha`m puqaralıǵı bolmag`an shaxslardan da`ramat salıǵı alıw haqqında»g`ı nızamı menen engizildi.

Ha`zir barlıq fizikalıq shaxslardı salıqqı tartıw eki tu`rge bo`linedi:

1. O`zbekistan Respublikası rezidentleri;
2. O`zbekistan Respublikası norezidentleri

O`zbekistan Respublikasının` rezidenti dep- O`zbekistan Respublikasında turaqlı jasap turg`an yaki esabat jılında jılında baslanatug`ın yaki tamamlanatug`ın on eki ayg`a shekem bolg`an qa`legen da`wir aralıǵında 183 ku`n yamasa onnan ko`birek mu`ddette O`zbekistanda turg`an fizikalıq shaxs tu`siniledi. O`zbekistan Respublikası rezidenti bolg`an fizikalıq shaxslarg`a olardıń O`zbekistan Respublikasındag`ı, sonın`day-aq, onnan tısqarıdag`ı iskerligi(xızmeti) dereklerinen aling`an da`ramatları boyınsha salıq salınadı.Rezident emes fizikalıq shaxslarg`a tek g`ana O`zbekistan Respublikası territoriyasındag`ı xızmetinen aling`an da`ramatlar boyınsha salıq alınadı. Fizikalıq shaxstın` ja`mi jıllıq da`ramatı - bul finans yaki esabat jılında alg`an, alıwı lazım naqlay pul yamasa naqlay emes, natural

⁷Өзбекистан Республикасы Пухаралық кодекси. Адалат, 1996.

formasidagi ha'mde materialliq ma'pdarliq jiyindisidan ibarat bolgan da'ramatlar esaplanadi

Miynetke haqi to'lew formasida alinatug'in da'ramat fizikalik shaxslardin miynet sha'rtnamasi boyinsha sha'rtnamasi boyinsha orinlang'an islerden ha'm puha'raliq-huqiyqiy sha'rtnamalar boyinsha alatug'in da'ramatlari kiredi. Puha'ralardin miynet da'ptershesi ju'rgiziletug'in ka'rxana, sho'lkem ha'm mekeme onin tiykarg'i jumis orn esaplanadi. Fizikalik shaxslardin mu'lkshilik da'ramatna protsentler, dividendler boyinsha aling'an, mal-mu'lk ijarag'a beriwden keletug'in da'ramatlar kiredi.

Fizikalik shaxslar alinatug'in dividendleri quramina: aksionerlik ja'miyetten satip alinatug'in satip aling'an aktsiyalar boyinsha aling'an dividendler; mu'lk formasidan tisqari (qat'iy na'zer) u'lesbay tiykarinda sho'lkemlestirilgen u'lesinen alinatug'in da'ramatlar kiredi.

Fizikalik shaxslar alatug'in protsentler quramina:

- Depozit qoyilmalar, qariz minnetlemeleri ha'm basqa qimbat bahali qag'azlar boyinsha alinatug'in da'ramatlari kiredi.

Fizikalik shaxslardin isbilermenlik xizmetinen alatug'in da'ramatlarina tovarlar (jumislar, xizmetler) satilwınan, da'ramat aliw maqsetinde ta'wekel etip, o'zin mu'lkshilik juwapkershiligi astında jeke ta'rtipte a'melge asiratug'in, nizam hujjetlarinde

qadag'an etilmegen basqa xizmetlerden keletug'in barliq tu'simler kiredi.

2. Fizikalik shaxslardın isbilermenlik xizmetinen keletug'in da'ramatların salıqqa tartıw ha'm deklaratsiyalaw ta'rtibi

Isbilermenlik bul xojaliq sub'ektlari ta'repinen nizam hu'jjetlarine muwapıq belgilengen ta'rtipte dizimnen o'tken, ta'wekelshilik etip ha'm o'zinin mu'lkshilik juwapkershiligi astında da'ramat (payda) aliw maqsetinde a'melge asirilatuğ'in sho'lkemlestiriwshilik xizmeti bolip tabiladi.

Isbilermenler qatan belgilengen salıqtı to'lewshileri esaplanıwları menen birge olar ushin to'mendegilerdi to'lewding a'meldegı ta'rtibi bar: aksiz salıg'ı (aksizlenetug'in o'nim islep shıg'arıw barısında); jer astınnan paydalag'anı ushin salıq; suw resurslarınan paydalag'anı ushin salıq (suw resurslarınan isbilermenlik xizmeti ushin paydalang'anda); jer salıg'ı; mal-mu'lk salıg'ı; bajıxana to'lemleri, ha'mde O'zbekistan Respublikası Finans ministrligi qasındag'ı byudjetten tisqari pentsiya fondına qamsızlandırıw to'lemleri; ma'mleket bajıları; satip aling'an (tutınılg'an) ha'm waqtınsha alıp kiriletug'in avtotransport quralları qunınan O'zbekistan Respublikası Finans ministrligi qasındag'ı Respublika jol fondına to'lenetug'in jıyımlardı payda etedi.

Qatan belgilengen mug'darlardag'ı da'ramat salıg'in isbilermenlik xizmeti menen shug'ıllanıwshı

fizikalıq shaxslar ha`r ayda g`a`rezsiz turde xızmet(iskerlik) a`melge asırilatug`ın aydın` 1-ku`nine shekem to`leydi.

Ha`zirgi waqıtta ma`mleketimizde fizikalıq shaxs atag`ına iye isbilermenliktin` bir neshe tiykarg`ı tu`rleri bar ha`m to`mendegi tarawlarda isbilermenlik xızmetin a`melge asırıwshı fizikalıq shaxslar **(nızam tiykarında belgilengen)qatan`** salıq to`lewshi esaplanadı:

1. Usaqlap satıw sawdası (azıq-awqat ha`m azıq-awqat emes tovarlar, diyxan bazarlarında awıl xojalıg`ı o`nimleri menen).

2. Xalıqqa turmıs xızmetin ko`rsetiw (ayaq-kiyim remontlaw, avtotransport quralların remontlaw xızmeti, ximiyalıq tazalaw xızmeti, fotografiya xızmetleri, nusqa alıw xızmeti ha`m h.b.).

3. Salıqqa tartıw maqsetinde joqarıdag`ı maishiy xızmetler gruppasına kiritilimegen xızmetler: shash ta`rezshilik xızmetların ko`rsetiw, manikyur, pedikyur, kosmetika ha`m basqa da xızmetler ko`rsetiw.

4. O`zinin` o`nimin islep shıg`arıw ha`m satıw (milliy shirinlikler ha`m nan-bulochka o`nimlerin tayarlaw ha`m satıw, mebel islep shıg`arıw, qapı-rom islep shıg`arıw ha`m t.b.).

5. Basqa da xızmet tu`rleri.

Bunday ta`rtipte to`mendegi tarawlarda isbilermenlik xızmetinin` ayırım tu`rleri menen shug`ıllanatug`ın fizikalıq shaxslarg`a engizilmeydi(billiardxanalar, balalar oyın avtomatları,

sonın`day-aq ta`wekelshilikke tiykarlang`an, pul (buyım) utıslı oyın avtomatları zalların sho`lkemlestiriwge tiyisli xızmet.

İsbilermen o`z xızmetin belgili oyg`a (oylarga) ha`r qıylı sebepler (sem`yalıq jag`dayı, kesellik, waqtınsha basqa jerge ketiw ha`m t.b.) menen toqtatqan jag`daylarda, ma`mleket salıq xızmeti organlarına xızmetin waqtınsha toqtatıwı haqqında arza beriliwi ha`m dizimnen o`tken guwahnamasın tapsırg`annan keyin salıq tolewden azat etiledi.

Qatan` belgilengen salıq to`lewshileri ushın to`mendegilerdi to`lewdu`n a`meledegı ta`rtibi saqlap qalınadı: aktsiz salıg`ı (aktsizlenetug`ın o`nim islep shıg`arılıw barısında), jer astınan paydalang`anlıg`ı ushın salıq, suw resurslarınan paydalang`anlıg`ı ushın salıq (suw resurslarınan isbilermenlik xızmeti ushın paydalanılğ`anda), jer salıg`ı, mal-mu`lk salıg`ı, bajıxana to`lemleri, byudjetten tısqarı pentsiya fondına qamsızlandırıw to`lemleri, ma`mleket bajıları, tutınılg`an ha`m waqtınshalıq alıp kiriletug`ın avtotransport quralları qunınan Respublika jol fondına jıyım.

Bazar sharayatında fizikalıq shaxs ta`repinen bir jılğa ha`r turli dereklerden alıng`an da`ramatlar jıyındısı haqqındag`ı mag`lıumat (dekleratsiya) bolıp esaplanadı.

Salıq deklaratsiyasına qaray salıq to`lewshi sub`ekt eki ha`m onnan artıq is ornında xızmet ko`rsetse, ol keyingi jıldın` ma`lim da`wirge

shekem o`zinin` jil dawamında alg`an da`ramatına, onin` dereklarini, salıqqa tartıw ob`ekti bolg`an mal-mu`lklerinin` o`zi jasap turg`an tiyisli salıq organlarına ko`rsetiwi lazım.

To`mendegi fizikalıq shaxslar dekleratsiya tapsırıwı sha`rt:

- tiykarg`ı jumıs ornınannan tısqarı da da`ramat alıp atırg`anlar;

- jeke ta`rtiptegi isbilermen sıpatında ma`mleket diziminen o`tpegen halda bir ma`rtelik operatsiyalar (sawda, jumıs, xızmetler)dı a`melge asırıwdan da`ramat alıwshılar;

- shet ellik rezident fizikalıq shaxslar.

Dekleratsiyani o`z waqtında tapsırılmasa finanslıq jaza, sharaları qollanıladi. Bunda, onı o`z waqtında tapsırılmağ`anlıg`ı ushın:

- to`lem muddeti o`tkizip jiberilgen ha`r bir kun ushın tiyisli summanın` bir protsenti mug`darında, biraq tiyisli esabat da`wiri ushın aldın`g`ı esaplap shıg`arılğ`an to`lemler shegirip taslang`an halda belgilengen to`lem muddettine tiyisli to`lem summasını on protsentinen ko`p bolmag`an mug`darda;

- en` kem is haqıdan bir esesinen u`sh esesine shekem mug`darda shtraf o`ndiriledi.

3. Fizikalıq shaxslar da`ramatlarınan alınatug`ın salıq stavkaları ha`m olarg`a belgilengen jen`illikler

Ha`zir qollanılatug`ın salıq nızamshılıg`ının` o`zgesheligi sonnan ibarat ol to`men ha`m joqarı(az ha`m ko`p) da`ramat alatug`ın puqaralardı (klasslarg`a bo`liwge)tabaqalastırıwg`a ju`da` qolaylı keledi, da`ramatlarni a`dillik penen salıqqa tartıwdı ha`mde muhtaj puqaralardı qorg`awdı ta`miyinleydi. Puqaralardan da`ramat salıg`ı artıp barıwshı (progressiv) stavkalar boyınsha o`ndiriledi. Respublikamızda bul salıq turi boyınsha salıq stavkaları jıldan-jılğ`a tu`rlenip barmaqta. 2000 jıl 1 yanvarınan en` joqarı stavka 40% etip, 2001 jıl 1 yanvarınan bolsa 36 % , 2002 jıl 1 yanvarınan 33 % , 2003 jıl 1 yanvarınan 32 % , 2004-2006 jılğ`a shekem 30 % , 2006 jıl 1 yanvarınan 29 % , 2007 jıl 1 yanvarınan 25% etip ornatılıp, 2009 jıldan 22 % bolg`an bolsa 2016 jıldan baslap 23% da`ramat salıg`ının` en` joqarı shegarası etip belgilendi.

1) Fizikalıq shaxslardıń ayrım tu`rleri ushın zıyan ha`m awır sharayatlarda jumıs islewshiler ushın, sonın`day-aq ta`biy klimat sharayatlardı jaman jerlerde islew menen baylanışlı bolg`anlarg`a qosımsha to`lemler boyınsha jen`illikli da`ramat salıg`ı stavkaların ornatılğ`an ha`m bul ko`rsetip o`tilgen sharayatlarda isleytug`ın fizikalıq

shaxslardan da`ramat salıǵı alıw da`rejesi 22 protsentten aspaı lazım.

Fizikalıq shaxslardıń da`ramatlarınan alınatug`ın salıqtıń 2016 jıl ushın stavkaları

Salıq salınatug`ın da`ramat	Salıq stavkası
En' kem is haqının' bir esesine shekem	0 protsentli stavkada
En' kem is haqının' bir esesinen (+lsum) bes esesi mug'darına shekem	En' kem is haqı mug'darının' eki esesinen asatug`ın summadan 7,5 protsenti
En' kem is haqının' altı esesinen (+lsum) on esesi mug'darına shekem	En' kem is haqı mug'darının' altı esesinen asatug`ın summadan 17 protsent
En' kem is haqının' on esesi (+1 sum) ha'm onnan joqarı mug'darda	En' kem is haqı mug'darının' on esesinen asatug`ın summadan 23 protsent

Fizikalıq shaxslar da`ramat salıǵın esaplawdın` ha`r turli sistemaları, ko`bineje ja`mlewshi ha'm ja`mlemeytug`ın sistemaları qollanıladı. Ja`mlemeytug`ın sistema 90-jıllarg`a shekem puqaralardan da`ramat salıǵın alıwda qollanılǵan: salıq summası bunnan aldıng`ı aydag`ı berilgen to`lemlerdi ha'm bul to`lemler ushın uslap qalınǵan salıqtı esapqa almastan ha`r bir ay ushın jeke ta`rizde

belgilenetug`ın stavkalardan kelip shıqqan halda esaplang`an.

Salıq o`ndiriwdin` ja`mlewshi sistemasında salıqtıń esaplanıwın o`sip barıwshı juwmag`ına qaray a`melge asırıladı. Bunday sistema jıldın` anıq sa`nesine shekem alıng`an da`ramat summasın, sonın`day-aq, salıq to`lewshinin` sol muddetke shekem to`legen salıqlardıń ulıwma summasın belgilew imkanın beradi.Sonın` ushın tek g`ana bir derekten da`ramat alatug`ın salıq to`lewshi jıldın` aqırına barıp da`ramatınan` qayta esap-kitap qılıwın ha`m qosımsha salıq to`lew za`ru`rligi boldmaydı.

Tiykarg`ı bolmag`an is ornınanan alıng`an miynet haqı to`lemleri ha'm basqa to`lemlerden fizikalıq shaxslar da`ramatına salınatug`ın salıqtı esaplab shıǵarıw jıl basınan o`sip barıwshı juwmaq penen salıq salınatug`ın ja`mi da`ramat summasınan ha`r oyda kalendar` jılı basınan, jen`illiklerdi qollanıwırsız, ulıwma belgilengen (7,5 %-23 %) stavkalar boyınsha (eger bunday da`ramatlar to`lengen bolsa) da`ramatlardıń to`lem dereginde a`melge asırıladı. Mısallar keltirib o`temiz.

2016 jıl 1 yanvar ayı ushın da`ramat salıǵı progressiv shkalası

Salıq salınatug`ın da`ramat mug`darı	Salıq summası
A) (1x130240) q	0%
B) (4 x 130240) q 520960 swmg`a shekem	Da`ramat summasının` 7,5%

	protsenti
V) 520960 swmnan (10 x 130240) q 1302400 sswmg`a deyin	Daramat summasinan 17% protsentke shekem
G) 1302400 swm ha`m onnan joqarı	Daramat summasinan 23% protsentke shekem

2016 1- Yanvar` ayı ushın en` kem is haqı mug`darı - 130240 swm.

Salıq kodeksi boyınsha bir neshe jen`illikler qollanılğ`an bolıp olardı 3 toparg`a bo`lıp ko`riw mu`mkin:

1. Salıqqa tartılmaytug`ın da`ramatlar;
2. Da`ramat salıg`ınan tolıq azat etilgen fizikalıq shaxslar;
3. Salıqtan tek g`ana ayırım bo`legi, yag`nıy ha`r bir tolıq ay ushın en` kem is haqının` 4 esesi mug`darında to`lewden azat etilgan fizikalıq shaxslar.

Fizikalıq shaxslardıń da`ramatına salınatug`ın salıqtı to`lewden to`mendegiler azat etiledi:

a) shet el ma`mleketler diplomatiya uakalatxanaları baslıqları ha`m ag`zaları ha`mde konsullik sho`lkemlerinin` lawazımdor shaxsları, olardıń o`zleri menen birge jasaytug`ın sem`ya ag`zaları, eger olar O`zbekistan Respublikası puqarası bolmasa, O`zbekistan Respublikasıdag`ı dereklardan alinatug`ın, diplomatlik ha`m konsullik xızmeti menen baylanıslı bolmag`an da`ramatlarınan tısqarı barlıq da`ramatları boyınsha;

b) shet el ma`mleketlerinin` diplomatiya elshixanaları ha`m konsullıq sho`lkemlerinin` adminstrativ-texnik qa`niygeleri ha`m olardıń o`zleri menen birge jasaytug`ın sem`ya ag`zaları, eger olar O`zbekistan Respublikası puqarası bolmasa yamasa O`zbekistan Respublikasında turaqlı jasamasa, O`zbekistan Respublikasıdag`ı dereklerden alatug`ın, diplomatlik ha`m konsullik xızmeti menen baylanıslı bolmag`an da`ramatlarınan tısqarı barlıq da`ramatları boyınsha;

v)shet el ma`mleketler diplomatiya elshixanalarına, konsullik sho`lkemlerine xızmet ko`rsetetug`ın qa`niygeler tarkibiga kirgen shaxslar, eger olar O`zbekistan Respublikası puqarası bolmasa yamasa O`zbekistan Respublikasında turaqlı jasamasa, o`zinin` xızmeti esabınan alatug`ın barlıq da`ramatları boyınsha;

g) shet el ma`mleketler diplomatiya elshixanaları ha`m konsullik sho`lkemleri qa`niygelerdin` u`ylerindn islewshiler, eger olar O`zbekistan Respublikası puqarası bolmasa yamasa O`zbekistan Respublikasında turaqlı jasamasa, o`zinin` xızmeti esabınan alatug`ın barlıq da`ramatları boyınsha;

d) xukumetke qarashlı bolmag`an xalıqarlıq sho`lkemlerdin` lawazımlı shaxsları — eger olar O`zbekistan Respublikası puqarası bolmasa, bul sho`lkemlerde alg`an da`ramatları boyınsha;

e) Qorg`anıw, Ishki isler, Ayırıqsha jag`daylar ministrliklerinin`, Milliy qa`wipsizlik xızmetinin`

xizmetshileri, ishki isler organlari ha'm bajixana organlarinin` a'piwayi xizmetshileri ha'm basliqlari quramiga tiyisli shaxslar, sonin`day-aq oqiwi yamasa sinaw jiyinlarina shaqirilg`an a'skeriy xizmetke ma'jbu'rler — xizmetni o'tew (xizmet waziypasin orinlaw) qatnasig`i menen alg`an pul ta'miynati, pul siyliqlari ha'm basqa da to'lem summaları boyinsha;

j) gastrol-kontsert xizmeti menen shug`ullanıw huquqın beriwı litsenziyası bolg`an shaxslar — gastrol-kontsert xizmetinen aling`an da`ramatları boyinsha;

z) lawazım da'rejeleri bar bolg`an prokuratura organları qa'niygeleri.

21-Tema: SALIQQA TIYISLI HUQUQBUZARLIKLAR HA'M OLARG'A QARAY QOLLANILATUG'IN JAZA ShARALARI

1.Salıqqa tiyisli huquqbuzarlıqlarg'a salıq sisteması arqalı ta'sir etiw

O'zbekistan Respublikasının` salıq kodeksinin` 6-stat`yasında ko`rsitilgenindey ha`r bir shaxs bul Kodekste belgilengen salıqlar ha'm basqa ma'jburiy to'lemlerdi to'lewi sha`rt. Yuridikalıq ha'm fizikalıq shaxslar ta'repinen salıqlardı o'z waqtında to'lemew bolsa, salıqqa tiyisli huquqbuzarshılıqlardı keltirib shıg`arıwg'a sebep boladı.

Salıqqa tiyisli huquqbuzarshılıqlar ma'mleket byudjetinin` da`ramatları ko'lemine tuwrı ta'sir etedi

ha'mde ekonomikalıq rawajlanıwına ha'm o'zinin` kerı ta'replerin ko`rsetedi.

Salıq pa'ninin` **tiykarın salıwshılardan** biri A. Laffjer-salıqlar salıq to'lewshilerdin xojalıq xizmetine aytarlıqtay zıyan keltirimewi, olardıń islep shıg`arıwdan ma'pdarlıg`ının` to'menlemewi lazım, degen pikirdi bildirgen. Onın` pikirinshe, joqarı stavkalı salıqlar islep shıg`arıwshılar ha'm jumısshılardıń salıq to'lewden keyin qalatug`ın qarjılar esabınan alatug`ın sotsial to'lemler summasın sezilerli da'rejede qısqarıwına alıp keliwin ha'm bekkem salıq stavkalarının` ayırıqsha ornı iyelewin bildiregen.

Salıq stavkaları praportsional, progressiv ha'm regressiv bolıwı mu'mkin. Progressiv salıq stavkasının` o'zine mas kemshilikleri bolıp, bul usıl u'nemli miynet qılıp qosımsha da`ramat tabıwg'a bolg`an mapdarlıqtı so`ndiredi. Bunday jag`day xalıqtı qosımsha da`ramat tawıp, onı amantqa qoyıw yamasa qımbat bahalı qag`azlar satıp alıp, respublika ekonomikası ushın investitsiya deregin jaratıwg'a bolg`an qızıg`ıwın artırmaydı. Sebebi, miynetkesh da`ramatı artıp barıwı menen salıq stavkası ha'm artıp baradı. Ha'mmege, belgili ko'pshilik az salıq to'lep, ko'birek da`ramat tabıwın o'zine maqul dep biledi. Sonın` ushın, sawda ha'm basqa tarawlarda isbilermenlik penen shug`ıllanıwshılar sawda aylanısınan, alıp atırg`an da`ramatın ha`r qıylı jinayıy jollar menen jasırıwg'a ha`raket qıladı.

Ha'zirgi waqitta xojaliq sub'ektlarining
 ekonomikalik xizmeti ko'brek **baynalminal**
 ha'rakatga iye bo'lib, bul jag'day tovarlar, miynet
 resurslarin, finansliq ha'm real invesitsiyalardi turaqli
 ra'wishte bir ma'mleketten ekinshi ma'mleketke
 o'tiwin ta'miynlemekte.

Salıqqa tiyisli huquqbuzıwırlardan biri — xojalıq sub`ektləri ta`repinen tiyisli ruxsatnamag`a iye bolmıstan, salıq inspeksiyalarına salıq esabın, balans esabatların tapsırmıstan finans-xojalıq xızmetini ju`rgiziw esaplanadı. Ayrım jag`daylarda bolsa salıq organlarına xojalıq sub`ektin` finanslıq-xojalıq xızmetinin` joqlıg`ı guwalıq beriwi jalg`an salıq esabı ha`m balanslar tapsırıw esabına huquqbuzıwırlag`a maqsetli yol qoyıladı.

esaplasıw ken` tarqalg`an. Ko`pshilik jag`daylarda naq pullar ko`teri ha`m usaqlap satıw sawda ortasındag`i qatnasıqlarda esaptan shıg`ıp qaladı. Sebebi, bul jerde qa`lbeki hujjetler ju`ritiwdin` tiykarg`ı bo`legi ju`zege keledi.

Respublikamızda salıq minnetləmələrinin salıq to'lewschilerinin` bas tartıw ma'selesi aktual` esaplanadı.

- o'zining saliq minnetlamlarini o'z vaqtida
ham to'liq ko'lemde orinladi;

- nizam hujjetlerine muvafiq bulxgalteriya esabın ju'rgiziwshi, finanslıq ha'm salıq esabatın du'ziwshi;

-ma`mleket salıq xızmeti organlarına ha`m
basqa wa`killikli organlarga` jen`illikler alıw huquqın
tastıyıqlawshı hujjetlerdi beriwi;

-salıq tekseriwshiler o`tkerilip atirg`an waqitta da ma`mleket salıq xızmeti organlarına salıqlar ha`m basqa ma`jburiy to`lemnerdi esaplab shıg`arıw, to`lew menen baylanıslı hujjetler ha`mde mag`lıwmatlardı beriliwi;

212

aq bul organlardin`, olar lawazqimli shaxslardin` nizamiy xizmetine tosqinliq qilmaui.

Finansliq-xojaliq xizmetin ju`rigiziwshi saliq organlarinan jasiriw saliq to`lewden bas tartiwdin` ju`da` ken` tarqalgan usillarinan biri bolip esaplanadi.

Salix to`lewshinin` finansliq-xojaliq xizmetleri na`tiyjelerin bulxgalteriya hujjetlerinde sa`wlelendirmew usilida bar. Bul usilda ka`rxanalardin` bulxgalteriya esabinda ayrim pitimlerde sa`wlelendirmewinde ko`rinedi. O`zbekistan Respublikasinin` «Buxgalteriya esabi haqqinda»g`i nizamina muwapiq ka`rxana ha`m sho`lkemlerdin` barliq operatsiyalari birlamshi buxgalteriya hujjetlarinde o`zinin` ko`rinishin tabiwi sha`rt. A`na sol birlamshi buxgalteriya hujjetlarine tiykarinan buxgalteriya esabinda ju`riliwi lazim. Tovarlar di satiw na`tiyjesinde aling`an naq pullardi kassag`a kiris qilmau jag`daylari bul usilda payda baoliwinin` tiykarg`i tu`ri esaplanadi.

Salixqa tartilatug`in bazani kemeytiriw imkanin beriwi ekonomikalix ko`rsetkishlerde nizamsiz o`zgertiwi menen salixqa tartiw ob`ekti haqqindag`i mag`liwmatlardi qa`lbekilestiriw usili. A`meldegi nizamshilqqa muwapiq salixqa tartiw ob`ektlari sipatinda mu`lk, payda, da`ramat, satilg`an tovarlar ha`m ko`rsetilgen xizmetlardin` quni maydang`a shig`adi.

Salixqa tartiw ob`ekti salixqa tartiwdin` tiykarg`i elementlerinen biri bolip esaplanadi ha`m ol

salix ju`gin tu`rlendiriwde tiykarg`i orindi iyeleydi. Salix to`lewshinin` fizikalix yamasa yuridikaliq shaxs ekenligi, onin` finansliq-xojaliq xizmetin a`melge asiriwg`a sa`ykes bolg`an o`zgeshelikler salixqa tartiw ob`ektinin` mug`darina tuwri ta`sir ko`rsetedi. Bul bolsa, salix to`lewshige nizamsiz tiykarda salix ju`gin kemeytiriw imkanin beredi.

Kommertsialix emes sho`lkemler ta`repien payda salig`ina tartilmaytug`in tiykarg`i xizmet tu`ri astinda jasirin kommertsialix xizmetin ju`rgiziw usili. Bul usildin` payda bolwi, xizmeti payda aliwdi ko`zlemeytug`in sho`lkemlerdin` xizmetinin` bar ekenligi menen tu`sindiriledi. Bul sho`lkemlerdin tiykarg`i xizmet tu`ri boyinsha pul qarjilari salixqa tartilmaydi, biraq olardin` kommertsialix xizmetinen alinatug`in da`ramati payda salig`ina tartiladi. Olar kommertsialix emes xizmet tu`rinde kommertsialix xizmetin a`melge asiradi. Bul usil kommertsialix emes sho`lkemler ta`repien ta`lim xizmetlarin ko`rsetiwde, tiykarg`i qurallardi ijarag`a beriwdе ko`p qollaniladi. Olar, a`dette, ta`lim xizmetleri ko`rsetiwden aling`an pul qarjilarin ag`zaliq to`lemleri sipatinda rasmiylestiredi, ijarag`a berilgen tiykarg`i qurallardan kelgen tu`simler bolsa, qayirqomliq to`lemleri sipatinda ra`smiylestiriledi.

Joqaridag`i usillardan sezilerli da`rejede parqlaniwshi usillar topari ham bolip, bul topardag`i usillar klienttin` pul qarjilari tuwrisindag`i mag`liwmatlardi qa`lbekilestiriwi na`tiyjesinde payda

boladı. № Bul toparg`a tiyisli bolg`an usillarg`a to`mendegiler kiredi:

a) esap-kitablardın` qanday da bir bo`legin naqlay pullarda a`melge asırıw ha`m naqlay pulda alıng`an tu`simlerdi aylanba kassag`a kiris qılmaw;

O`zbekistan Respublikasının` «Ma`mleket salıq xızmeti haqqında»g`ı nızamının` 7-stat`yası 3-stat`yasına muwapıq, salıq to`lewshiler ta`repinen nızamshılıqta belgilengen muddetlerde to`lenbegen salıqlar salıq organları ta`repinen salıq to`lewshinin` esap-kitap schetındag`ı pul qarjıları esabınan inkassa tapsırıqnamasın qoyıw jolı menen o`ndirip alınadı.

Ayırım ka`rxanalar alıp atırg`an tu`simlerin salıq organlarının` inkassa tapsırıqnamaları tiykarında to`leniwine jol qoymaw maqsetinde naq pulda alıng`an tu`simlerdi aylanba kassaga kiris qıladı, lekin esap-kitap schetına kiris qılmaydı, mal jetkerip beriwiler menen esaplasıw qusag`an maqsetlerge qa`rejet qılınbaydı;

b) byudjetten qarızdar bolg`an sharayatında esap-kitabların u`shinshi shaxs arqalı a`melge asırıw. Bul usıldan paydalanıwdan ko`zlengen maqset salıq to`lewshinin` bazis esap-schetındag`ı pul qarjıları esabınan ma`jbu`riy ta`rtipte o`ndiriliwi lazım bolg`an salıq to`lemlerinen bas tartıw esaplanadı. Bunday sharayatlarda tovarlarnı satıw na`tiyjesinde alınıatug`ın tu`sim summasın salıq organının` inkassa tapsırıqnamasına tiykarlanıp alıp taslanbawına jol qoymaw maqsetinde tovar jetkerip beriw

tutınıwshıdan to`lem summasın u`shinshi shaxstın` bazis esap-schetına o`tkeriwdi talap etedi. Bul usıldan paydalanıw ko`lemini sa`wlelendiriwshi ko`rsetkishlerden biri — **boqimandalar** (bag`ıwshısın jog`altqanlar) summası ulıwma mug`darıdın` analizlengen da`wir aralıg`ında sezilerli ra`wishte o`siwi esaplanadı.

Ulıwma alg`anda salıq minnetlemelerinen bas tartıw usılları ulıwma belgilerine qaray anıq toparlarga bo`linedi. Bundan tısqarı, ha`r bir salıq turi boyınsha bul usıllardan paydalanıwg`a mas bolg`an o`zgesheligi bolıp, olar na`tiyjede salıq to`lewden bas tartıw usılları a`hmiyetin ashıwg`a xızmet qıladı.

3. Salıq tekseriwshiler ha`m salıqqqa tiyisli huquqbuzılıwdın` aldın alıw boyınsha ilajlar

Salıq tekseriwi ma`mleket salıq xızmeti organları ta`repinen, nızam hujjetlerinde na`zerde tutılğ`an jag`daylarda bolsa, prokuratura organları ta`repinen a`melge asırılatus`ın salıq tuwrısındag`ı nızam hujjetlerinin` orınlanıwın tekseriw bolıp tabıladı.

Salıq tekseriwin o`tkeriw muddeti ottız kalendar` kuninen asıp ketpewi kerek. Ayırım jag`daylarda bul mu`ddet qadag`alawshı organlar xızmetin muwapıqlastırıwshı jeke wa`killikli organnın` qararı menen uzaytırılıwı ma`mleket salıq xızmeti organınan qosımsha buyrug`ı menen ra`smiylestirilgen bolıwı kerek.

Qisqa mu`ddetli tekseriw salıq to`lewshinin` finans-xojalıq xızmetin tekseriw menen baylanıslı bolmag`an, onın` ayırım operatsiyalarının` salıq haqqındag`ı nızam hujjetlerine muwapıqlıg`ı tekseriw bolıp tabıladı.

Qisqa mu`ddetli tekseriw o`tkeriw mu`ddeti bir is kuninen artıp ketpewi lazım ha`m qisqa mu`ddetli tekseriw o`tkeriw mu`ddetini uzaytırıwg`a jol qoyılmaıdı.

Salıq to`lewshinin` finans-xojalıq xızmeti tekseriwi (analizi) salıq haqqındag`ı nızam hujjetlerine **boysınıwı** u`stinen qadag`alawdı a`melge asırıw maqsetinde salıq to`lewshinin` buxgalteriya, finans, statistika, bank hujjetleri ha`mde basqa hujjetlerin u`yreniw ha`m salıstırıw.

Salıq to`lewshilar finans-xojalıq xızmetinin` rejeli salıq tekseriwleri (analizi) bir jıl da ko`bi menen bir ma`rte, belgilengen normalar ha`m qag`ıydalarg`a o`z waqtında ha`mde tolıq ko`lemde boysınıwshı salıq to`lewshiler finans-xojalıq xızmetinin` rejeli salıq tekseriwleri bolsa, eki jıl da ko`bi menen bir ma`rte a`melge asırıladı, bul stat`yanın` ekinshi ha`m u`shinshi bo`limlerinde na`zerde tutılğ`an jag`daylar bug`an kirmeydi.

Mikrofirmalar, kishi ka`rxanalar ha`m fermer xojalıqları finans-xojalıq xızmetinen rejeli salıq tekseriwleri (analizleri) to`rt jıl da ko`bi menen bir ma`rte, basqa isbilermenlik sub`ektlerinin` finans-xojalıq xızmetinen rejeli salıq tekseriwleri (analizleri)

bolsa, u`sh jıl da ko`bi menen bir ma`rte a`melge asırıladı.

Jan`a tashkil etilgan mikrofirmalar, kishi ka`rxanalar ha`m fermer xojalıqlarının` finans-xojalıq xızmeti, olar ma`mleket dizimenen o`tkerilgen waqıttan itibar da`slepki eki jıl da rejeli salıq tekseriwlerinen o`tkerilimeydi.

Salıq tekseriwlerinin` a`meldegi to`mendegi turleri bar:

1. Rejeli salıq tekseriwi;
2. Rejeden tısqarı salıq tekseriwi;
3. Alternativ tekseriw.

Salıq to`lewshi finans-xojalıq xızmetinin` rejeli salıq tekseriwi (analizi) – tekseriwlerin a`melge asırıwdın` qadag`alawshı organlar xızmetin muwapıqlastırıwshı jeke wa`kilikli organ ta`repinen tastıyqlang`an muwapıqlastırıw rejesi tiykarında o`tkeriletug`ın tekseriw bolıp tabıladı.

Salıq to`lewshi finans-xojalıq xızmetinen rejeden tısqarı salıq tekseriwi (analizi) to`mendegi jag`daylarda o`tkiziletug`ın tekseriw bolıp tabıladı:

- yuridikalıq shaxs **toqtatılıwı**;
- O`zbekistan Respublikası Prezidentinin` yamasa O`zbekistan Respublikası Hukimetin qararlarınan kelip shıg`ıwshı tekseriwlerdi o`tkeriw za`rur bolğ`anda;
- ma`mleket salıq xızmeti organına salıq haqqındag`ı nızam hujjetleri salıq to`lewshi ta`repinen

buzılǵanlıǵı jag`dayları haqqında qosımsha mag`lıwmatlar tu`skende.

Al`ternativ tekseriw – operatsiyalar birligi esabınan o`z-ara baylang`an ha`m turli salıq to`lewshilerde bolg`an hujjetlerdi salıstırıwdan ibarat tekseriw bolıp tabıladı.

Al`ternativ tekseriw u`shinshi shaxslarg`a qaray, eger salıq tekseriwleri o`tkerilgende ma`mleket salıq xızmeti organında bul shaxslar menen baylanıshı bolg`an, salıq to`lewshi o`tkergen operatsiyalar salıq boyınsha esapqa alıwda tuwrı sa`wlelendirilgeni haqqında qosımsha mag`lıwmat alıw za`ru`rligi kelib shıqsa, o`tkeriledi.

Salıq tekseriwlerin o`tkeriw ushın tiykar boladıǵan sabablarga to`mendegilerdi ko`rib shıǵıw mu`mkin:

- rejeli salıq tekseriwini o`tkeriw ushın-tekseriwlerini a`melge asırıwdın muwapıqlastırıyaw rejesinen alıng`an, qadag`alawshı organlar xızmetini muwapıqlashtırıwshı arnawlı wa`killi organ yamasa onın` tiyisli territoriyalıq bo`limi ta`repinen berilgen ko`shirme tiykar boladı.

Tekseriwdi a`melge asırıw maqsetleri, tekseriwshi lawazımlı (lawazımdor) shaxslar quramı, tekseriletug`ın da`wir ha`m tekseriw o`tkeriw muddetleri ko`rsetilgen buyrıǵına tiykarlana a`melge asırıladı;

- al`ternativ tekseriw o`tkeriw ushın - qadag`alawshı organlar xızmetin muwapıqlastırıwshı

jeke wa`killikli organın` tekseriletug`ın ob`ektin` atı, tekseriw o`tkeriw maqsetleri, muddetleri, sonın`day-aq o`z-ara qatnasıqlardıń tekseriliwi lazım bolg`an predmeti ko`rsetilgen jag`daydag`ı al`ternativ tekseriw o`tkeriw haqqındag`ı qararına tiykarlanadı;

Tamamlanıp atırg`an yuridikalıq shaxstı rejeden tısqarı salıq tekseriwinen o`tkeriw ushın to`mendegiler tiykar boladı:

- toqtatılıp atırg`an yuridikalıq shaxstın` arzası yamasa yuridikalıq shaxslardı ma`mleket diziminen o`tkeriw a`melge asırıwshı organın` yuridikalıq shaxstın` toqtatılǵanlıǵı haqqında bildiriwi;

- ma`mleket salıq xızmeti organının` tekseriw maqsetleri, tekseriw o`tkeriletug`ın muddetler ha`m tekseriwshi (lawazımdor) lawazımlı shaxslar quramı ko`rsetilgen buyrıǵı.

Salıq tekseriwlerin o`tkeriw waqtında mal-mu`lkti inventarizasiyadan o`tkeriw buxgalteriya esabı haqqındag`ı nızam hujjetlerine muwapıq a`melge asırıladı.

Ekspert na`tiyjesin o`zi atınan jazba tu`rde beredi. Ekspert na`tiydesinde onın` o`zi o`tkergen tekseriwler, sol tekseriwler na`tiyjesinde islengen juwmaqlar ha`mde ortag`a qoyılǵan ma`selelerge tiykarlang`an juwaplar bayan etilgen boladı.

JUWMAQLAW

«En` baslı tiykarg`ı ma`sele,- dep ko`rsetedi Prezident İ.A.Karimov,- bul kishi biznes ha`m jeke isbilermenlikti tez pa`tte rawajlandırıw ha`r ta`repleme qollap quwatlaw bunın` tiykarında xalıqtın` ba`ntlighın ha`m turmıs da`rejesinin` joqarılalıw mashqalaların sheshiwden ibarat»¹

Kishi biznesti rawajlandırıw bir-biri menen tıg`ız baylanışlı bolg`an u`sh wazıypanı a`melge asırıwdı talap etedi.

Birinshiden ja`han ta`jiriybesinen ma`lim bolg`anınday, kishi biznes ishki bazardı za`ru`r tovar ha`m xızmetler menen toltıratug`ın, ekonomikanın` tiykarın belgilep beretugin en` a`himiyetli sektor esaplanadı, sonday aq xalıqtı jumıs penen ba`nt etiwde onın` turmıs da`rejesin asırıwda en` tiykarg`ı derek bolıp xızmet etedi.

Ekinshiden, ha`zirgi sha`riyatta jahan ha`m regional bazarlarda ba`seke keskinlesip baratırg`an bir sha`rayatta kishi biznes o`zinin` ha`reketshen`ligi, az qarjı talap qılıwı esabınan o`ndiristi sho`lkemlestiriwdin` jen`il ha`m tez modernizatsiya qılıw, islep shıg`arılıp atırg`an o`nim tu`rlerin diversifikatsiyalaw imkaniyatına iye ekenligi, sonday aq bazar kon`yukturasının` o`zgeriwshen` talaplarına tez ha`m ıqsham qolaylasa alıw ta`repleri menen a`hmiyetli.

U`shinshiden, kishi biznes ha`m isbilermenlikti rawajlandırıw, o`siriw menen ma`mlekettin`

tayanışlı ha`m su`yenishi bolg`an orta mu`lik iyeleri klassın qa`liplestiriwge erisiledi. Bul o`z gezeginde ekonomikanın` u`zliksiz rawajlanıwının` en` tiykarg`ı faktori, ja`miyettin` sotsiallıq ha`m siyasiy turaqlılıg`ının` kepilligi, ma`mleketti tsivilizaiyag`a jeteklewshi ku`sh sıpatında maydang`a shıg`adı.

Ja`hannın` rawajlang`an ma`mleketleri ta`jiriybesi sonı ko`rsetedi ekonomikanın` negizin kishi ha`m orta biznes quraydı. Ullı Britaniya, Germaniya, İtaliya, AQSh, Yaponiya, Qubla Koreya, sonday aq Aziya ha`m Afrika, Latin Amerikası rawajlanıp atırg`an ma`mleketleri, Hindistan, Pakistan, İndoneziya, Egipet, Tunis, Malayziya, Singapur, Marokko, Turkiya, ma`mleketlerinde millionlap kishi biznes ka`rxanaları ha`reket etpekte.

Mısalı: AQShda bu`gingi ku`nde 20 millionnan artıq kishi firmalar ha`reket etpekte, jumıs penen ba`nt xalıqtın` 54% usı tarmaqta miynet etpekte. Ma`mleket ishki milliy o`niminin` 50-60% ın kishi biznes wa`killeri do`retpekte.³

İtaliyada ha`r 1000 adamg`a 68 kishi firma tuwra keledi, olarda ma`mlekette is penen ba`nt bolg`anlardın` 73% miynet etedi. Ma`mleket milliy o`niminin` 60% g`a jaqını, ma`mleket sırtqı eksportının` 25-30% ın kishi biznes wa`killeri jetkerip bermekte.³

Yaponiyada barlıq isshilerdin` 80% g`a jaqını kishi ha`m orta biznes wa`killeri bolıp, ha`r bir 1000 adamg`a 50ge jaqın kishi firmalar tuwra keledi, olar

ma'mleket jalpı ishki o'niminin` 52-56% ın ha'm ma'mleket eksportının` 40% nan artıg`ın jetkerip bermekte.³

O'zbekistanda da song`ı jılları kishi biznes ha'm jeke isbilermenlikti rawajlandırıw ushın qolay sha`rt-sharayatlar jaratıw maqsetinde ko`plegen a`meliy isler qılındı. Ma'mlekettin` biznes ha`reketine aralasıwı keskin sheklendi, kishi biznes sub`ektlerin dizimge alıw jumısları sezilerli da`rejede a`piwayılastırıldı ha'm onın` a`shkaralıg`ı ta`miyinlendi, salıq stavkaları unifikatsiya qılındı ha'm kemeytirildi, o`nimdi standartlastırıw ha'm sertifikatsiyalaw jetilistirildi, birja sawdasın rawajlandırıw arqalı isbilermenликтin` materiallıq - texnik resurslardan erkin paydalanıwı menen baylanıslı ko`plegen ma`seleler sheshildi, mikrokreditlew ha'm mikrolizing tiykarında isbilermenlerge kredit beriw din` jan`a formaları jolg`a qoyıldı. Bulardın` na`tiyjesinde unamlı o`zgerisler ju`z bermekte 2015 jılı kishi biznes ha'm jeke isbilermenlik tarawında qosımsha 1mlnnan aslam is ornı jaratıldı. Bul o`z gezeginde 2015 jılı kishi biznestin` respublikamızdın` jalpı ishki o`nimdegi u`lesinin` 56% g`a o`siwin ta`miyinledi. Yag`nıy 2000 jıl g`a salıstırg`anda 2 eseden artıq o`nim kishi biznes wa`killeri tarepinen jetistirilgenin ko`rsetedi.¹

Kishi biznestin` eksporttag`ı u`lesi 12,4 % dı quramaqta, kishi biznes sub`ektlerinin` ulıwma sanı 580598 den asıp ketti.

Kishi bizneste ulıwma ba`ntlik da`rejesi boyınsha O`zbekistan 70%, AQSh 50,1%, Kanada 47%, Franiya 56,6%, Ullı Britaniya 55% dı qurap rawajlang`an ma'mleketlerden de joqarı ko`rsetkishke eristi.³

Biraq sonnı da aytıp o`tiw kerek respublikamızda kishi biznes ha'm jeke isbilermenlik tarawında aydarlıqtay jen`islerge erisken bolsaqta, ele sheshimin ku`tip turg`an mashqalalar bar. Maselen O`zbekistannın` ha`r bir 1000 adamına 10,3 birlik biznes sub`ekti tuwra kelse, bul ko`rsetkish boyınsha Rossiya ha'm Qazaqstanda 7 adam, Ukrainada 5 adam, Evropa ha'm basqa rawajlang`an ma'mleketlerde bolsa ha`r bir 1000 adamg`a 37-50 birlikten tuwra keledi.³

Bunnan tısqarı, bu`gingi ku`nde respublikamızda dizimge alıng`an kishi biznes sub`ektlerinin` ha`r jetewinen biri islemey turg`anı ha'm ha`r jılı 6-7% kishi ka`rxanalardın` jabılıp qalıp atırg`anı bul tarawda sheshimin ku`tip turg`an mashqalalardın` barshılıq ekeninen derek beredi.¹

Sonnın` ushın, Prezident o`z shıg`armalarında bu`gingi ku`nde kishi biznestin` bar bolg`an imkaniyatlarınan tolıq paydalanbay atırg`anın, onın` texnik strkturasının`, jeke isbilermenlerdin` rawajlang`an sanaat tarawındag`ı ornının` qanaatlandararlı emes ekenligin, ha`zirgi ku`nde mashinasazlıq ha'm metalg`a islew beriw, jen`il sanaat, a`sirese trikotaj, ayaq kiyim o`nimlerin tayar

formada islep shıg`ıwg`a qa`niygelesken tarmaqtın`, sonday aq qurılıs o`nimlerin islep shıg`arıw sanaatında kishi biznestin` ornı jeterli emesligi, kishi biznes ha`m isbilermenlik o`nimleri ma`mleket ulıwma eksport ko`leminin` 12,4% dı qurawı ulıwma qanıqtırmaytug`ın halat ekenligin aytıp o`tedi.

«O`zinin` kishi karxanasın ashqan isbilermen,- dep jazadı Prezident,- birinshi na`wbette zamanago`y u`skeneler, bazar talabına say qolaylı texnologiyalar menen ta`miyinlewge itibar qaratıwı, ba`sekege shıdamlı o`nim islep shıg`arıwdı o`zlestiriwi za`ru`r.

Bugin kishi biznes tarawında joqarı professionalizm ha`m intellektual imkaniyatqa tiykarlang`an miynetti elede ken` qollaw, pa`n ha`m texnologıyanın` aldındı jetiskenliklerin endiriw en` za`ru`r ha`m a`himiyetli ma`sele bolıp turıptı».²

Juwmaqlastırıp aytatug`ın bolsaq kishi biznes strukturasın, onın` texnik ha`m texnologiyalıq du`zilisin jaqsılaw, shiyki zat resursların qayta isleytug`ın a`piwayı o`ndiristen joqarı texnologiyalıq o`ndiriske o`tiw tiykarında ishki bazardag`ı talap ha`m sonın` menen birge eksportqa tovar islep shıg`arıwg`a bag`darlanıwımız tiyis.

Glossariy

Aktsiya – bul onın` iyesi aktsionerlik ja`miyeti kapitalına o`zinin` belgili bir u`lesin qosqanlığına ha`m onın` paydasınan dividend formasında da`ramat alıw huquqı barlıg`ına guwalıq beriwshi qımbat bahalı qag`azlar.

Aktsiya kursı – qımbat qag`azlar bazarında aktsiyalardıń satılattug`ın baxası.

Aylanba kapital - o`nimli kapitaldın` bir shen`ber aylanıw dawamındag`ı o`ndiris protsessinde toliq tutınılatug`ın, o`z qunın jaratqan o`nimge toliq o`tkizetug`ın ha`m natural buyım formasın da jog`altatug`ın bo`legi.

**Tiykarg`ı kapital** - o`nimli kapitaldın` o`ndiris protsessinde bir qatar shen`ber aylınısı dawamında qatnasıp, o`zinin` qunın tayarlag`an onimge bo`lip-bo`lip o`tkizip baratug`ın bo`limi.

Agrar qatnasıqlar – jerge iyelik etiw, onnan paydalanıw ham islep shıg`arıw na`tiyjelerin o`zlestiriw protsessinde payda bolatug`ın katnasıqlar

Absolyut renta – awıl xojalıg`ında jerge bolg`an jeke mu`lkshilik monopolısı na`tiyjesinde payda bolıp, barshe tu`rdegi: jaqsı, ortasha ha`m jaman jerlerden alınatug`ın renta.

Agrosanaat kompleksi—awıl xojalıq o`nimlerin jetistiriw, onı saqlaw, qayta islew ha`m tutınıwshılarg`a jetkizip beriw menen baylanıslı xojalıq tarmaqlarının` birliги.

Agrobiznes – isbilermenlik xızmetinin` awıl xojalıg`ı ha`m ol menen baylanışlı tarawlardın` forması.

Akkreditiv – naq pulsız esap-kitap bolatug`ın bank schetının` tu`ri; kredit mekemelerinen alıw mu`mkin bolg`an anıq alıwshı ko`rsetilgen qımbat bahalı qag`az.

Auktsionlar – ayırıqsha qa`siyetlerge iye bolg`an tovlardı satıw ushın belgili jerlerde sho`lkemlestirilgen arnawlı kim ashtı sawda mekemesi

Auditor firmalar – ka`rxana, firma, kompaniyalar finanslıq xızmetin tekserip barıwshı, olardıń esabatın ekspertizadan o`tkiziwshi mekeme

Banklar- pul qarjıların toplaw, jaylastırıw ha`m olardıń ha`reketin ta`rtipke salıw menen shug`ıllanıwshı ekonomikalıq mekeme

Barter – sawda –satıq xızmetinin` bir turi bolıp, o`nimdi almasıwıw pul to`lewisiz a`melge asırıladı. Almasıwıw onimler bahası, halıq-aralıq ha`m ishki bazar bahaları, sıpatı, jetkizip beriw sha`rtleri esapqa alınadı.

Birja – qımbat bahalı qag`azlar, valyuta, tovar, miynet ku`shi ha`m shiyki zat satılatusın ham satıp alatug`ın mekeme

Bazar ekonomikası – tovar islep shıg`arıw, almasıwıw ha`m pul aylanısı nızam –qag`ıydaları tiykarında sho`lkemlestiriletugın ha`m basqarılatusın sistema.

Bazar – islep shıg`arıwshılar ha`m tutınıwshılar (satıwshılar ha`m qarıydarlar) ortasında pul arqalı almasıwıw protsessinde payda bolatug`ın qatnasıqlar jıyındısı

Bazar reformaları – bazar ekonomikasın ha`m bazar qatnasıqların qa`liplestiriwge qaratılğ`an ilajlar kompleksi

Byudjet defitsiti – byudjet qarejetlerinin` da`ramat bo`liminen artıqsha bolıwı na`tiyjesinde payda bolatug`ın parq.

Valyuta – bul ma`mleket ler pul birligi( ma`selen swm, dollar, funt sterling va h.k.).

Valyuta kursi – bir mamlakat valyutasının` basqa ma`mleket valyutasında sa`wlelendirilgen bahası

Veksel – nızam ta`repinen qatan` belgilengen, qarızdı sa`wlelendiriwshi jazba ma`jbu`riyat bolıp, veksel alıwshı onı iyesine tapsıradı.

**Venchur ka`rxanaları** – ma`mleket, iri firmalar menen kontrakt tiykarında ilimiy ilimiy izleniwler alıp barıwshı, jan`alıqlar engiziwshi ka`rxana

Garantiya – kepillik, isendiriw, bir na`rseni ta`miynleytugın sharayat. Kontrakt du`ziwshi ta`repler, ma`selen, kontraktın` orınlanıwına, eger orınlanbasa, shıg`ınlardı qaplawg`a kepillik beredi

Globallasıw – jer ju`zlik xojalıgının` pu`tkil ko`lemin o`z ishine alıwshı ekonomikalıq qatnasıqlar birde bir tarawının` qa`liple siwi ha`m rawajlanıwı.

Mamleketlik byudjet – ma`mleket qarejetleri ha`m olardı finanslıq ta`miynlew dereklerinin` ta`rtiplestirilgen rejesi.

Ma`mleket iyeliginen shıg`arıw - ma`mleketlik mu`lk esabınan basqa ma`mleketlik emes mu`lk formalarınan` payda bolıwı.

Devalvatsiya – ma`mleket pul birligi tiykarında altının` kemeyiwı yamasa onın` kursının` basqa ma`mleketler valyutası kursına salıstırmalı nızamlı pa`seyiwı.

Deklaratsiya – belgili bir mag`lıwmattı o`z ishine alıwshı hu`jjet.

Demping – eksport tovarların bazardın` ortasha bahasınan, ha`tteki o`zine tu`ser bahasınanda to`men bahada satıw. Bul usıl bazardı iyelew, ba`sekileslerdi jen`iw maqsetinde qollanadı.

Dividend (latınsha dividendus - bo`liwge tiyisli) – aktsiya iyesine to`lenetugın da`ramat. Dividendde aktsiya iyesi qımbat baxalı kag`azdın` usı tu`rine qoyılğ`an aqsha qarjılarının` tiyisli bo`legine o`zinin` menshiklik huqıqın ekonomikalıq jaqtan a`melge asıradı.

Differentsial renta – jer uchastkalarının` o`nimdarlıgındag`ı ha`m jaylasqan jerindegi ayırmashılıqlar na`tiyjesinde ju`zege keletugın qosımsha sap da`ramat.

Differentsial renta I – jerlerdin` ta`biyiy o`nimdarlıg`ı ayırmashılıg`ı na`tiyjesinde payda bolatugın qosımsha sap da`ramat.

Differentsial renta II – jerlerdin` ekonomikalıq o`nimdarlıgın ko`teriw na`tiyjesinde payda bolatugın qosımsha sap daramat.

**Ma`mleketlik qarızlar**- byudjet qıtshılıgın qaplaw maqsetinde ma`mleket ta`repinen qoyılatugın finanslıq resurslar.

**Jer ju`zlik xojalıq** - halıq aralıq miynet bo`listiriwi, sawda -o`ndiris, finanslıq ha`m ilimiy – texnikalıq qatnasıqlar arqalı birlesken birneshe ma`mleketler hojalıqlarının` sisteması.

Ekonomika – sheklengen ekonomikalıq resurslardan o`nimli paydalanıw, insanlar ushın za`ru`r bolğ`an turmıslıq qurallardı islep shıgarıw ha`m jetkizip beriwge qaratılğ`an ha`m tıg`ız baylanısta ha`reket etetug`ın xızmetler birligin ta`miynlewshi sistema.

İnflyatsiya- dep aqsha aylanısı nızamlarının` buzılıwı menen baylanıslı aqshalardın` qa`dirsizleniwne ayıladı.

Ekonomikalıq resurslar – belgili bir da`wirde belgili ma`mleket iyeliginde toplang`an ha`m ha`reket etip turg`an o`ndiris, xızmet ko`rsetiw, olardı tutınıwshılarg`a jetkizip beriw ha`m tutınıw protsesslerinde paydalanıwı mu`mkin bolğ`an qurallar, imkaniyatlar ha`m derekler bolıp esaplanadı.

**Ekonomika ha`m valyuta awqamı** – ekonomikalıq integratsiyanın` en` joqarg`ı forması bolıp, bunda ekonomikalıq integratsiyanın` barlıq qarap shıg`ılğ`an formaları ekonomikalıq ha`m

valyuta-finanslıq siyasat o`tkiziw menen birge muwapıqlasadı.

**O`ndiris protsessi** – adamlardın` maqsetti kozlep a`melge asırılatug`ın xızmeti bolıp, tutınıw ushın za`rur bolg`an materiallıq ha`m ruwxıy baylıqlardı jaratıwg`a qaratılğ`an protsess. O`ndiris protsessi bir ta`repten tutınıw qunların jaratıw protsessi bolsa, ekinshi ta`repten qunnın` o`siw protsessi bolıp tabıladı.

Sotsial-ekonomikalıq qatnasıqlar – bul adamlar ushın zaru`r bolgan turmıslıq baylıqlardı o`ndiriw, bo`listiriya, almasıw ha`m tutınıw protsessinde payda bolatugın qatnasıqlar bolıp esaplanadı.

Ekonomikalıq reformalar – ekonomikada tupkilikli o`zgerislerdi a`melge asırıwg`a qaratılğ`an is ilajlar jıyındısı.

Ekonomikalıq układ – ha`r qıylı menshik turlerine tiykarlag`an xojalıq ju`rgiziwdin` formaları ha`m tu`rleri

Ekonomikanı erkinlestiriw – ne ha`mqansha islep shıg`arıwdı, qay jerge, qanday bahada satıwdı isbilermennin` o`zi belgilewi sha`rt.

Ekonomkanın` barlıq tarawları ha`m tarmaların erkinlestiriw, xojalıq ju`rgiziwshi sub`ektlerdin` erkinligi ha`m g`a`rezsizligin ta`miyinlew, isbilermenlik xızmetin rawajlandırıw ushınbarlıq shart-sharayatlardı jaratıw bolıp tabıladı.

Reformalar kontseptsiyasi – sotsial-ekonomikalıq reformalardın` tiykarg`ı maqset ha`m

bag`darları, onı a`melge asırıwdın` wazıypaları ha`m strategiyalıq jollarının` ulıwma pikiri bolıp esaplanadı.

Ekonomikanı turaqlastırıw – krizislik jag`daylardı saplastırıw tiykarında makroekonomikalıq ten`salmaqlılıqtı saqlaw ha`m islep-shıg`arıwdı ku`sheytiw ushın sha`rt-sharayatlardı jaratıw bolıp esaplanadı.

Is haqı – issi ha`m xızmetshilerdin` miynetinin` mug`darı, sıpatı ha`m o`nimdarlıg`ına qarap milliy o`nimnen alınatug`ın u`lesinin` aqsha birliginde sa`wleleniwi.

**Islep shıg`arıw infrastrukturası** – tikkeley awıl-xojalıq o`ndirisine xızmet ko`rsetiwshi tarawlar.

Sotsiallıq infrastruktura – adamlar jasaw ha` turmıs keshiriwinin` ulıwma sharayatların ta`miyinleytug`ın tarawlar.

Ekonomikalıq rawajlanıw – ko`p o`lshemli protsess bolıp, ja`miyettin` sotsiallıq, ekonomikalıq ha`m ruhıy rawajlanıwında o`z ko`rinishin tabadı.

**Ekonomikalıq o`siw** – JİO`, SMO`, MD mug`darının` absolyut ha`m xalıqtın` jan basına ha`mde ekonomikalıq resurs harejetleri birligi esabınan ko`beyedi ha`m sıpatının` jaqsılanıwında sa`wlelenedi.

**Sotsiallıq to`lemeler** – kem ta`miyinlengenlerge aqsha yamasa natural formada ja`rdem ko`rsetiwge qaratılğ`an ha`r qıylı to`lemeler.

Sotsiallıq siyasat – bul ma`mlekettin` da`ramatlar bo`listiriliwindegi ten`sizlikti

ekonomikag`a qatnasıwshılar arasındag`ı qarama-qarsılıqlardı saplastırıwǵa bag`darlang`an siyasat.

İmport – shet el islep shıǵarıwshılarının tovarlar, xızmetler satıp alıp, olardı ma`mleketke kirgiziw.

**Ekonomikalıq sha`rtnamalar**– qunnın` ha`r qanday almasıwı, yag`nıy tovarlar ko`rsetilgen xızmetler yamasa aktivlerge menshik huqıqının` bir ma`mleket rezidentlerinen basqa bir ma`mleket rezidentlerine o`tiwi boyınsha kelisimler.

Miynet ku`shinin` xalıq aralıq migratsiyası – miynet ku`shi resurslarınin` bir qansha qolaylı sharayatta jumıs penen ta`miyinleniwi maqsetinde bir ma`mlekettin basqasına ko`ship o`tiwi.

İmmigratsiya – miynet ku`shinin` ma`mleketke udayı jasawı ushın ko`ship keliwi.

Kapital – o`ndiris ha`m xızmet ko`rsetiwde qollanılıp, o`z iyelerine da`ramat keltiretug`ın o`ndiris quralları, tovarlar ha`m aqsha qarjıları bolıp tabıladı.

**Ka`siplik awqam** – jumıs beriwshi ha`m jumısqa jallanıwshılar arasındag`ı miynet qatnasıqlarının` qa`liplesiwi, a`melge asırılıwı ha`m ta`rtipke salınıwında jumısqa jallanıwshılardıń ma`plerin qorg`awshı ja`a`ma`tlık sho`lkem.

Kredit-bos turg`an aqsha qarjıların ssuda fondı formasında toplaw ha`m olardı aqshag`a mu`ta`j bolıp turg`an yuridikalıq ha`m fizikalıq shaxslarg`a o`ndiris ha`m basqa mu`ta`jlikleri ushın belgili bir mu`ddetke,

protsent to`lewleri menen qaytarıw sha`rtinde qarızg`a beriw qatnasıqların sa`wlelendiredi.

Kvota – ornatılǵan absolyut yaki salıstırmalı ko`rsetkish. Sawdada, eksport yaki import qılıw mug`darının` shegarası.

Kliring – xalıqaralıq naq pulsız esaplasıw forması bolıp, bunda ma`mlektler bir-birine qarızdı o`z-ara qarama-qarsı to`lew ma`jbu`riyatları formasında to`leydi.

Kontsern – bul islep shıǵarıw diversifikatsiyası, yag`nıy ka`rxanalarınin` is alıp barıw tarawları ha`m islep shıǵaratug`ın o`nim tu`rinin` ken`eyiwi, jan`alanıp turıwı tiykarında quralatug`ın iri ko`p tarmaqlı korporatsiya.

Lizing – bul kredittin` pulsız forması bolıp, a`dette islep shıǵarıw quralları ha`m basqa materiallıq baylıqlardı keyinshelik paydalanıwshılar tarepinen u`ziliksiz ra`wishte haqı to`lep barıp, satıp alıw sha`rti menen uzaq mu`ddetli ijaraga beriwden ibarat.

Laffer iymek sızığı– ma`mleket byudjeti da`ramatları ham salıq stavkası ortasındag`ı baylanıstın` sa`wlelendiriliwi.

Lorents iymek sızığı– daramatlar ten`sizligi da`rejesin mu`gdar jag`ınan anıqlawdı xarakterleydi.

Litsenziya – qanday da bir iskerlik penen shug`ıllanıw ushın ma`mleket organları ta`repinen ruxsat beriw.

Makroekonomika – materiallıq ha`m materiallıq emes islep shıǵarıw tarawların bir pu`tin etip

birlestirgen milliy ekonomika ha'm jer ju'zlik xojalıq da'rejesindegi ekonomika esaplanadı.

Milliy baylıq – insaniyat ja'miyeti rawajlanıwında ata-babalar tarepinen jaratılǵan, a'wladlar ta'repinen toplanǵan materiallıq ha'm ruxiy baylıqlar.

Finans -pul qarjılarının ha'reketi, yag'nıy olardıń qa'liplesiwi, bo'listiriliwi ha'm padalanıwı menen baylanısh ra'wishte ju'zege keletug'in qatnasıqlar.

Finans sistemasi- finans qatnasıqlar ha'm tu'rli da'rejede olarg'a xızmet qılıwshı finanslıq mekemeler.

Mu'lkshilik qatnasıqları – mu'kke iyelik etiw, onnan paydalanıw. Onı o'zlestiriw protsessinde juzege keletug'in qatnasıqlar.

Natural isler shıǵarıw - bunda miynet o'nimlerin islep shıǵarıwshının o'z mu'ta'jliklerin qanaatlandırıw, ishki xojalıq muta'jlikleri ushin bag'darlanadı.

Salıqlar- bul sırtqı ko'rinisi boyınsha ma'mlekettin atqarg'an xızmetleri ushin alatug'in haqısı. Al mazmunı jag'ınan salıq to'lewshiler menen ma'mleket ortasındaǵı ma'jbu'riy xarakterge iye bolǵan pul qatnasıqların bildiriwshi ha'm ma'mleket pul fondın payda etiwshi pul fondı bolıp tabıladı.

Salıqlardıń belgileri- ma'jbu'riyligi, qatanlıǵı, u'zliksizligi, to'lewshinin jeke o'zine qaytıp kelmesligi. Al ma'mleket ko'leminde ha'mme to'lngen salıqlar sotsiallıq xızmetler formasında ha'mme salıq to'lewshilerge qaytıp keledi.

Ma'mleket byudjeti- ma'mlekettin en' oraylasqan pul fondın sho'lkemlestiriw ha'm onnan paydalanıwdı sa'wlelendiriwshi pul qatnasıqların an'latadı. Ol ekonomikalıq kategoriya bolıp tabıladı. Ma'mleket byudjeti da'ramatlar ha'm qarejetler balansı formasında du'ziledi. Da'ramatlar tiykarınan salıqlar ha'm jıyımlardan quraladı. Qarajetler bolsa sotsiallıq tarawlarg'a (bilimlendiriw, ma'deniyat, den-sawlıqtı saqlaw, kadrlar tayarlaw, sotsiallıq ta'miynat), miynetkeshlerdi sotsiallıq qollap-quwatlaw, oraylastırılǵan investitsiyalar, ma'mleket qa'wipsizligin saqlaw, ma'mleketlik basqarıwdı sho'lkemlestiriw, qorg'anıw ha'm basqada maqsetlerge bag'darlaw.

Byudjetten tisqari fondlar- bul ma'mleket byudjetinen tisqarında ma'jbu'riy sho'lkemlestiriletug'in fondlar. Bunday fondlarg'a: sotsiallıq qamsızlandırıw vzosları esabınan sho'lkemlestirilgen pensiya fondı, ba'ntlik fondı, ka'siplik awqamı fondı, ma'mleket mu'lik komiteti fondları kiredi.

Ma'mleket byudjeti ha'm byudjetten tisqari fondlar- makroekonomikalıq fondlar bolıp ma'mlekettin ja'mlengen byudjetin payda etedi.

Salıqlardıń funktsiyaları- bular haqqında turaqlı bir pikir joq. Sebebi funktsiya abstrakt protsess bolǵanlıqtan ha'r bir ekonomist o'zinin du'nya qarasınan kelip shıǵıp funktsiya haqqında pikir bildiredi. Funktsiya haqqında tartıs ha'zirge deyin

dawam etip kelmekte. Biz o'z huquqlarimizdan paydalanib salıqlardın to'mendegi fuektsiyaları bar ekenligin ta'n alamız: g'a'ziyne toplaw(fiskal), qayta bo'listiriw, xoshametlew, qadag'alaw ha'm qa'rejetler haqqında mag'lıwmat beriw wazıypaları.

Ulıwma ishki o'nim(UİO`)- bul mag'lıwmat bir da'wirde (jıl) ma'mleket ishinde jaratılğan barlıq tovar ha'm xızmetlerdin bazar bahasındag'ı o'lishemi.

Salıq du'ziliw sistemasi- bul salıqlardı sho'lkemlestiriw usılları, elimentleri ha'm metodlarının jıyındısı.

Salıqlardı sho'lkemlestiriw usılları- bul o'z na'wbetinde ekige bo'linedi: qolaylastırılğan ha'm ulıwma ta'rpti sho'lkemlestiriw.

Qolaylastırılğan salıqlardı sho'lkemlestiriw usılı- O'zbekistan Respublikası salıq siyasatında 1998-jıldan baslang'an usıl. Bunday usılda o'n'diriletug'in salıqlarg'a: kishi biznes ka'rxanalarınin birden –bir salıg'ı, awıl-xojalıg'ı tovar islep shıg'arın birden-bir jer salıg'ı ha'm sawda ha'mde ulıwma awqatlanıw sho'lkemlerinin qolaylastırılğan salıqları kiredi.

Salıq elimentleri- bul salıqlardın birden –bir ta'repin o'rsetip beriwshi bo'legi. Salıq elimentlerine salıq subekti, o'ekti, stavkası, jen'illikleri, deregi, yamasa salıq ju'gi, ha'm tag'ı basqalar kiredi.

Salıq subekti- bul salıq qatnasıqlarının qatnasıwshi ta'repleri. Bizin salıq nızamshılıg'ımızda salıq subekti salıq to'lewshi yuridik ha'm fizikalıq ta'repler bolıp tabıladı. Leykin salıq qatnasıqlarında bir

ta'repte ma'mleket (onın atınan salıq xızmeti xızmetkerleri) qatnasadı ha'm ol salıqlardı o'ndirip pul fondlarına tu'siwin qadag'alaydı.

Salıq obekti- bul salıq to'lewshinin iqtıyırında bolğan da'ramatları, mal-mu'likleri, tovarları, (isleri,xızmetleri) oborotları. Salıq kodeksinde ha'r bir salıqtın o'z obekti o'z aldına ko'rsetip berilgen.

Salıq stavkası- salıqtı esaplawda qollanilatug'in o'lishem bolıp tabıladı. Ol salıq to'lewshinin da'ramatı, mu'liki, oborotındag'ı ma'mlekettin u'lesi bolıp tabıladı. Salıq stavkası respublikamız salıq nızamshılıg'ında proportsional, progressiv, nol ha'm regressiv stavka tu'rlerine bo'linedi.

Salıq jen'illikleri – bul salıqlardan waqtınsha, tolıq, mu'ddetli jen'illik beriw ha'm salıq bazasın kemeytiriw jolı menen jen'illikler beriwdi bildiredi.

Salıq deregi – bul salıq qalay nege to'lense sol na'rse derek esaplanadı. Tuwra salıqlarda salıq deregi da'ramatlar bolsa. Qıya salıqlarda salıq deregi tovarlar (jumıslar , xızmetler), satıw oborotı tu'simi boladı.

Proportsional salıq stavkası- bunda salıq stavkası o'zgermesten da'ramat, oborot, qa'rejet o'sken jag'dayda da salıq stavkası o'zgerissiz qala beredi.

Progressiv salıq stavkası – bul stavkada da'ramat yamasa basqa obekt bahası o'sip barıwı menen birge salıq stavkası da asıp baradı. Mısalı: bizin salıq nızamshılıg'ımızda fizikalıq ta'replerdin da'ramatlarına progressiv salıq stavkası boyınsha

o`ndiriledi.

Regressiv stavka – bul salıq stavkasında da`ramat asıwı menen yamasa salıq obekti o`zgeriwi menen salıq stavkası kemeyip baradı.

Salıq deklaratsiyası – bul salıq to`lewshinin` salıq idaralarına o`zlerinin` ja`mi alg`an da`ramatları, islegen qarejetleri ha`m nızam boyınsha salıqtan jen`illiklerin ko`rsetiwshi jazba tu`rde beretug`ın hu`jjet – bayanlama bolıp tabıladı. Bul hu`jjet salıqtı esaplaw ushın salıq to`lewshiler ta`repinen ma`mleketlik salıq xızmeti idaralarına ha`r jılı 1-aprelden keshiktirmey tapsırıladı.

Salıq siyasatı – bul ekonomikalıq siyasattın` ajralmas bo`legi bolıp, ma`mlekettin` belgili da`wirde anıq maxsetlerge qaratılğ`an salıq tarawındag`ı alıp baratug`ın is ha`reketi.

Ma`mlekettin` salıq siyasatı – bul salıq tarawındag`ı ma`mlekettin` anıq mo`lsherlengen huquqıy kriteriyaları ha`m a`melge asırıp baratırğ`an shara-ta`dbirler jıyındısı. Ma`mleket salıq siyasatındag`ı reformalardı da basqışpa –basqış alıp barmaqta.

Salıq strategiyası – bul ma`mlekettin` uzaq jıllarg`a bag`darlang`an salıq tarawındag`ı jo`nelisler jıyındısı bolıp tabıladı. Bul strategiya a`dette 5, 10, 15 jıllarg`a mo`lsherlep du`zilgen konsepttsiyalar jıyındısı tu`rinde payda boladı.

Salıq taktikası – bul ma`mlekettin` salıq strategiyasın ma`lim qısqa mu`ddetlerde (sherek, jıl)

dawamında ju`rgiziw is-rejeleri bolıp tabıladı.

Salıq kontsepsiyası – bul salıqlardıń jo`nelislerin anıq ilmiy tiykarlang`an halda a`melge asırıw pikirlerinin` jıyındısı bolıp tabıladı.

Salıq siyasatı taktikası – belgilengen salıq siyasatı strategiyası orınlanıwın ta`miyinlewshi, tez-tez o`zgerip turıwshı ha`reketlerdi bildiredi, yag`nıy qısqa mu`ddetli ha`m kishi mashtabtag`ı finanslıq shara-ta`dbirlerdi sheshiwge qaratılğ`an jo`nelisler jıyındısı-salıq siyasatı taktikası sıpatında qaraladı.

**Yuridik ta`repler**- bul o`z mu`lkine iye bolğ`an ha`m o`z ma`jbu`riyatların usı mu`likleri ja`rdeminde orınlaytug`ın, salıq idaralarında dizimnen o`tken, bankde esap betin ashqan, g`a`rezsiz buxgalteriya balansına iye bolğ`an ka`rxana, sho`lkem ha`m olardıń g`a`rezsiz filiallarına ayıladı.

Salıq to`lewshilerdin` identifikatsion nomeri (STIN) – salıq to`lewshinin` salıq idaralarından dizimnen o`tkenligin tastıyıqlawshı da`lil.

Rezidentler - O`zbekistan teritoriyasında sho`lkemlestirilgen ha`m dizimnen o`tken yuridik shaxslar yamasa bas ka`rxanası O`zbekistanda jaylasqan bolıp, O`zbekistannan tısqarında dizimnen o`tken yuridik ta`repler bolıp tabıladı. Rezidentler de O`zbekistan teritoriyasında ha`m shet elde alg`an da`ramatlarınan salıq to`leydi.

Norezidentler – bas ka`rxanası O`zbekistan teritoriyasında sho`lkemlestirilgen ha`m ka`rxana filialları O`zbekistanda jaylasqan yuridik ta`repler

bolip tabiladi. Norezidentler tek g`ana O`zbekistan teritoriyasida alg`an da`ramatlaridan saliq to`leydi.

**Salıq nızamshılıg`ı buzılğ`anda qollanlatug`ın jazalar (sanktsiyalar)** – bul intizamsız salıq to`lewshilerge qarata salıq nızamshılıg`ı buzılğ`anda beriletug`ın jaza bolip tabiladi. Olar 3- tu`rde boladi: administrativlik, finanslıq, ha`m jinayatlı.

Salıq esabı – bul ha`r sherekte bir ma`rte o`sip barıwshı juwmaq penen tabılğ`an da`ramatlardan kelip shıg`ıp du`ziletug`ın ha`m buxgalteriya esabatın tapsırğ`an ku`nde salıq idarasına tapsırılátug`ın, ka`rxananın` haqıyqıy byudjetke to`leniwi lazım bolğ`an da`ramatlarına salınatug`ın salıq summasın bildiriwshi hu`jjet. Jıl tamamlanıwı menen salıq esabı du`ziledi ha`m bul hu`jjet ka`rxana menen byudjet ortasındag`ı qatnasıqlardı aqırına jetkeredi, yag`nıy esabat da`wiri aqırında kim kimge qarızdar ekenligin anıqlaydı.

Da`ramatlılıq da`rejesi – sawda ha`m ulıwma awqatlanıw ka`rxanasının` sap da`ramatın tovar oborotı ko`lemi menen anıqlaydı.

Paydalanılğ`an a`debiyatlar

1. O`zbekistan Respublikasının` nızamları

O`zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. T., «O`zbekiston», 1992.

O`zbekiston Respublikasining «Mu`lkshilik tog`risida»gi Qonuni. 1990-jıl 31-oktyabr.

O`zbekiston Respublikasining «Korxonalar tog`risida»gi Qonuni. 1991- jıl 15-fevral.

O`zbekiston Respublikasining «Tadbirkorlik tog`risida»gi Qonuni. 1991- jıl 15-fevral.

O`zbekiston Respublikasining «Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish tog`risida»gi Qonuni. O`zbekiston Respublikasi: qonunlar va farmonlar. T., ««O`zbekiston», 1992.

O`zbekiston Respublikasining «Kichik va xususiyy tadbirkorlikni rivojlantirishni rag`batlantirish tog`risida»gi Qonuni. 1996- jıl 26-aprel

O`zbekiston Respublikasining «O`zbekiston Respublikasida buxgalteriya hisobi tog`risida»gi Qonuni. T., 2000.

O`zbekiston Respublikasining «Byudjet tizimi tog`risida»gi Qonuni. 2000- jıl 14-dekabr. «Soliqlar va bojxona xabarları» gazetasi, 2001, №2

O`zbekiston Respublikasining Soliq kodeksi. T., «Norma», 2008.

O`zbekiston Respublikasining «Davlat soliq xizmati tog`risida»gi Qonuni. «Xalq so`zi» gazetasi, 1997-jıl 29-avgust.

2. O`zbekistan Respublikası Prezidentinin` Pa`rmanları ha`m Qararlari.

O`zbekiston Respublikası Prezidentining «Xususiyy tadbirkorlik, kichik va o`rta biznesni rivojlantirishni yanada

rag'batlantirish chora-tadbirlari tog'risida»gi Farmoni. 1998-jil 9-aprel.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1998-yil 9-apreldagi «Xususiy tadbirkorlik, kichik va o'rta biznesni rivojlantirishni yanada rag'batlantirish chora-tadbirlari tog'risida»gi PF, 1987- sonli Farmoniga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish tog'risida»gi Farmoni. 2003-jil 30-sentyabr.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqaruvchilari uchun yagona yer solig'ini joriy etish tog'risida»gi Farmoni. 1998-jil 10-oktyabr.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1998-yil 9-apreldagi «Xususiy tadbirkorlik, kichik va o'rta biznesni rivojlantirishni yanada rag'batlantirish chora-tadbirlari tog'risida»gi Farmoniga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish tog'risida»gi Farmoni. 2003-jil 30-avgust.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «O'zbekiston iqtisodiyotida xususiy sektorning ulushi va ahamiyatini tubdan oshirish chora-tadbirlari tog'risida»gi Farmoni. 2003-jil 24-yanvar.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «O'zbekiston Respublikasi monopoliyadan chiqarish, raqobat va tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash davlat qo'mitasini tashkil etish tog'risida»gi Farmoni. 2005-jil 30-aprel.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Tadbirkorlik subyektlarini huquqiy himoya qilish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari tog'risida»gi Farmoni. 2005-jil 14-iyun.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Mikrofirmalar va kichik korxonalarni rivojlantirishni rag'batlantirish borasidagi do'shimcha chora-tadbirlari tog'risida»gi Farmoni. 2005-jil 20-iyun.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Tadbirkorlik subyektlarining xo'jalik sohasidagi huquqbuzarliklari uchun moliyaviy javobgarligini erkinlashtirish tog'risida»gi Farmoni. 2005-jil 24-iyun.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Iqtisodiyotning strategik tarmoqlari korxonalarini xususiylashtirish jarayonlarini churlashtirishga doir qoshimcha chora-tadbirlari tog'risida»gi Farmoni. 2007-jil 20-iyul.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2011 yil 24 avgustdagi “Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni yanada rivojlantirish uchun qulay ishbilarmonlik muhitini shakllantirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida”gi PF-4354-sonli Farmoni hamda 2011 yil 25 avgustdagi “Byurokratik to'siqlarni bartaraf etish va tadbirkorlik faoliyati erkinligini yanada oshirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi PQ-1604-sonli Qaror

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2012 yil 10 apreldagi “To'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar jalb etilishini rag'batlantirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida”gi PF-4434-sonli Farmoni

O'zbekiston Respublikasining 2012 yil 2 maydagi O'RQ-328-sonli «Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi Qonuniga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish haqida»gi Qonun.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «O'zbekiston Respublikasining 2016-yilgi asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlari prognozi va Davlat byudjeti parametrlari tog'risida»gi №.2255 qarari 2015-jil 22-dekabr.

“Xususiy mulk, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni ishonchli himoya qilishni ta'minlash, ularni jadal rivojlantirish yo'lidagi to'siqlarni bartaraf etish chora-tadbirlari to'g'risida”gi 2015 yil 15 maydagi PF-4725-sonli FARMONI

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI PREZIDENTINING
«TADBIRKORLIK SUB'EKTLARIGA «YAGONA DARCHA»
TAMOYILI BO'YICHA DAVLAT XIZMATLARI KO'RSATISH

3.O'zbekiston Respublikasi Ministrlar Kabinetinin' qararlari.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Xususiy tadbirkorlikda tashabbus ko'rsatish va uni rag'batlantirish bo'yicha kechiktirib bo'lmaydigan chora-tadbirlari tog'risida»gi qarari. 1995-jil 14-fevral.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Kichik va o'rta tadbirkorlikni rivojlantirish mexanizmini takomillashtirish tog'risida»gi qarari. 1998-jil 27-may.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Xususiy tadbirkorlik, kichik va o'rta biznesni rivojlantirishni yanada rag'batlantirish chora-tadbirlari tog'risida»gi qarari. 1998-jil 8-aprel.

Vazirlar Mahkamasining 2014 yil 31 dekabrda 377-sonli qarori bilan tadbirkorlik sub'ektlariga davlat xizmatlari ko'rsatish tartibi takomillashtirildi.

4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentinin' shig'armalari.

I.A.Karimov. O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida. T., «O'zbekiston», 1995.

I.A.Karimov. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. T., «O'zbekiston», 1997.

I.A.Karimov. O'zbekiston buyuk kelajak sari. T., «O'zbekiston», 1998.

I.A.Karimov. Vatan ravnaqi uchun har birimiz mas'ulmiz. T., «O'zbekiston», 2001.

I.A.Karimov. Bank tizimi, pul muomalasi, kredit, investitsiya va moliyaviy barqarorlik. T., «O'zbekiston», 2005.

I.A.Karimov. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti

I.A.Karimovning «Mamlakatimizni modernizatsiya qilish va kuchli fuqarolik jamiyati barpo etish – ustuvor maqsadimizdir» hamda «Asosiy vazifamiz – Vatanimiz taraqqiyoti va xalqimiz farovonligini yanada yuksaltirishdir» nomli ma'ruzalarini yrganish bwyicha Wquv-uslubiy majmua – Toshkent: Iqtisodiyot. - 2010. – 331 bet.

5. Oqiqliqlar ha'm oqiqliq qollanbalari.

Y.Abdullaev, F.Karimov. Kichik biznes va tadbirkorlik asoslari: 100 savol va javob. T., «Mehnat» 2000.

Y.Abdullaev. Bozor iqtisodiyoti asoslari: 100 savol va javob. T., «Mehnat» 1997.

Y.Abdullaev, Q.Yahyoyev. Soliq: 100 savol va javob. T., «Mehnat» 1997.

Y.Abdullaeva. Kichik biznes va tadbirkorlik asoslari. T., 2000.

A.Abdullaev, H.Avdeshev, A.Ergashev. Tadbirkorlik moliyasi. T., «Ijod dunyosi», 2003.

S.A.Alimboyev va boshq. Soliqlar. O'quv qo'llanma. T., 1999.

A.A.Белов. Методика составления бизнес-плана. М., 1995.

U.Inoyatov, S.Ahmedov. Iqtisodiyot va tadbirkorlik. T., «O'qituvchi», 2004.

В.Г.Князев, Д.Г.Черник. Налоговые системы зарубежных стран. М., «ЮНИТИ», 2003.

T.S. Malikov. Soliqlar va soliqqa tortishning dolzarb masalalari. T., «Akademiya», 2002.

A.Mamanazarov. Soliq siyosati. T., «Moliya», 2003.

M.S.Mirsaidov. Tadbirkorlik asoslari. T., 2002.

M.S.Mirsaidov. Tadbirkorlik (nazariya, amaliyot, muammolar)T., «O'qituvchi». 1994.

N.H.Haydarov. Soliqlar va soliqqa tortish masalalari. O'quv qo'llanma. T., «Akademiya», 2007.

S.S.G'ulomov. Tadbirkorlik va kichik biznes. T., 2002.

S.S.G'ulomov, D.K.Ahmedov, X.I.Boyev. Kichik biznes va tadbirkorlik asoslari. T., «Mehnat», 1996.

A.S.Jo'rayev. Yuridik va jismoniy shaxslarni soliqqa tortish. Kasb-hunar kollejlari uchun o'quv qo'llanma. T., «O'qituvchi», 2007.

Xodiev B.Yu, Kosimova M.S., Samadov A.N Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik. –T.: TDIU, 2010.

Kosimova M.S. , Yusupov M.A., Ergashxadjajeva Sh.J. Marketing. T.: TDIU, 2010.

Samadov A.N., Ostanaqulova G.N. Kichik biznes va tadbirkorlik. T.: Moliya-iqtisod, 2008.

Qosimova M.S., Samadov A.N. Kichik biznes va tadbirkorlik. T.: Wzbekiston yozuvchilar uyushmasi, 2005.

Qosimova M.S., Xodiev B.Yu., Samadov A.N., Muxitdinova U.S. Kichik biznesni boshqarish. Wquv q'llanma. –T.: Wqituvchi, 2003.

Wzbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimovning «Mamlakatimizni modernizatsiya qilish va kuchli fuqarolik jamiyati barpo etish – ustuvor maqsadimizdir» hamda «Asosiy vazifamiz – Vatanimiz taraqqiyoti va xalqimiz farovonligini yanada yuksaltirishdir» nomli ma`ruzalarini wrganish bwyicha Wquv-uslubiy majmua – Toshkent: Iqtisodiyot. - 2010. – 331 bet.

Wzbekiston Respublikasi Davlat statistika qwmitasining tegishli yillar bwyicha statistik twplamlari.

M A Z M U N I

	KIRISIW	3
1-tema:	BIZNESTIN` MA`NISI HA`M ONIN` OB`EKTIV ZA`RU`RLIGI	5
2-tema:	KISHI BIZNES HA`M ISBILERMENLIK TIN` SHO`LKEMLESTIRIW SHILIK TIYKARLARI	16
3-tema:	ISBILERMENLIK KA`RXANALARINDA BIZNES REJENI TAYARLAW	23
4-tema:	KISHI KA`RXANALARDA ISLEP SHIG`ARIW PROTSESIN SHO`LKEMLESTIRIW	21
5-tema:	ISBILERMENLIK TI SHO`LKEMLESTIRIWDIN` HUQUQIY FORMALARI	44
6-tema:	KA`RXANANI SHO`LKEMLESTIRIWDIN` TIYKARG`I FAKTORLARI	59
7-tema:	BIZNESTE ISBILERMENLIK TIN` KLASSIFIK-ATSIYASI ISBILERMEN LIDER SIPATINDA	65
8-tema:	ISBILERMENLIK TI RAWAJLANDIRIWDA MAG`LIWMATLAR SISTEMASINAN PAYDALANIW	75
9-tema:	IDEYALAR INTEGRATSIYASI HA`M MAG`LIWMATLARDIN` ISBILERMENLIK TI RAWAJLANDIRIW DAG`I ORNI	85
10-tema:	ISBILERMENLIK HIZMETININ` IMKANITYAT-LARIN HA`M ONIN` PAYDASIN ANIQLAW	91
11-tema:	ISBILERMENLIK KA`RXANALARININ` SIRTQI EKONOMIKALIQ ISKERLIGI	103
12-tema:	ISBILERMENLIK XIZMETINDEGI QA`WIP QA`TERLER	112
13-tema:	BAZAR HA`M KA`RXANA	120
14-tema:	BAZAR HA`M MARKETING	128
15-tema:	KA`RXANALAR BASQARIWI	142
16-tema:	PUL AFIMLARI HA`REKETI HA`M FINANS LIQ INFORMATS IYA	157
17-tema:	SALIQLARDIN` EKONOMIKALIQ A`HIMIYETI HA`M A`MEL QILIW O`ZEGESHELIKLARI	166
18-tema:	O`ZBEKISTAN RESPUBLIKASI SALIQ SISTEMASI HA`M ONIN` DU`ZILISI	179
19-tema:	YURIDIKALIQ SHAXSLARDI SALIQQA TARTIW TA`RTIBI	187
20-tema:	FIZIKALIQ SHAQISLARDI SALIQQA TARTIW TA`RTIBI	195
21-tema:	SALIQQA TIYISLI HUQUQBUZARLIK LAR HA`M OLARG`A QARAY QOLLANILATUG`IN JAZA SHARALARI	207
	JUWMAQLAW	219
	GLOSSARIY	224
	A`DEBIYATLAR	240

